Ára: 1500,– Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrássy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.
Gólya Presszó – VIII. Orczy út 46–48.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www. eszmelet.hu „Korábbi számok" menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetőek meg: goo.gl/b6ZmWm.
Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események" menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezzék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés" menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: https://www.patreon.com/eszmelet.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradhasson –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830 32319448 00000000

Az 1%-os SZJA-felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

9 770865 213006 23140

ESZMÉLET/139–140

eszmélet

139–140

- Halott-e Lenin 100 éve?
- Háborúk és értelmezések: tegnap és ma
- Kuba mint élő tapasztalat

Melléklet

Mészáros István: *A Leviatánon túl. Az állam kritikája* (részletek)

Eszmélet

Társadalomkritikai és kulturális folyóirat. Megjelenik évente négyszer.

Krausz Tamás: **A Hamász és Izrael háborújának értelmezései: antikapitalista vagy iszlamobaloldal?**..... 5

Szocializmus

Paul Le Blanc: **Lenin.** *Bevezetés, avagy mire is jó ez a könyv?*

A cikk a szerző 2023-ban megjelent, *Lenin. Responding to Catastrophe, Forging Revolution* című könyvének előszava. Le Blanc monográfiájának fő kérdése, hogy miben is áll Lenin aktualitása, s természetesen – a nagy forradalmár nyomán – az, hogy „mi a teendő" korunk társadalmi és ökológiai katasztrófája közepette..... 12

Fikadu T. Ayanie: **A kaszárnyaszocializmus „felülről".** *Az etióp kísérlet a nem kapitalista vegyesgazdaság kontextusában.*

1974-ben a Derg nevű katonai kormány ragadta magához az államhatalmat Etiópiában, hogy a népi demokrácia, az egypártrendszer és a központi tervezési mechanizmusok intézményesítésével új progresszív szocialista gazdaságpolitikát valósítson meg. A különféle fejlesztési programok kombinációja azonban politikailag és gazdaságilag kontraproduktív volt, elsősorban azért, mert nem vette figyelembe a már létező nem kapitalista társadalmi-gazdasági intézményeket. A cikkben ezt az etióp politikai kísérletet elemzi a szerző..... 29

Analízis

Ay Salem: **Homokszem a felsőoktatási ipar gépezetében.** *Joyce Canaan szociológiai gyakorlata.*

Joyce Canaan szociológus évtizedekre visszanyúlóan kritikus és érzékeny elemzéseket közölt a brit akadémikusokat sújtó strukturális problémákról. Jelen tanulmány az egyetemi rendszerrel kapcsolatos gondolkodásának főbb témáit és aggályait vizsgálja, amelyek kiterjednek a kormány és az üzleti élet hasznára fordított felsőoktatási kutatásra, a széles körű kommercializáció és a bürokratikus irányítás hatására a tudományos munka tapasztalataira, valamint a diplomák kétértelmű státuszára a jelenlegi zord gazdasági helyzetben. A cikk a progresszív cselekvés és változás kilátásainak megvitatásával zárul a jelenlegi körülmények között, ami kezdettől fogva foglalkoztatta Canaant..... 46

Lakócai Csaba: **A helyi fizetőeszközök lehetséges szerepe a kapitalizmus meghaladásában.**
A közgazdasági pénzkiegészítők egyik fajtáját képezik a helyi kötődésű kiegészítő fizetőeszközök. A magyar nyelvű szakirodalomban általánosan elterjedt megnevezése a helyi fizetőeszközöknek a „helyi pénz", bár ez nem teljesen korrekt. Ezek az eszközök ugyanis a pénz klasszikus közgazdasági funkciói közül jobbára csak a forgalmi és fizetőeszköz-funkciót töltik be. A cikk konklúziója, hogy csak akkor várható érdemi gazdasági és társadalmi hatás a helyi fizetőeszközöktől, ha az intézményi kontextus is változik, méghozzá a kapitalizmus meghaladásának irányába 78

David Lane: **Az államkapitalizmus ellentmondásai és az államilag vezérelt hibrid kapitalizmus felemelkedése.**
Ebben a tanulmányban az államkapitalizmussal kapcsolatos azon koncepció különböző interpretációit vázolom fel és teszem kritikai vizsgálat tárgyává, amely az államkapitalizmust a kapitalizmusból a szocializmus felé fejlődő társadalmak kontextusában értelmezi. A tanulmányban különbséget teszek az állam mint a termelőeszközök birtokosa, mint egyfajta gazdasági koordinátor, mint a politikai hatalom uralkodó intézménye és mint a többletérték kinyerésének és elosztásának eszköze között 84

Történelem

Krajcsi Sándor Roland: **Adalékok a kubai internacionalizmus születéséhez és metamorfózisához.**
A kubai forradalom győzelme után a szigetországban hatalomra kerülő, Fidel Castro vezette új kormány külpolitikája igen érdekes irányvonalat jelölt ki maga számára. Ez pedig nem volt más, mint az elnyomott harmadik világbéli országok (különösképpen Afrika és Latin-Amerika államainak) internacionalista alapokon történő megsegítése szabadságuk kivívásához. A cikk ezen külpolitika kialakulásának hátterében álló okokra keresi a választ, mégpedig a Kubát és népét ért különböző történelmi, ideológiai, társadalmi és külpolitikai hatások együttes elemzése útján 99

Sándor Norbert Tibor: **A kubai munkásnők életviszonyai az államszocialista Magyarországon.**
A kutatás középpontjában az 1980-as években a kubai–magyar munkaügyi megállapodás keretében Magyarországra érkezett kubai textilipari vendégmunkásnők életkörülményeinek bemutatása áll. A szerző részletesen ismerteti az érkezők körét, a kiválasztási kritériumokat és az államközi szerződés részleteit, arra is rávilágítva, hogy milyen feltételekkel és milyen céllal érkeztek a fiatal kubaiak Magyarországra. A cikk új primer források felhasználásával járul hozzá a kubai–magyar munkaügyi megállapodás korszakának jobb megértéséhez és értékeléséhez..... 129

Dokumentum

A Közel-Kelet a világrendszerben. *Részletek Lugosi Győző és Krausz Tamás leveleiből (2009–2018)*..... 169

Melléklet

Mészáros István: **A Leviatánon túl.** *Az állam kritikája.* (Részletek.)
A nemzetközileg elismert magyar filozófus négykötetes magnum opusa, *A tőkén túl* után kezdte el írni *A Leviatánon túl* című, az állam kritikájával sokoldalúan foglalkozó, de befejezetlen munkáját. Ez ugyan poszthumusz mű, de a szövegkorpusz egyértelműen megmutatja szerzője filozófiai radikalizmusát: a tőke és az állam meghaladása együttes feladat, egyik sem mehet a másik nélkül 209

(Első fejezet) **Az állam történelmileg anakronisztikus jellege és szükségszerű meghaladása** 210

(Harmadik fejezet) **Az ősi-kezdetleges egyenlőségtől a valódi egyenlőségig – a szolgaságon át** 239

Kedves Olvasóink,

a papír árának és a postaköltség drasztikus megemelkedése miatt sajnos – hosszú évek óta először – kénytelenek vagyunk megemelni folyóiratunk árát. A 2024. tavaszi, vagyis 141. számtól 1200 forintra emelkedik a bolti példányok ára, a normál éves előfizetés pedig **5000** forintra. A támogatói előfizetés **10 000** forint lesz, de továbbra is fenntartjuk a szolidaritási előfizetés lehetőségét (**3000** forint).

Köszönjük a megértést,

az *Eszmélet* szerkesztősége

Borítókép: Biró Mihály: *A háború borzalmai ellen.* Plakát, 1918.

Következő számunk tartalmából

- Szabó Dezső és az ún. „görénykurzus”
- Kelet-Európa fogalma Perényi József munkásságában
- Feminizmus és antikapitalizmus
- Utópia és realitás Marx kommunizmusvíziójában

Az *Eszmélet* szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

A Hamász és Izrael háborújának értelmezései: antikapitalista vagy iszlamobaloldal?

A geopolitikai aspektus

A Hamász háborúja nem csak a Hamászé.* Az orosz–ukrán háború 2022. február 24-i kitörése óta a napnál világosabb, hogy új korszak köszöntött ránk: megkezdődött az egypólusú világrend fokozatos felbomlása, s átalakulása egy többpólusú világrenddé. Ez a „proxy háborúk" kora. A világrendszerben uralkodó kölcsönös gazdasági és politikai függés államok sokaságát sodorhatja háborúba – de jelenleg is legalább félszáz államban, illetve államok között zajlik fegyveres konfrontáció. Az új helyzetet adekvátan tükrözi Kína és India felemelkedése és az afrikai államok egész sorának törekvése az állami szuverenitás kiszélesítésére. Ismét zajlik a világ gazdasági-piaci és területi újrafelosztása. Államok és multinacionális tőkés társaságok tucatjai vetélkednek a profitokért, s ez sokféle formában fejeződik ki: a fegyverkezésben, az erőszakban, a piacokért folyó háborúkban, a vallási konfliktusok felélesztésében stb. A felszínen igen különféle politikai és osztályerők ütköznek meg; ezek a világrendszer egyes régióiban, sőt egyes nemzetállamaiban is külön elemzés tárgyát képezik.

---

* Mivel jelen számunk *Dokumentum* rovatában terjedelmes részleteket közlünk Krausz Tamás és Lugosi Győző hosszú éveken át folyt elméleti-politikai vitájából a palesztin–izraeli konfliktus természetéről, s általában a Közel-Kelet nagy történeti/geopolitikai kérdéseiről, a szerkesztőség – a szerzővel egyetértésben – fontosnak tartja leszögezni, hogy jelen cikknek nem célja, hogy e szerteágazó polémiát utólag, a vitapartner halála után majd három évvel véglegesen „eldöntse". Annyit szeretne csupán elérni ez a rövid, népszerű formában készült publicisztikai írás, hogy a jelenleg folyó háborúk tükrében felvázolja globális folyamatok főbb irányait és tétjeit, s mindenekelőtt azoknak szól, akik egy *humanista* és *nem kapitalista* nézőpontból kívánják mindezeket megérteni – *a szerk. megj.*

A fentieknek megfelelően, a politikai, gazdasági és katonai erőviszonyok világrendszeren belüli átalakulása nyomán Ukrajna elkerülhetetlen katonai vereségét, az USA, a NATO és az EU világhatalmi pozícióinak megrendülését egy globális összeütközés részének tekinthetjük. A kibontakozó világháború azért nem lépett (egyelőre még) az emberiséget elpusztító „atom fázisba", mert „kisebb" proxy háborúk formájában zajlik. A világrendszer nyugati centruma, mindenekelőtt az USA nem tudja tovább fenntartani korábbi hegemón pozícióját. Hogy ez a változás a világrendszeren belüli erőegyensúly tekintetében jó-e vagy rossz, előre vagy egy új „középkor" irányába visz-e, természetesen bonyolult kérdés és megítélése sem magától értetődő, de az bizonyos: e választás az objektív valóság része.

A Hamász–izraeli háború a fentebb vázlatosan megrajzolt konstellációba illeszkedik. Valójában Irán és számos más, az iszlámhoz köthető állam vagy szervezet proxy háborúja ez, egyfajta lázadás az USA által dominált, nyugati központú világrend, illetve a számukra ezt a Közel-Keleten képviselő, megtestesítő Izrael Állam ellen. Irán – mint Oroszország katonai szövetségese – saját cselekvési körét szélesíti ki a háború által, hiszen nemcsak a közel-keleti régióban emeli meg tekintélyét a Hamász és Hezbollah előretolásával, hanem „középhatalomként" a NATO-tag Törökországgal és Szaúd-Arábiával szemben is pozicionálja magát, jelzi, hogy „globális játékos", s hogy képes a különféle terrorista csoportok fegyveres akcióival az egész muszlim világ fellázítására. Ezen „akciók" deklarált célja Izrael elsöprése, végső soron lakosságának kiirtása, ahogyan ezt a Hamász és az iráni vezetők egyértelműen megfogalmazták.

Ezzel párhuzamosan Nyugat-Európában a névleg antiimperialista tiltakozó mozgalmak, szerveződések lényegében az iszlamista ideológia vonzásába kerültek, ami mindenekelőtt a kendőzetlen *antiszemita* jelszavakban fejeződik ki.

Oroszország – noha növelni kívánja tekintélyét az iszlám világban – nem érdekelt Izrael lerombolásában. Kínával együtt a diplomáciai tárgyalásokban látja a véres izraeli válaszcsapások nyomán kiterebélyesedett háború (amelyet nem mellesleg az USA „biztosít" a tengereken) megoldását.

A közel-keleti káoszban sok állam, szervezet, politikai mozgalom halászik és keresi saját szerencséjét, a „progresszívektől" a Muzulmán Testvériségig, a „zavaros időket" globális méretekig növelve. Legkevésbé arról esik szó, amiről szinte minden állam és szervezet fennhangon beszél, és amit zászlajára ír: „a szabad Palesztina" problémájáról.

A baloldal számára a náci Németország legyőzése óta az antiimperializmus közös kiindulópontját az antifasiszta ellenállás, a háborúk elkerülése, az ún. békepolitika képezte – sohasem működött együtt terrorista szervezetekkel, még akkor sem, ha azok vörös zászló alatt követték el akcióikat polgári lakosság ellen.

A Szovjetunió összeomlása lényegében maga alá temette a baloldalt, és a globális nyugati hegemónia ismert formáját ösztönözte és erősítette meg. Az egyes társadalmakban és az egyes államok között példátlan egyenlőtlenségek jöttek létre. Az USA és a NATO uralma alatt egyesített világban a helyi társadalmak sokfelé – így a mi régiónkban is – „elveszítették" a szocialista gondolkodás és cselekvés módjait, struktúráit, és helyükbe szinte mindenütt az etnonacionalista ellenállás formái léptek, amelyek a globális tőkével versenyben álló helyi burzsoáziák és tőkés társaságaik érdekeit fejezik ki. Ám az is kétségtelen, hogy az átalakulás veszteseinek többsége mindenekelőtt a világrendszer félperifériáján és perifériáján szállt szembe a „globalizmus" kíméletlen és elnyomó rendszerével, amely a demokrácia, a függetlenség és az emberi jogok jelszavaival igazolta magát. Másfelől viszont a geopolitikai érdekeknek megfelelően a nyugati rezsimek maguk is hozzájárultak, sőt sokfelé finanszírozták is az etnonacionalista tekintélyuralmi rezsimek és diktatúrák kialakulását, felemelkedését. E rezsimek a „nemzeti érdek", a „nemzeti függetlenség" és vallásetikai jelszavak igézetében szervezték meg a helyi társadalmak többségét, és vették át a szétesett, jórészt „liberalizálódott" baloldaltól a hagyományos szociális követelések képviseletét. Ezek a folyamatok eltérően bontakoztak ki Kelet-Európában, az iszlám világban és Latin-Amerika számos országában is, ahol a hagyományos baloldal még a leginkább megőrizte pozícióit.

Érdemes röviden sorra venni, hogy a Nyugat konkrétan milyen szerepet játszott a tekintélyuralmi és etnonacionalista tendenciák „feltámadásában". A Szovjetunió lerombolása után az USA támogatta Oroszországban az elnöki, azaz a végrehajtó hatalom puccsát a legitim parlamenti-törvényhozói hatalommal szemben 1993 októberében. Ennek alapvető oka és célja a szovjet állami tulajdon magánosítása, privatizálása volt, amelyet részben akadályozott a törvényes parlament. Ennek ellenére az oroszországi hatalmi elitek „európai orientációját", „csatlakozását az Európa Házhoz" a Nyugat minden ígérete ellenére kinevette és természetesen meggátolta. Sőt, a globális

tőke mohóságát kiszolgálva az 1990-es évek közepétől határozottan megkezdte Oroszország „bekerítésének" új hidegháborús politikáját, amely mindenekelőtt a NATO rendkívül gyors kiterjesztésében öltött formát. Ukrajnából egyfajta „anti-Oroszországot" kreáltak Sztepan Bandera és társai szellemiségének és katonai reprezentánsainak feltámasztásával. Az ukrajnai, ruszofób pronáci rezsim támogatását természetesen a demokrácia és a függetlenség kiterjesztésének, az „európai értékek" ideológiájával adták el a világközvélemény számára. Ez alkalommal csak megemlíteni tudom, hogy Jugoszláviát törvénytelenül, a nemzetközi jog félredobásával bombázta szét a Nyugat, és ennek következtében sok kis nacionalista államocska bukkant fel, amelyek azután jámbor malacokként sorakoztak fel az európai (EU, NATO) vályúnál.

Ehhez hasonlóan nyitott utat a jelzett etnonacionalista és egyfajta „középkorias iszlamista" fejlődés előtt, amikor a NATO ázsiai, főként arab világbeli rezsimeket (Afganisztán, Irak, Líbia, Szíria) bombázott szét. Másfelől viszont – mindenekelőtt Afrikában – jelen van a világrendszer megoldatlan problémák tömegeivel küzdő régióinak „jegelése" a régi gyarmattartó országok érdekében.

Mindezen folyamatok részeként szinte mindenütt „elhaltak" vagy meggyengültek a rendszerkritikai mozgalmak. Példaképpen említem, hogy mindez már ott kísértett a „globalista Nyugattal" és a „kommunista Kelettel" szembenálló iráni iszlám forradalom nyomán létrejött „papi diktatúrában". Ennek egyik első teljesítménye az volt, hogy kiirtotta a kommunista Tudeh pártot és minden rendszerkritikai szocialista mozgalmat. Évtizedekkel később, az „arab tavasz" után pedig szinte mindenütt – egy meghatározott értelemben – visszatért a fejlődés a „modern" korszak előtti állapotba.

Mindez nem hagyta érintetlenül a közel-keleti térséget sem, ahol a nagyhatalmak és az arab „olajállamok" nem segítették elő a palesztin probléma semmiféle megoldását. Az izraeli kormányok és a palesztin hatóságok évtizedes kötélhúzása az ENSZ „két állam"-koncepciója körül azért sem lehetett sikeres, mert a palesztin állam létrehozását az arab államok nem voltak hajlandók finanszírozni. Izrael pedig arra a körülményre hivatkozott, hogy az arab államok és mindenekelőtt a palesztin hatóságok nem ismerik el Izrael Állam létét. Ez viszont az izraeli politikai csoportosulások szélsőjobboldali formációnak megerősödéséhez vezetett: ezek nem voltak hajlandók a zsidó telepesek területfoglalásának korlátozására Ciszjordániában. Míg Ukrajna mint „nyugati projekt" Oroszország háborúba vonásának

lett eszköze, a Hamász vagy az iráni papi rezsim képét öltő, szélsőséges iszlám fundamentalizmus – amelyet nem ritkán „iszlamofasizmusnak" is neveznek – globálissá tenné az ellenállás iszlamista formáit, aminek részben már tanúi is vagyunk. A Hamász Izraelnek és lakosságának elpusztítását a gyakorlati politika síkjára emelte, a palesztin nép szabadságmozgalmára hivatkozva. A terrorszervezet az öngyilkos halálkultusz, a korlátozatlan diktatórikus „iszlamizmus" eszközrendrendszerével „saját" lakosságát is feláldozná Izrael elpusztításának érdekében, s mint a 2023. október 7-i események megmutatták, a legborzalmasabb, normális ember számára elképzelhetetlenül kegyetlen gyilkolási módszerekkel.

A politikai „megoldás"

Mint minden sokszereplős és sok évtizedes politikai konfliktus, amelynek számos geopolitikai, szociális és kulturális aspektusa van, bármilyen megoldás is csak a „sok szereplő" együttes erőfeszítéseként lehetséges. Jelen esetben számtalan érdek ütközik meg: egymást kizáró hatalmi és osztályérdekek összecsapása zajlik.

A konfliktus a baloldal számára is kezdetektől fogva megosztó viták tárgya volt és maradt. A baloldal globális értelemben, vagyis elsősorban a szociáldemokraták és a kommunisták 1948-tól folyamatosan elismerték Izrael Állam létét egy 1947-es ENSZ-határozat alapján, noha mindig aláhúzták, hogy a „kétállam-koncepcióhoz" ragaszkodnak. Nem így gondolkodtak azonban a különböző trockista és más, radikálisnak mondható antikapitalista szervezetek, amelyek Izraelben csupán egy „sztálinista projektet" láttak és látnak ma is. E szervezetek is, akárcsak a palesztin hatóságok és az arab, illetve muszlim államok egy része csak az „egy állam" koncepcióhoz ragaszkodik, miképpen az izraeli szélsőségesen jobboldali erők és csoportosulások is, csak ők egyetlen zsidó államot akarnak.

Ám ugyanakkor a rendszerkritikai baloldal a Szovjetunió összeomlása után is mindvégig ragaszkodott a palesztinok államalkotási jogához, elítélte a Ciszjordániában területeket foglaló izraeli terjeszkedést és az 1967-es határokat védelmezte. Ugyanakkor ez a harc a palesztin nép jogaiért – mint fentebb jeleztük – mindig beleáramlott a nagyhatalmak geopolitikai machinációiba és a palesztin–izraeli hatalmi elitek terméketlen küzdelmébe. Nem véletlen, hogy a „Free Palestine" jelszó mögött még az ún. liberális „progresszívek" és a

queerek is felsorakoztak a maguk naiv módján, sőt a tüntető tömegekkel kiabálják a „from the river to the sea, Palestine will be free" jelszót, amely Izrael megsemmisítésének jelszava, még ha a kiabálók egy része nem is érti, amint mond.

Az antikapitalista baloldalon az évtizedek során a globális politika alapkérdésévé emelkedett a „palesztin ügy". Noha a palesztin ügyből mára kilúgozódott minden szocialista tartalom, a nemzeti szuverenitás általános demokratikus követelménye továbbra is alapkérdés. Ugyanakkor a változás mögött egy fontos körülmény mindvégig ott „munkál": a palesztin nép nemzeti szuverenitásának helyreállítása mint alapvető harci kérdés megmaradt, de annak „ellenőrzése" a globális baloldaltól már régen átkerült az iszlám fundamentalizmus befolyása alá. Ezt az „irányítást" a Hamásztól és Iránról, az iszlám fundamentalizmustól „visszavenni" csak ezek radikális bírálatával lehet. Nincsen más út. A többi út a semmibe vezet.

Izrael Állam megsemmisítése mint az iszlám fundamentalizmus alapkövetelése ugyanis a jelenlegi háborúban elvben a zsidók globális méretű kiirtását tételezi fel, ami persze illuzórikus követelés, de hívószó lehet azok számára, akik az antiszemitizmussal kokettálnak abban a harcban, amit a Nyugat „istentelen" hatalma ellen folytatnak. Ne feledjük el, hogy az iszlám országokban az egyik legnépszerűbb sajtókiadvány ma is Hitler *Mein Kampf*ja. A Hamász dokumentumai ezt a gyilkos célitűzést a maguk nyers őszinteségével expressis verbis meg is fogalmazták, „alkotmányukban" is szerepel, és szimbolikusan gyakorlatilag október 7-én programjának e részébe a Hamász terrorszervezetként bele is kezdett. Azok a radikális baloldaliak, akik taktikai okokból ezt a tényt elhallgatják, nem határolódnak el az „iszlamo-fasizmus" tényeitől, tulajdonképpen kiszolgáltatják az antikapitalista ügyet az iszlamista szélsőjobboldallal való együttműködésnek: a szocializmus helyére ismét az antiszemitizmus kerül(t), az antikapitalista rendszerkritika helyét a rasszizmus, az antiszemitizmus foglalja el. London és New York, Párizs és Berlin adott az új globális antiszemita hullámról bizonyos, jól körülírható benyomásokat. Az iszlám fundamentalizmussal való együttműködés igazolásának leggyakoribb érve, hogy a Hamászt támogató Irán a Nyugattal való geostratégiai összeütközés terén objektíve a baloldal szövetségese. Ha ezt elmondja magáról az oroszországi hatalmi elit néhány csoportja, az még érthető abban a logikában, amelyet fentebb kifejtettem. De a rendszerkritikai baloldal részéről ez teljességgel hamis érvelés, hiszen az antikapitalista baloldal – mint autonóm szervezetek globális hal-

maza – története során sohasem fogott még össze a szélsőjobboldal semmilyen formájával. Ha ez bekövetkezne, mint fentebb hangsúlyoztuk, az a globális baloldal halálos ítéletének aláírását jelentené.

Az antikapitalista baloldal e kérdésben rövid távon a „kétállam-koncepciót", az erőszakról való lemondást, a béke és a diplomácia meghatározó szerepét képviselheti, ha nem kíván sem a nagyhatalmi manipulációk, sem az izraeli nacionalizmus, sem az iszlám fundamentalizmus szekértolójává válni. Persze a perspektívákat illetően a valóságos megoldás a térségben csakis az a szocialista föderáció lehet, amely az ott élő népek gazdasági, szociális és politikai autonómiájának és általában társadalmi emancipációjának alapjára helyezkedik.

(2023. december 1.)

Lenin

Bevezetés, avagy mire is jó ez a könyv?*

> „Lenin elnyűhetetlen volt, és mindig a munkások pártján állt."
> *Gus Le Blanc* (szakszervezeti aktivista) 1960-ban, tizenhárom éves fiának kérdésére válaszolva.

Mostanában, életem alkonyán, eljövendő katasztrófák lebegnek a szemem előtt. Én magam már nem fogom ezeket megélni, sokan mások viszont igen. Ezért nem árt, ha ők, akiket hamarosan magukra hagyok, közelebbről is megismerhetnek egy kivételes forradalmárt, aki annak idején szintén katasztrófák közepette kereste a maga útját. Talán a jövő rózsásabbnak bizonyul majd, mint amilyennek én most képzelem. De a régi küzdelmek tanulmányozása akkor sem lesz haszontalan. Legalábbis azok számára, akik maguk is részt vállalnak a jövő küzdelmeiből, vagy legalább érteni akarják a múltat. Ezt a kis könyvet mindenekelőtt ezeknek a leendő aktivistáknak és kutatóknak ajánlom. Bizonnyal lesz erre némi fejrázás, és néhány szemöldök kérdőn rándul majd: „Mégis *minek* írta meg ezt a könyvet?" Az alábbi bevezető az efféle kételyekre próbál választ adni, a teljesség igénye nélkül.

Az élet

Életem során engem is, ahogy manapság szinte mindenkit, rengeteg megrázkódtatás ért.

Kora kamaszkoromban kezdődtek a rasszizmusellenes küzdelmek, és én reggelente az általános iskolai osztálytársaimmal együtt skan-

* A cikk a szerző *Lenin. Responding to Catastrophe, Forging Revolution* (Pluto Press, London, 2023) című könyvének előszava (Prologue. What's the Point? viii–xxi.).

dáltam: „Szabadságot és igazságot *mindenkinek!*" És közben hitet tettünk az Amerikai Egyesült Államok zászlaja mellett. Aztán láttam: ugyanezt a zászlót Vietnámban egy gyalázatos háború igazolására használják. Mégsem olyan volt ez az ország, amilyennek kissrác koromban elképzeltem. Több kortársammal együtt megfogadtuk, mi majd megváltoztatjuk.

A következő nagy megrázkódtatás az 1960-as években, a *New Left* idején ért. Én akkor tizenkilenc éves voltam, és egy nyáron át a *Students for a Democratic Society* (SDS) nemzetközi irodájában dolgoztam. Az SDS akkoriban látványos növekedésnek indult, ami elsősorban a „Döntsön a nép!" és a „Részvételi demokráciát!" szlogeneknek, valamint a vietnámi háború, a rasszizmus és a szegénység elleni kiállásának volt köszönhető. Számomra viszont, aki a szervezet központjában voltam és közvetlen közelről tapasztalhattam meg működését, nyilvánvalóvá váltak alapvető hibái is: a hozzá nem értés, a fejetlenség és az áttekinthetetlen kuszaság. Ebből egyértelműen következett, hogy a mostani, látszólag elsöprő sikerek hamarosan káoszba, összeomlásba és szétmorzsolódásba fognak torkollni.[1]

A következő megrázkódtatás nem sokkal később következett. Beteg lettem, ágyban kellett maradnom, és hogy kihasználjam a rendelkezésemre álló szabadidőt, elolvastam Lenin *Mi a teendő?* című klasszikusát. A kérdés, amelyet Lenin 1902-ben föltett, számomra akkor, 1966-ban, égetően aktuális volt. Sok „újbalos" tekintély biztosított róla, hogy Lenin már elavult. A szöveg azonban, saját magam számára is váratlanul, nemcsak időszerűnek, hanem lelkesítőnek is bizonyult.

Az 1970-es évek elején újabb megrázkódtatások értek. Akkoriban egy olyan szervezet kötelékében dolgoztam, amelyik büszke volt rá, hogy a lenini hagyományt követi, és segített véget vetni az vietnámi háborúnak.[2] Csakhogy a szervezet számára a siker elbizonytalanodást és irányvesztettséget hozott: „hogyan tovább?" És akkor az történt, hogy a csoportot néhányan, akik vezető pozícióban voltak, a „leninizmus" nevében autoriter szektává alakították át. Hamarosan kizárási hullám indult: meg kellett szabadulni a másként gondolkodóktól.

George Breitman, egy öreg trockista, aki ennek a tábornak az ellenzékéhez tartozott, mestereim egyike volt. Megkért, hogy próbáljam föltárni, ténylegesen mit is mondott és tett Lenin annak érdekében, hogy létrejöjjön egy szervezet, amely képes az 1917-es forradalom élére állni. Az 1980-as években tehát a *Lenin és a Forradalmi Párt* című

könyvemen dolgoztam. És ennek kapcsán alaposan átnéztem Lenin szövegeit: próbáltam megérteni, mennyiben határozzák meg ezeket az írásokat a korszakra jellemző történeti körülmények. És ekkor újabb megrázkódtatás ért. Kiderült, hogy az, ahogyan én és a kollégáim (néhány, Breitmanhoz hasonlóan tapasztalt embert kivéve szinte mindenki) gondolkodtunk Leninről, tökéletesen megalapozatlan volt.[3] Nem vettük ugyanis figyelembe az egykori mozgalmárok küzdelmeinek kontextusát: hogy küzdelmeiket milyen konkrét szituációkban vívták. Ettől fogva, amikor Lenint és korát tanulmányoztam, egészen megdöbbentett gondolkodásának összetettsége és gazdagsága. Korábban ez évtizedeken át elkerülte figyelmemet.

De a megrázkódtatások sora sosem ér véget.

Lenin egy évszázaddal ezelőtt élt. Mitől lenne még ma is aktuális? Mi, akik most a XXI. században a Föld nevű bolygón élünk, valóban varázslatos időket élünk. Ujjbegyünk egy finom érintésére, ahogy soha korábban, lenyűgöző technológiai megoldások kötnek össze bennünket egymással, fölmérhetetlen mennyiségű tudást bocsátanak rendelkezésünkre, és a legkülönfélébb dolgok megvalósításának és megalkotásának annyiféle módját kínálják, hogy az messze túlmutat azon, amiről a korábbi generációk álmodni mertek volna.

Egyszersmind szörnyűséges időket is élünk. A világgazdaság struktúrája és dinamikája egyre fokozza az egyenlőtlenségeket, a kiszámíthatatlanságot és a rombolást, és mindez együttesen kérdésessé teszi az emberi civilizáció jövőjét, sőt magát az emberiség fönnmaradását is. Az életminőség csökkenése a világ dolgozó többségének egyre nagyobb része számára párosul növekvő autoritarianizmussal, irracionalitással és erőszakkal. A piacgazdaság végtelen mohósága, amely arra van kalibrálva, hogy a már amúgy is mérhetetlenül gazdag eliteket még gazdagabbá tegye, kéz a kézben jár a környezeti rombolással, amely világunkat ma elárasztja.

Az utóbb említett problémával kapcsolatban, úgy tűnik, vannak jó és rossz hírek is.

A jó hír: a tudományos konszenzus szerint a klímaváltozás – amelyet jelenleg a fölmérhetetlen méretű fosszilis energiaipar hajt előre – még leállítható, és ezzel elkerülhetjük, hogy létünket mostantól katasztrófák végeláthatatlan sora határozza meg. Ehhez azonban a közeljövőben hősiesen és határozottan kell föllépni, a világ minden táján.

A rossz hír: a szükséges változások rövid távon túlságosan költségesek lesznek mind a kormányok, mind az üzleti élet azon szereplői

számára, akik a döntéseket meghozzák. Tény, hogy a szükséges intézkedéseket mindeddig nem hozták meg.

Egy még rosszabb hír: a tudományos igazságok nem fognak szertefoszlani a makacs tagadás, az ékesszóló retorika, az üres ígéretek vagy valamiféle „életszerű kompromisszumok" hatására. A természet nem alkuszik. És a viszonylag korlátozott ellenállási mozgalmak (amelyek közül néhányban magam is részt veszek) aligha lesznek képesek menteni a helyzetet. Föl kell készülnünk a katasztrófára.

De a dolgozók és a vásárlók többsége, akiknek egész élete az elitet gazdagítja, még a klímaválságtól eltekintve is növekvő, időnként elborzasztó nehézségekkel szembesül. Persze elképzelhető, hogy a helyzet nem ennyire rossz. De az is lehet (mint ahogy én vélem), hogy még ennél is rosszabb. Akárhogy is, de úgy tűnik, sokan érzik úgy, hogy az, ahogyan ügyeinket mindeddig intéztük, tovább már nem folytatható. És ez az érzés vélhetően fokozódni és erősödni fog. Egyre égetőbbé válik a kérdés: *Mit tegyünk?*

A társadalmi és környezeti igazságtalansággal és rombolással szembeni tiltakozások néha tömeges méreteket öltenek. Nekem erről mégis elsősorban az az elégedetlenség jut eszembe, amelynek fél évszázaddal ezelőtt Philp Rahv, ez a rendkívül kifinomult és a politikában is rendkívül aktív irodalomkritikus adott hangot. Rahv, már nem sokkal halála előtt, a következőket írta az 1960-as években fölbukkanó fiatal aktivisták tömegmozgalmáról:

> „Történelmi perspektívából nézve azt mondhatjuk, vulkáni talajon élünk. […] Egyesek csalódottsága a *New Left*tel kapcsolatban éppen ebből fakadt, hogy ti. nem tudott kikristályosítani magából egy olyan vezető szervezetet – nem szabad félnünk, hogy ezt egy fegyelmezett és központi irányítású pártnak nevezzük, mert egy ilyen párt alternatíváját mindeddig senki sem találta föl –, amely képes napi szintű, sőt egészen földhözragadt ügyekben is megnyilvánulni, miközben ideológiai téren kellőképpen éber marad ahhoz, hogy ne szalassza el a történelmi lehetőséget, ha és amennyiben adódik ilyen történelmi lehetőség."[4]

Rahv bele volt ragadva saját, 1930-as években kialakult és attól fogva lényegében változatlan leninizmusába. És mégis úgy tűnik, megjegyzése mellett ma sem mehetünk el szótlanul.

Sok történész hosszú bekezdéseket szentel Lenin állítólag rémes személyiségének. Egy konzervatív beállítottságú kutató, Stefan Possony például a következő szidalmakat zúdítja rá:

„Lenin önelégült, durva, követelőző, kegyetlen, lekezelő, merev, bürokratikus, fegyelmezett, leleményes, intoleráns, makacs, egyoldalú, gyanakvó, távolságtartó, aszociális, hidegvérű, ambiciózus, céltudatos, bosszúálló, rosszindulatú, sértődős, gyáva alak volt, aki csak akkor nézett szembe a veszéllyel, amikor ezt már sehogyan sem lehetett elkerülni. Tökéletesen öntörvényű ember volt, amivel azonban ő maga a lehető legnagyobb mértékben meg volt elégedve."[5]

Csakhogy Possony ítélete saját konzervatív meggyőződéséből fakad. Egy bevett konzervatív vélekedés szerint ugyanis egyes népek, egyes osztályok és egyes rasszok fölötte állnak másoknak. Possony épp emellett érvelt *The Geography of Intellect* című Nathaniel Weyllel közösen írt könyvében. Possony megvetette azokat a forradalmakat, amelyeket az „egyenjogúság" és a „népuralom" eszméi vezettek. Márpedig Lenin az uralkodó társadalmi rend fölforgatása és egy új, a szabadságon és egyenlőségen alapuló, radikálisan demokratizált társadalom létrehozása mellett kötelezte el magát. Lenin tehát Possony szemében egyszerűen szörnyeteg volt. Az, hogy Possony Lenint, ezt a radikális demokratát „a totalitarizmus mérnöke"-ként bélyegezte meg, csak eszköz volt számára, hogy az embereket elhessegesse Lenin eszméi mellől. De talán sem Lenin személyisége, sem eszméi nem ennyire taszítóak.

Rosa Luxemburg szabad szellemű gondolkodó volt, aki arra a szörnyetegre, akit Possony lefestett, egy percet sem vesztegetett volna. Csakhogy neki egész más benyomása volt Leninről. „Jó vele beszélgetni, mert okos és művelt, és épp az a ronda pofázmánya van, amelyet szívesen nézegetek."

Rafail Abramovics mensevik vezető volt, tehát Lenin egyik ellenfele az orosz forradalmi mozgalmon belül. 1916-ban, amikor Lenin és ő is svájci száműzetésben voltak, Lenin vendégül látta Abramovicsot. És ő így írt Leninről: „Nehéz egyszerűbb, kedvesebb, közvetlenebb embert elképzelni, mint Lenint a saját otthonában."[6]

Angelika Balabanova Lenin közvetlen munkatársa volt. Sok évvel azután, hogy elszakadt tőle, épp azokat a tulajdonságokat fedezte föl benne, amelyek egy Possony-féle konzervatív számára olyan rémisztőek. „Leninnek gyerekkora óta meggyőződése volt, hogy az

emberi szenvedés, illetve a morális, jogi és társadalmi fogyatékosságok legnagyobb része az osztálykülönbségekre vezethető vissza." Majd hozzáteszi: „Arról is meg volt győződve, hogy egyedül az osztályharc […] képes fölszámolni a kizsákmányolókat és kizsákmányoltakat, és létrehozni a szabadság és egyenlőség társadalmát. Márpedig Lenin egészen ennek a célnak szentelte magát, és minden rendelkezésére álló eszközt megragadott, hogy el is érje."[7]

Winston Churchill a politikai paletta jobbszélén állt, mégis igyekezett kiegyensúlyozott képet festeni halálos ellenfeléről. Amit Lenin képviselt, azt nem kevésbé gyűlölte, mint Possony, és alkalomadtán még Mussolini fasiszta diktatúráját is éltette, amiért „győzedelmeskedik a leninizmus bestiális étvágya és szenvedélyei fölött". Magáról Leninről mégis más hangon beszélt: „Elméje figyelemre méltó szerkezet volt. Mikor fölragyogott, fénye az egész világot bevilágította: történelmét, szomorúságait, ostobaságait, álságait, és mindenekelőtt gonoszságait. […] A dolgokat olyannyira univerzálisan tudta megragadni, ami csak kevés embernek adatik meg." Érdemes mindezt egy egykori szimpatizáns, Max Eastman meglátásával is kiegészíteni. Ő azt fogalmazta meg, hogy Lenin egyik legfőbb hozzájárulása a „marxizmus elméletéhez és gyakorlatához" az volt, hogy leleplezte „mindazokat az embereket, akik csak beszélnek a forradalomról, és szeretnek mélázni rajta, de »nem gondolják komolyan« […], azokat, akik forradalmat hirdettek, de eszük ágában sem volt forradalmat csinálni.[8]

A jó eszű antikommunista újságíró, Isaac Don Levine éles szemű megfigyelései mindezt még tovább árnyalják. Levine nem sokkal Lenin 1924-ben bekövetkezett halála után a következőket írja: „Meglehet, hogy észjárása kivételesen eleven volt, a módszerek tekintetében pedig kellőképp rugalmas. Műveltsége igen kiterjedt, képessége saját álláspontjának megalapozására egyszerűen zseniális. Jelleme pedig olyan, hogy könnyen beismerte taktikai hibáit és vereségeit […]. Ezeket a vereségeket azonban még véletlenül sem írta volna a számára mindent meghatározó eszme számlájára." „Ez az eszme pedig az osztályharc marxi elmélete, egyúttal a kapitalista társadalom szocialista társadalomba való átmenetének leírása volt." Maga Levine a „mindent meghatározó eszmét" nem fogadta el. De nemcsak Oroszországban, a világ más tájain is sokan voltak, akik viszont érvényesnek gondolták.[9]

Lenin, akit efféle meggyőződések fűtöttek, nagyban hozzájárult, hogy saját hazájában, Oroszországban, erős forradalmi mozgalom

épült ki, és ez aztán egyenesen vezetett az 1917-es orosz forradalomhoz. Ráadásul Lenin és elvtársai ezt a mozgalmat egy világméretű szocialista forradalmi hullám kezdetének tekintették. Lenin tehát annak a modern kommunizmusnak a főépítésze volt, amely arra lett volna hivatott, hogy a forradalmak sorát megindítsa.

De sokan olyanok is, akik osztották az eszméit, mégis kritikusak voltak vele szemben. Az orosz forradalmárok közt voltak, akik Lenin szerveződésével ellentétes álláspontra helyezkedtek. Például azok az anarchisták, akik az 1917-es forradalom kirobbantásakor csatlakoztak Lenin erőihez, de a későbbiekben összetűzésbe keveredtek a kommunistákkal. Bartolomeo Vanzetti, egy Amerikában bebörtönzött anarchista, akit később ártatlanul elítéltek és kivégeztek, 1924 elején a következőket írja: „Lenin eltávozott. Nekem meggyőződésem, hogy, bár ő nem ezt akarta, mégis miatta bukott el az orosz forradalom. Sok elvtársamat börtönbe küldte és megölte." De Vanzetti nem állja meg, hogy hozzá ne tegye: „Mégis sokat szenvedett, és hősiesen küzdött azért, amit jónak és igaznak gondolt. Amikor haláláról és temetéséről olvastam, éreztem, hogy könny szökik a szemembe." De végtére is Lenin, további megfontolásra érdemes okokból, mégis megmaradt Vanzetti „legfőbb ellenfelének."[10]

Ugyanakkor számtalan forradalmár volt világszerte, aki odavolt Leninért. Szovjetoroszországban, a népes temetési menetben ott volt egy fiatal vietnámi forradalmár, név szerint Nguyễn Ai Quoc (született Nguyễn Sinh Cung, aki később Ho Si Minh-ként vált ismertté). „Élete végéig apánk, tanítónk, társunk és tanácsadónk volt" – írta a fiatal kommunista. „Most pedig ő a csillagunk, amely mutatja a társadalom átalakulása felé vezető utat."[11] Néhány évvel később Langston Hughes, a Harlem Renaissance egyik költője is hasonló érzéseket fogalmazott meg:

Körbejár Lenin a világon.
Feketéhez, fehérhez, barnához benyit.
A nyelv nem akadály neki.
A legfurcsább beszéd is benne hisz.[12]

Ezek a tanúságtételek a XX. századból maradtak ránk: a reménnyel kecsegtető forradalmak, a véres polgárháborúk, a többször is győzedelmeskedő ellenforradalom és a folyamatos osztályharc időszakából. De vajon van Lenin víziójában bármi, aminek még ma is használ vehetjük?

Ez a könyv, amely erre a kérdésre pozitív választ sugall, hat történelmi mítosszal próbál leszámolni. Ezek a következők. (1) Lenin a diktatúrát preferálta a demokráciával szemben. (2) Lenin úgynevezett „marxizmusa" totalitárius nézeteinek elfedésére szolgált. (3) Lenin egy újfajta, messzemenőkig centralizált politikai pártot szeretett volna létrehozni, amelyben a hatalom a párthierarchia csúcsán, illetve a párt teljhatalmú vezetőjénél, vagyis a saját kezében összpontosul. (4) Könyörtelen politikai kontrollt szeretett volna gyakorolni a kultúra, a művészet és az irodalom fölött. (5) Úgy gondolta, hogy ezekkel az autokrata eszközökkel lehet a szocialista „utópiát" ráerőltetni az egyébként elmaradott Oroszországra. (6) Mindebből következőleg Lenin a történelem első számú tömeggyilkosa lett.[13] Ez a könyv elutasít minden ilyen hamis vádat, ugyanakkor igyekszik azonosítani azokat a valóban negatív vonásokat, amelyek kétségtelenül megvoltak nemcsak Leninben, hanem abban a hagyományban is, amelynek központi alakja volt.

Amikor valaki szembenéz Lenin életének, korának és eszméinek törvényszerű komplexitásával, szükségképp bizonyos dolgokra összpontosít és kiválaszt ilyen vagy olyan eszméket. Adott esetben ezekből egy olyan „leninizmus" rajzolódhat ki, amelytől a tisztességes ember inkább távol tartja magát. Ez a könyv azonban más megközelítést alkalmaz. Rosa Luxemburg, amikor az orosz forradalmat értékelte, hangsúlyozta saját eltökéltségét, hogy elválassza „a lényegit a nem lényegitől". A nem lényegi rész kritikája azt a célt szolgálta, hogy győzelemre segítse mindazt, ami Lenin forradalmi bolsevizmusában lényegi volt. Ebben a rövidke monográfiában megkísérlem bemutatni mindazt, ami számomra ilyen lényegi sajátságnak tűnik.

A leninizmus

John Medhurst, Lenin baloldali kritikusa, engem egyszer a „puha leninisták"[14] közé sorolt, hogy ezzel is megkülönböztessen a „keményvonalas leninisták" különféle alfajtaitól. Valóban vannak militáns egyéniségek, akik az évek során „keményen és hajthatatlanul" kitartottak a forradalom tisztasága mellett. Létezik az a fajta keménység is, amely Joszif Sztálinra és más autoriter vezetőkre jellemző. De ők egytől egyig letérnek a Lenin által kijelölt útról. Aki akar, minden bizonnyal talál olyat Lenin kijelentéseiben (amelyeket bizonyos körülmények közt tett!) vagy cselekedeteiben (amelyeket adott körül-

mények közt vitt véghez!) olyasmit, ami merev, dogmatikus, autoriter, téves vagy túlzó. (Lenin később maga is reflektált rá, hogy – mint ez az emigránsok körében gyakran előfordul –, néhány száműzetésben tett kijelentése túlságosan is „balos" volt. Barátjának, Karl Radeknek, aki régi írásait átnézte, azt mondta: „Ma visszatekintve érdekes látni, milyen ostobák voltunk akkoriban!")[15] De Lenin gondolkodása és tevékenysége alapvetően ezekkel az önkorlátozásokkal ellentétes irányba mutatott. *Márpedig ez a humanista és demokratikus „ellentétes irány" az, amely mindazok számára, akik a világot jobbá akarják tenni, most a lehető legaktuálisabb.*

Vjacseszlav M. Molotov, Sztálin egyik közeli munkatársa szerint „senki nem értette a leninizmust Sztálinnál jobban". És így látta ezt sok kommunista és antikommunista is. Sztálin 1924-ben, *A leninizmus alapjai* című művében azt állította, hogy Lenin Marx és Engels alapvető jelentőségű megállapításaihoz „szabályok és alapelvek egy teljes rendszerét" rendelte hozzá. És ezt majdnem egy évszázadra ki is kiáltották „leninizmusnak", ami komoly hatást gyakorolt a hívekre, a kritikusokra és az ellenfelekre egyaránt. De ez a rendszer a történelmi folyamatok során végzetessé vált, és szó szerint halált hozott. Több millió ember számára, különböző okokból, végső soron ez adta a kulcsot a leninizmus megértéséhez. Lenin gondolkodásának valódi jelentőségét azonban ennek alapján nem tudjuk megragadni.[16]

Egy másik barátja, aki Lenint közelebbről és hosszabban is ismerte, mint Sztálin, másik értelmezést ajánlott. „Lenin nem írta meg és nem is tudta volna megírni a leninizmus kézikönyvét", jegyzi meg Lev Kamenyev. És azt is hozzáteszi, hogy „minden kísérlet, amely arra irányul […], hogy a leninizmus egyfajta kézikönyvét, a minden fölmerülhető kérdés esetén alkalmazható formulák gyűjteményét alkossa meg, biztos kudarcra van ítélve". Lenin írásai teljesen „át vannak itatva az akkori, teljesen egyedi történelmi szituációból fakadó aggodalmakkal és tapasztalatokkal", és minthogy az egyedi szituációk sosem ismételhetők, ez a megközelítés elválaszthatatlan az ő mindig nyitott, kritikus, „aktív és élettel teli személyiségétől". Lenin többször is hangsúlyozta, hogy a marxizmus, amelyre támaszkodik, nem tekinthető elvek kőbe vésett halmazának, és sokkal inkább „cselekvési tervként" kell fölfogni. Kamenyev maga Lenin eszméinek hasonló megközelítését javasolta.[17]

Lenin leninizmusa elválaszthatatlan a forradalmi párttól, amelynek létrehozásában központi szerepet töltött be, és amelyet az orosz forradalom előtti időszakban Bolsevik Pártnak neveztek. Richard Suny,

ennek a szerveződésnek az egyik legavatottabb történésze, kutatási eredményei alapján a következő megállapításokat teszi: „A Bolsevik Párt […] afféle vitatkozós társaság volt. Protestánsok, akiknek nincs tévedhetetlen pápájuk. Sokan közülük jól ismerték a marxizmus klasszikusait, és folyamatosan követték a pártkongresszusokon, a pártgyűléseken és a pártsajtóban zajló vitákat." Megjegyzi, hogy sok esetben fenntartásokkal kezelték az ambiciózus értelmiségieket, akik nem a munkásosztályból jöttek, noha ezek az emberek jobbára munkásosztálybeli értelmiségiek voltak, és mindannyian „elkötelezettek a különleges szellemi kaland mellett, hogy a pillanatnyi politikai helyzet elemzése és a lehetséges következmények számbavétele során egy adott politikai elméletet és történeti magyarázatot alkalmazzanak".[18]

A bolsevikok innen indultak, és egészen a társadalom átalakításának szándékáig jutottak. Legkevésbé sem voltak engedelmes kiskatonák, akik mindenben vezetőjük szavát követik. A bolsevik párt folyamatosan alakuló forradalmi közösség volt, amely megbeszélések és viták során alkotta meg saját stratégiáját és taktikáját. Az eredményt alávetették a tapasztalat próbájának, majd közösen értékelték, finomították, korrigálták, hozzáigazították a változó realitásokhoz.

Lenin marxizmusára különféle elemek rugalmas összekapcsolása volt jellemző. Boris Souvarine jó érzékkel idéz föl Lenin életéből egy olyan pillanatot, amikor szemrehányást tett bizonyos elvtársaknak, amiért „úgy ismételnek egy formulát, hogy kiszakítják azokból az eseménysorokból, amelyek életre hívták és biztosították a sikerét, majd egészen más körülményekre próbálják alkalmazni". Lenin szeretett „franciául beszélni", amikor úgy tűnt, hogy az orosz valóság megközelíti a francia forradalmat, amikor pedig a valóság a másik irányba indult, inkább „németül beszélt", és azt a türelmes, intézményi megközelítést helyezte előtérbe, amelyet a német szociáldemokrácia erfurti programja képviselt. De közben, mondja Souvarine,[19] „soha nem szűnt »oroszul beszélni«, szóvá tenni minden egyes eshetőséget, mérlegelni a megfelelő alkalmakat, latolgatni az esélyét, hogy a párt a helyes úton marad és elkerüli mind túl korai, romantikus hevülettől vezérelt lázadást, mind a túlságosan is kései eszmélést, az alkotmányos és parlamentáris illúziókat". Souvarine konklúziója szerint Lenin „Marx tanítványa volt, de nem volt dogmatikus. A tudomány és a tudás elkötelezett híve, aki képes volt fölismerni, meghaladni és jóvá tenni saját hibáit, és ennek köszönhetően önmagán túlnőni is."[20]

Az 1917-es oroszországi forradalom után Lenin azon dolgozott, hogy létrehozza a Kommunista Internacionálét, és ennek révén a

tényleges forradalmi aktivitás más országokban is megjelenjen. Próbálta saját megközelítését a világ más tájain élő forradalmároknak is átadni. A fogalmi elemzés és a politikai módszerek terén is óva intett „a múlt szolgai utánzásától". Hangsúlyozta, hogy a valódi forradalmi elemzéshez és taktikához szükségképp rugalmasnak kell lenni. Noha belátta, hogy „a világtörténelem alakulása összességében általános törvényszerűségeket követ", az embernek szerinte el kell ismernie, hogy a kibontakozó konkrét és „egyedi" folyamatok inkább dialektikus (dinamikus, változó, interaktív), mint doktriner megközelítéseket igényelnek.[21] A lenini politika túlmutat a cári Oroszország sajátságain.

Miközben a globális piacgazdaság és a hozzá tartozó hatalmas munkaerőpiac Lenin kora óta drámai mértékben nőtt, a lényegi mozgatórugók némelyike, bár új formában, de ma is ugyanúgy érvényes. A krízisek halmozódása napjainkban is fokozódó riadalmat kelt: gazdasági lejtmenet, gyorsan növekvő egyenlőtlenségek, ingadozó életkörülmények, fokozott agresszió, terjedő jobb- és baloldali autoritarianizmus, és mindez még a járványok és a klímaváltozás nehezen belátható következményeivel is meg van fejelve. De csak azért, mert ez van, nem szabad, hogy ennyiben hagyjuk.

A *leninizmus* is azon szavak egyike, amelyek Louis Fischer szerint olyanok, akár „egy üres palack, amelybe egyesek mérget, mások bort töltenek".[22] Ez a könyv nem kínál se mérget, se bort. Egyszerű számvetés a forradalmárral, akit Vlagyimir Iljics Uljanovnak hívtak, közeli barátai Vologyaként vagy Iljicsként emlegették, a világ pedig Leninként ismerte. *„Leninizmuson" itt azt értem, amit Lenin gondolt és tett.*

Egyes ideológusok (úgy a politikai paletta jobb, mint a bal oldalán), és ugyanígy bizonyos történészek is (akik vagy ellenségesek voltak vele szemben, vagy éppenséggel istenítették) hajlamosak voltak Leninnek (pozitív, illetve negatív értelemben) nagyobb egyediséget tulajdonítani, mint amekkorára a valóságban igényt tarthat. Lenin saját gondolkodását és eredményeit, amelyeket másokkal folyamatos érintkezésben bontakoztatott ki, itt úgy fogjuk szemügyre venni, mint egy kollektív forradalmi folyamat részét. A „leninizmus" néhány alapvetőnek tekinthető gondolata megtalálható Karl Marx, Georgij Plehanov, Pavel Akszelrod, Vera Zaszulics, Karl Kautsky, Julij Martov, Alekszander Bogdanov, Rosa Luxemburg, Lev Trockij, Nyikolaj Buharin, Grigorij Zinovjev, Lev Kamenyev, Nagyezsda Krupszkaja és sok más gondolkodó nézetei közt. Ez a kollektív folyamat elválaszthatatlan attól a ténylegesen létező valamitől, amit leninizmusnak nevezünk.

Ez pedig nem választható el attól, amit egyesek Lenin személyiségében esszenciálisnak és kivételesnek tekintetnek. „Lenin képessége a vezetői csoport kialakítására", mondja az aktivista és történész John Riddell, „számomra történelmi szempontból legfontosabb jellemvonásának tűnik, amennyiben épp ez különbözteti meg más kivételesen rátermett vezető egyéniségektől, amilyen például Trockij vagy Buharin volt".[23]

A Lenin által képviselt politikai irányzat, amilyen valójában volt, összeegyeztethetetlen azzal a „keményvonalas leninizmussal", amelyet a legtöbb ellenlábasa tulajdonít neki, sőt sokan olyanok is, akik talán szerettek volna hívei lenni.

Kommunizmus és szabadság

Lenin „leninizmusának" központi eleme a kommunizmus és a szabadság összeegyeztetése. Ugyanezt Oroszország-szerte sok más forradalmár is hirdette. „Eljön majd az idő, amikor kivétel nélkül minden egyes embernek alapvető joga lesz, hogy valóban ember legyen, hogy kibontakoztathassa a benne rejlő képességeket" – írta Julian Marchlewski lengyel forradalmár, Rosa Luxemburg közeli harcostársa, aki maga is csatlakozott a bolsevikokhoz. És azt is hozzátette, hogy „a művészet akkor majd nem luxuscikk lesz, hanem az egyéni és a társadalmi élet minden területét áthatja majd, mint az emberi lét egyik aspektusa." Hasonló elképzelések fogalmazódtak meg a lett szocialisták kiáltványában is: „Az emberi szabadságért vívott küzdelem érdekében most minden erőnket latba kell vetnünk, vérünket és életünket kell adnunk. De vakmerőn és örömmel bocsátkozunk harcba, mert ez a harc minden cseléd és rabszolga számára el fogja hozni a győzelmet és a szabadságot."[24]

Ugyanezek az elképzelések jelennek meg a forradalmi regényíró, Maxim Gorkij írásaiban is. 1907-es regénye, *Az anya,* amely a forradalmárok titkos világát kelti életre, teljesen át van itatva ezekkel az eszmékkel. „Tudom, eljön még az az idő, amikor gyönyörködnek majd egymásban az emberek, amikor mindegyik csillagnak nézi a másikat", mondja a regény egyik szereplője. „Szabad emberek járnak majd a földön, akiket naggyá tesz a szabadságuk, mindenki nyílt szívvel jár, mindenkinek mentes lesz a szíve az irigységtől, és nem ismer haragot senki." A regény vége felé a radikalizálódó munkás megalázott és analfabéta anyja megmutatja saját radikalizálódott tudatát is: „»Min-

denki mindenkiért, és mindez: mindenért!«. Így értem én magukat valamennyiüket. Valóban: maguk mind elvtársak, mind családtagok, mind egy anyának, az igazságnak a gyermekei!" Lenin húga, Marija később visszaemlékezett rá, „milyen átszellemülten olvasta" Gorkij könyvét, és barátnője, Nagyezsda Krupszkaja is megemlítette, hogy Lenin „különösen szerette" ezt a művet.[25]

Hasonló elméletek Oroszországban már régóta forgalomban voltak. Például Pjotr Kropotkinnak, aki anarchista volt, egy 1892-ben megjelent és később klasszikussá vált műve, a *Kenyér és szabadság* sok ezer emberben keltett lelkesedést a szabadságon és egyenlőségen alapuló társadalom iránt – amelynek megvalósíthatóságával kapcsolatban Kropotkin ráadásul meggyőző érveket is fölsorakoztatott. Hangsúlyozta, hogy „a modern történelem minden pontján megtaláljuk […] a törekvést a kommunista elv megvalósítására". Sőt ennél tovább is megy, és az olvasó figyelmét a kortárs valóságra irányítja.

„A hidak […] köztulajdonná váltak és mindenki szabadon használhatja őket; az országutak ugyanígy. […] Múzeumok, ingyenes könyvtárak, ingyenes iskola, ingyenes gyermekétkeztetés; mindenki előtt nyitva álló parkok; lekövezett és kivilágított utak, szintén ingyen; a víz minden házba bevezetve, mérők és korlátozások nélkül: minden ilyen szolgáltatás azon az alapon jár, hogy »vedd csak el, amire szükséged van«."

Kropotkin amellett érvelt, hogy „a modern társadalmak legfőbb törekvése, az egyenlőség hajszolása" a forrása mind az anarchizmusnak, mind a kommunizmusnak. „A kormányzat nélküli kommunizmus: a szabadság kommunizmusa."[26]

1917-re Lenin gondolkodásának bizonyos aspektusai feltűnően és kimondottan közel kerültek Kropotkin szemléletének egyes aspektusaihoz. Ahogy a „polgári demokráciával" szembe állította a valódi demokráciát, kritikus volt azzal szemben is, hogy egyáltalán mit is érthetünk az osztálytársadalmakban *szabadság* alatt: „A kapitalista társadalomban a szabadság mindig ugyanaz marad, mint ami a görög városállamokban volt: a rabszolgatulajdonosok szabadsága." Nagyra tartotta, ahogy Friedrich Engels meghatározta a dolgot: „a proletariátusnak szüksége van az államra, de nem saját szabadsága érdekében, hanem ellenfelei legyőzéséhez; amint a szabadság mint olyan megjelenik, az állam megszűnik létezni." 1875-ben, *A gothai program kritikájá*ban Marx megkülönböztette a szocializmus, avagy a kommunizmus alacsonyabb (közvetlen) és magasabb (fejlettebb) szintjeit. A felsőbb szinten a demokrácia egyfajta bevett viselkedés-

mintává válik a termelők szabad társulásában, amelynek nincs rá szüksége, hogy a rendőrség törvényeket kényszerítsen rá. Lenin az *Állam és forradalom*ban az alacsonyabb szintet szocializmusnak, a magasabb szintet kommunizmusnak nevezte. Végkövetkeztetése nem állt távol Kropotkin álláspontjától:

„Csakis a kommunista társadalomban, amikor a kapitalisták ellenállását már végleg megtörték, amikor a kapitalisták eltűntek, amikor nincsenek osztályok (vagyis nincs különbség a társadalom tagjai között a társadalmi termelési eszközökhöz való viszonyuk tekintetében) – *csakis* akkor »szűnik meg az állam és *lehet szó szabadságról*«."[27]

1919-ben Kropotkin, az idősödő anarchista, nézeteik radikális különbözősége ellenére is hajlandó volt találkozni Leninnel. Részben azért, mert tetszett neki, hogy Lenin „azt prognosztizálja, hogy az állam és vele együtt a kormányzat végül is elhal". V. D. Boncs-Brujevicsnek, annak a bolsevik vezetőnek, aki előkészítette ezt a találkozót, föltűnt, hogy „Vlagyimir Iljics mindig a legnagyobb tisztelettel nézett Kroptkinra". Heves szóváltás alakult ki, Lenin élesen kritizálta, hogy Kropotkin túlhangsúlyozza a szövetkezetek jelentőségét (mint látni fogjuk, Lenin álláspontja később valamelyest megváltozott ezzel kapcsolatban). Életének utolsó éveiben Kropotkin kritikája a lenini kormányzattal szemben tovább mélyült. Bár már halálán volt, kifejezte reményét, hogy Szovjetoroszország, ahogy Lenin ezt az *Állam és forradalomban* megálmodta, egyszer „állam nélküli, kommunista társadalommá" válik.[28]

Mire is jó ez az egész?

Három évtizeddel ezelőtt Andreas Malm szorgalmazta egy katasztrófaközpontú „ökológiai leninizmus" meghirdetését. Ez még jóval azelőtt volt, hogy Ian Angus és David Camfield referenciapontként támaszkodtak Leninre a környezetvédelemért folytatott küzdelmeik során. Jóval azelőtt, hogy Kai Heron és Jodi Dean „klímaleninizmusról és forradalmi átmenetről" beszélt, és azelőtt, hogy Octavia Butler a maga szuggesztív, fikciós műveiben, amelyek a *Parable of the Sower* és a *Parable of the Talents* címet viselik, lefestett egy jövőt, amelyben az emberek lényegében fuldoklanak a katasztrófákban: „a növekvő szakadék gazdagok és szegények közt […], eldobható munka […], nagyfokú hajlandóságunk börtönök építésére és megtöltésére […], húzódozásunk az iskola- és könyvtárépítéstől […], környezetünk

megerőszakolása […], egyre több helyen megjelenő éhezés […], a betegségekre való fokozódó érzékenységünk […].”[29]

Butler regényeinek főszereplője elkötelezett a túlélés, az átalakulás, a szabadság és a közösség mellett, és állítja, hogy „a hit indítja el és irányítja cselekedeteinket – vagy nem tesz semmit”. Butler, rámutatva egy másik, szintén csodálatra méltó egyéniség hibájára, azt írja, „valahol a lelke mélyén meg van győződve róla, hogy nagy és fontos dolgokat csak magas pozícióval rendelkező, befolyásos emberek tehetnek”, és hogy ezért mindaz, „amit mi teszünk, szükségképp kicsi és jelentéktelen.”[30] Ez azonban tévedés.

És ezzel elérkeztünk a kérdéshez: mire is jó ez a könyv? Lenin eszméi – amikor igaza volt, és néha akkor is, amikor tévedett – hihetetlenül gazdag forrást jelentenek mindazok számára, akik nem „magas pozícióval rendelkező, befolyásos emberek”. Ezek az eszmék segíthetnek az olyanoknak, amilyenek mi is vagyunk, hogy lássák az utakat, amelyeken világunk, a múlt évszázad dicsőségeit és bukásait egyaránt maga mögött hagyva, ide jutott, ahol most vagyunk. Egyúttal felvillanthatják, vajon *mi a teendőnk* a ma és a holnap halmozódó katasztrófái közepette.

Jegyzetek

1 Le Blanc, Paul: Conclusions on Coherence and Comradeship. In Le Blanc, Paul: *Revolutionary Collective: Comrades, Critics, and Dynamics in the Struggle for Socialism.* Chicago IL, Haymarket Books, 2022. 188–204. Le Blanc, Paul: *Left Americana: The Radical Heart of US History.* Chicago IL, Haymarket Books 2017., 161–176.

2 Lásd Halstead, Fred: *Out Now! A Participant's Account of the American Movement against the Vietnam War.* New York, Monad/Pathfinder, 1978.

3 Le Blanc (2017): i. m. 213–215, 230–232. A társaság, amelyikről itt szó van, az egykor az Amerikai Egyesült Államokban működő „Trotzkyist Socialist Workers' Party”. De hasonló folyamatok mentek végbe az amerikai maoisták körében is, akik Max Elbaum szerint utat engedtek egyfajta „miniatűr leninizmusnak”, amelyben „hatvan évvel korábbi vitairatokat, amelyek annak idején egy több ezres párt számára nyújtottak útmutatást, hogyan tudnak hatást gyakorolni egy több milliós mozgalomra, most arra akartak használni, hogy pár száz (vagy akár csak pár tucat) fős mozgalmak néhány ezres (vagy kisebb) mozgalmakat érjenek el”. Az eredmény: „üres formulák és szervezeti szűklátókörűség”. Le Blanc (2017): i. m. 193.

4 Rahv, Philip: *Essays on Literature and Politics.* Boston, MA: Houghton Mifflin Co., 1932–1972. 353.

5 Possony, Stephen T.: *Lenin, The Compulsive Revolutionary.* Chicago IL, Regnery, 1964. 392.

[6] Luxemburg, Rosa: *The Letters of Rosa Luxemburg.* London, Verso, 2011. 290. Abramovics szavait idézi Levine, Isaac Don: *The Man Lenin.* New York, Thomas Seltzer, 1924. 34.

[7] Balabanoff, Angelica: *Impressions of Lenin.* Ann Arbor MI, University of Michigan Press, 1964. 149.

[8] Churchill Leninről szóló szavait lásd: Ali, Tariq: *The Dilemmas of Lenin: Terrorism, War, Empire, Love, Revolution.* London, Verso, 2017. 70; Churchill szavait Mussoliniről: Seymour, Richard: The Real Winston Churchill. *Jacobin,* 2018. november 11. Online: www.jacobinmag.com/2018/01/winston-churchill-britishempire-colonialism; Eastman, Max: *Marx, Lenin and the Science of Revolution.* London, George Allen and Unwin, 1926. 150, 151.

[9] Levine, Isaac Don: *The Man Lenin.* New York, Thomas Seltzer, 1924. 192. Egy figyelmes tudós, Georges Haupt megjegyzi: „Szigorúsága nem merevség volt, hanem igény minden lehetséges változat kiértékelésére annak érdekében, hogy fölkészülten várja a kínálkozó alkalmat." Haupt, Georges: War and Revolution in Lenin. In: *Aspects of International Socialism 1871–1914, Essays by Georges Haupt.* Cambridge, Cambridge University Press, 1986. 151.

[10] Frankfurter, Marion D. – Gardner Jackson (szerk.): *The Letters of Sacco and Vanzetti.* New York, E. P. Dutton, 1960. 116–117.

[11] Bernard B. Fall (szerk.): *Ho Chi Minh on Revolution.* New York, Signet Books, 1968. 40.

[12] Hughes, Langston: Lenin. In Faith Berry (szerk.): *Good Morning Revolution: Uncollected Social Protest Writings by Langston Hughes.* New York, Lawrence Hill, 1973. 94.

[13] Ezenkívül forgalomban van még az a sokat ismételt vád is (amelyet pénz és logisztikai segítség elfogadásáról szóló dokumentumokkal is alátámasztanak), hogy Lenin a Német Birodalom ügynöke volt. Lenin minden bizonnyal *német ügynök volt,* ugyanúgy, ahogy (mint ezt máshol kimutattam) George Washington is áruló volt és a francia monarchia ügynöke.

[14] Medhurst, John: *No Less Than Mystic. A History of Lenin and the Russian Revolution for a 21st Century Left.* London, Repeater Books, 2017. 35.

[15] Read, Christopher: *Lenin.* London, Routledge, 2005. 261; Radek, Karl: Lenin. 1985. Újraközölve: Al Richardson (szerk.): *In Defence of the Russian Revolution. A Selection of Bolshevik Writings, 1917– 1923.* London, Porcupine Press, 1995, 76.; Ugyanez elérhető a Marxist Internet Archive oldalon: www.marxists.org/archive/radek/1923/03/lenin.htm

[16] Molotov, V. M. (with Felix Chuev): *Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics.* Chicago IL, Ivan R. Dee. 1993. 133; Stalin, Joseph: *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings, 1905– 1952* (szerk. Bruce Franklin). Garden City, NY, Anchor Books, 1972. 155.

[17] Kamenev, Lev: The Literary Legacy and Collected Works of Illyitch. *Communist International,* (1924) 1. ugyanez elérhető a Marxist Internet Archive oldalon: www.marxists.org/archive/kamenev/19xx/x01/x01.htm; Lenin: Letters on Tactics. In Lenin, Vladimir Ilyich 1960–1970: *Collected Works,* Vol. 24, 43.

[18] Suny, Ronald Grigor: *Stalin. Passage to Revolution.* Princeton NJ, Princeton University Press, 2020. 659–660.

[19] Walter Rodney később ezt a pontot külön kiemelte, mint olyat, amelyek különösen releváns az afrikai felszabadítási mozgalom szempontjából, nevezetesen azt, hogy Leninnek „mindezeket a megfogalmazásokat először ki kellett emelnie a maguk speciálisan nyugat-európai kulturális és történelmi kontextusából, utána rá kellett tekintenie Kelet-Európára, illetve Oroszországra, amelynek sorsa egészen máshogyan alakult, majd végül adaptálnia kellett őket a saját társadalmára".

[20] Souvarine, Boris: *Stalin, a Critical Survey of Bolshevism.* New York, Longman's Green and Co., 1939. 121–122; Rodney, Walter: *Decolonial Marxism. Essays from the Pan-African Revolution* (ed. Asha Rodney, Patricia Rodney, Ben Mabie, and Jesse Benjamin). London, Verso,2022. 40.

[21] Lenin: Our Revolution. In: Lenin, Vladimir Ilyich 1960–1970: *Collected Works,* Vol. 33, 477.

[22] Fischer, Louis: *The Life of Lenin.* New York, Harper and Row, 1964. 479.

[23] John Riddell személyes megjegyzése a szerzőnek 2022. március 7-én.

[24] Blanc, Eric: *Revolutionary Social Democracy: Working-Class Politics across the Russian Empire (1882–1917).* Chicago IL, Haymarket Books, 2022. 42, 43.

[25] Gorkij, Maxim: *Az anya* (Fordította: Makai Imre), Budapest, Kozmosz Könyvek, 1976 (1906). 126, 337; Lenin, Vladimir Ilyich – Maxim Gorky: Lenin and Gorky: *Letters, Reminiscences, Articles.* Moscow, Progress Publishers, 1973. 332, 329.

[26] Kropotkin, Peter: *The Conquest of Bread.* New York, Vanguard Press 1926 (1892). 25, 26, 23, 28.

[27] Lenin, Vlagyimir Iljics: *Állam és forradalom*. Budapest, Helikon, 1971 (1917). 119.

[28] Bonch-Bruevich: Meeting with Kropotkin. In Tamara Deutscher (szerk): *Not By Politics Alone. The Other Lenin.* London, George Allen and Unwin, 1973. 76, 77; Avrich, Paul: *The Russian Anarchists.* New York, W.W. Norton, 1978. 227. Ilja Budraitskis, egy posztszovjet emigráns meglátása szerint „a lenini proletárdiktatúra a minden más diktatúrának véget vető diktatúra", amely azon a gondolaton alapszik, hogy „a tömegek", hozzájuk leereszkedő megváltók nélkül, kezükbe vehetik a saját sorsukat (Budraitskis, Ilya: *Dissidents among Dissidents. Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia.* London, Verso, 2022. 98.)

[29] Malm, Andreas: *Corona, Climate, Chronic Emergency. War Communism in the Twenty-First Century.* London, Verso, 2020. 148; Camfield, David: *Future on Fire: Capitalism and the Politics of Climate Change.* Oakland CA, PM Press, 2023. 59–60; Angus, Ian: *Facing the Anthropocene. Fossil Capitalism and the Crisis of the Earth System.* New York, Monthly Review Press, 2016. 214; Heron, Kai – Jodi Dean: Climate Leninism and Revolutionary Transition. Organization and Anti-Imperialism in Catastrophic Times. *Spectre,* 2022. június 26. Online: https://spectrejournal.com/ climate-leninism-and-revolutionary-transition/; Butler, Octavia: *Parable of the Sower.* New York, Grand Central Publishing, 2019a. 357.

[30] Butler, Octavia (2019a): i. m. 47, 137; Butler, Octavia: *Parable of the Talents.* New York, Grand Central Publishing, 2019b. 68.

A kaszárnyaszocializmus „felülről”

Az etióp kísérlet a nem kapitalista vegyesgazdaság kontextusában[1]

Háttér

Etiópia a szubszaharai Afrika egyik legrégebbi állama,[2] amelyet Teshale Tibebu „olyan antik államnak tekint, amely képes volt fenntartani a történelmi civilizáció töretlen idegen beavatkozástól mentes láncolatát”.[3] Jelenlegi formáját 1900 körül nyerte el II. Menelik császár (1888–1913) hódítását követően, amely az északi keresztény hegyvidéki Abesszíniai Királyság terjeszkedését eredményezte, és a nyugati, déli, keleti és délkeleti akkor önálló politikai egységeit integrálta a mai Etiópiába. Az első alkotmány 1931-ben született, és az ország I. Hailé Szelasszié bukásáig birodalmi monarchia maradt. Az uralkodó közel fél évszázadon keresztül a politikai hatalom markáns központosítására törekedett, azt állítva, hogy a „modernizáció” és „nemzetépítés” volt az elsődleges célja. A szakirodalomban az etióp birodalmat olyan tipikus „etnokratikus” államnak tekintik,[4] amely „az antagonisztikus osztály- és etnikai viszonyok éles feszültségét hordozta magában és így eredendően instabil szerkezetnek volt tekinthető”.[5]

Mivel az etióp gazdaság fő támasza a hagyományos, családi alapú, kisüzemi mezőgazdaság, így a föld, az elsődleges anyagi erőforrás ellenőrzése volt a „birodalmi politikai gazdaságtan alapja”,[6] és változatlanul az maradt a későbbi rezsimek számára is, amelyekben alapjában az államhatalomban való részesedés határozta meg a gazdasági kiváltságokat és a társadalmi státuszt. Ennek megfelelően a birodalmi kormányzat olyan politikát folytatott, amely a feudális kapitalista rendszerben élők gazdasági helyzetének átalakítását tűzte ki célul a kisüzemi mezőgazdaság kommercializálásával, ahogyan azt három egymást követő ötéves fejlesztési terv is előírta (1. táblázat).

A három ötéves terv közül különösen az utolsó volt fontos és meghatározó. A terv a „zöldforradalom" néhány alapelvét kölcsönözve sürgette az úgynevezett „átfogó csomagok"[7] és „minimális programcsomagok" kialakítását, amelyek célja a mezőgazdaság intenzívebbé tétele volt, beleértve a minta- és a megfigyelés alá vont területeket is.[8] Költséges és drága programokról van szó, amelyeket a Világbank és a Svéd Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség (SIDA) különböző adományozói finanszíroztak, végrehajtásuk azonban összességében nem volt hatékony.

1. táblázat: Az Etiópia birodalmi kormánya által végrehajtott ötéves tervek

Sorozatszám	Terv neve	Ágazati hangsúly	Alapok (millió ETB-ben)	Tervezett GDP-növekedés (%)
1.	Első ötéves terv (1957–1961)	Infrastruktúra Regionális integráció	839,6	3,7
2.	Második ötéves terv (1962–1967)	A mezőgazdaság kommercializálása és diverzifikációja	1914,22	4,3
3.	Harmadik ötéves terv (1968–1973)	Feldolgozóipar és agráripar Szolgáltatás – oktatási hozzáférés és lehetőségek bővítése	3115	6,0

Forrás: Chole Eshetu: *The Crisis of Development Strategies in East Africa*. Addis Ababa, OSSREA, 1990

A terv a kapitalista gazdálkodók terjeszkedését ösztönözte. Dél-Etiópia egyes régióiban, mint például Bale-ben, a helyi földesurak birtokolták a gépesített mezőgazdasági területek 56%-át, 44%-uk vállalkozók kezében volt.[9] Emellett az elkobzott földek egy részét, valamint a kormány által az erre a célra kijelölt 22,9%-nyi földterületet – amelyek együttesen az ország szántóterületének felét tették ki – külföldi befektetőknek adták bérbe.[10] Emiatt nagyon sok parasztot elűztek, vagy elviselhetetlenül magas bérleti díjak megfizetésére kényszerítették őket, miközben a gazdálkodás piacosítását követően a földárak gyorsan emelkedtek. Ez a kiszorítás számos parasztlázadáshoz vezetett,[11] különösen a déli tartományokban, ahol a birodalmi kormány hagyományosan földadományokkal jutalmazta támogatóit, míg a túlnyomó többségnek a terményeik egynegyedét (irbo), egy-

harmadát (siso) és tizedét (adrat) adóként és bérleti díjként kellett befizetni, a tisztviselőknek és a nemeseknek járó egyéb természetbeni járadék mellett.

A rezsim tekintélyét jelentősen aláásta, hogy nem tudta kezelni az 1972-es éhínséget, amely becslések szerint 200 000 ember életét követelte Tigray és Wello tartományokban. Ezt a tragédiát pedig az élelmiszerek és a kőolajtermékek árának emelkedése követte.[12] Így Hailé Szelasszié uralkodásának utolsó tizennégy éve alatt egyre erősödő ellenállás alakult ki a rendszerével szemben, különösen az 1960-as államcsíny után. Ezt követte a baloldali diákok felkelése, amely népszerű jelszavával –„Föld a földműveseknek (Tillernek)" – megkérdőjelezte a birodalom alapjait.[13] A katonaságot az etnikai és regionális lázadások leverésére vetették be a Tigray, Eritrea, Ogaden, Bale, Sidamo és Gojam régiókban, mígnem maga a hadsereg lázadt fel, és 1974-ben megbuktatta a császárt.[14]

Forradalom és út a szocializmus felé

1974 elejére Etiópia a mélyreható változások korszakába lépett. Elkezdődött egy forradalom, amelyet gyakran kísért politikai, gazdasági és társadalmi erőszak. Június 28-án a Derg néven ismert katonai bizottság átvette az államhatalom de facto irányítását, hogy betöltse azt a vákuumot, amelyet a vezető szerepet vállalni képes erős polgári politikai párt[15] hiánya okozott. Így 1974. szeptember 12-én kikiáltotta saját de jure kormányát az Ideiglenes Katonai Igazgatási Tanács (PMAC) létrehozásával.[16]

Az új rendszernek azonban hamarosan strukturálisan és ideológiailag is meg kellett alapoznia a forradalmat. Így különös figyelmet fordítottak azokra a társadalmi, gazdasági és politikai igazságtalanságokra, amelyeket a császári kormány állítólag elkövetett. Míg Etiópia társadalmi valóságát – a harmadik világ sok más kevésbé fejlett nemzetéhez hasonlóan – egy „nem kapitalista fejlődési pálya" jellemezte, amely „megelőzi a szocialista átalakulás lehetőségét", az új kormány célja az volt, hogy „a szocializmusra való átmenetet" komolyabb tőkés- és munkásosztály nélkül is beteljesítse.[17] A forradalom küszöbén az etióp társadalmi-gazdasági helyzetet túlnyomórészt a „kisüzemi termelés, a tőkés magántulajdon és az alárendelt helyzetben lévő reciprocitáson alapuló önellátó gazdaság jellemezte, különböző arányokban", ami elvileg, mint Szigeti megjegyezte,[18] megfelelt a nem kapitalista vegyes

gazdaságok definíciójának. Ennek ellenére a katonai junta, a Derg 1974 decemberében az állam hivatalos ideológiájává nyilvánította a *Ye Itiyopia Hibretesebawinét*, azaz az etióp szocializmust, a híres *Itiyopia Tikdem* mottóval együtt, amely szerint „Etiópia az első".

Ezekben a formáló években a katonai kormányzat nagymértékben támaszkodott a polgári politikai párt, a *Meison* (amhara nyelven az Össz-Etiópiai Szocialista Mozgalom rövidítése) politikai és technikai támogatására, amely stratégiai szövetséget próbált építeni a Derggel, elfogadva az utóbbi hegemóniáját, legalábbis rövid távon. A politikai légkör azonban hamarosan felforrósodott, mivel az Etióp Forradalmi Néppárt (EPRP) kritikus álláspontot foglalt el a Meisonnal az etióp társadalom újjáépítésének legmegfelelőbb stratégiájáról folytatott heves vitában.[19] A két csoport közötti súrlódás a Dergeket ideológiájának és közpolitikájának radikalizálódására ösztönözte, és a vita a fehér- és vörösterror, *nech shibir* és *qey shibir*[20] néven ismert véres merénylet- és ellenmerénylet-kampányokba torkollott.

A Derg fokozatosan elhidegült minden polgári politikai csoporttól, köztük a Meisontól is,[21] olyannyira, hogy a kormány minden intézkedését, még az írás-olvasási kampányt is[22] a katonai fegyelemmel kellett biztosítania, ezért bevezették a helyőrségi szocializmust.[23] Tömegszervezetek alakultak, mint például az *Aisema* és *Aiwema* amhara betűszavaikról ismert Nők és a Fiatalok Össz-Etióp Szövetsége; másokat megreformáltak, például az Össz-Etiópia Szakszervezetet (AETU), amelyet az Etióp Munkaszervezetek Szövetségének (CELU) megszüntetésével hoztak létre. Más, jól működő szakmai szövetségeket, mint például az Etióp Tanárok Szövetségét is bevont a kormány a munkájába. A PMAC így közel másfél évtizeden át, gyakran kiadott rendeletekkel irányította az országot, látszólag nem megkérdőjelezve a Nemzeti Forradalom Demokratikus Programjában (NVT) foglalt szocialista elveket. Amikor 1987-ben elfogadták az új, bár rövid életű alkotmányt, ugyanazok a katonatisztek kék öltönyben, az Etióp Munkáspárt (WPE) polgári vezetőiként jelentek meg ismét a nyilvánosság előtt. Az új alkotmánnyal pedig hivatalosan ki is hirdették az Etióp Köztársaságot (PDRE).

Szocialista fejlesztési politika

Az átmeneti időszak lejártával és az államhatalom megszilárdulásával[24] a Dergnek szocialista politikát kellett bevezetnie, és megfelelő

intézményeket létrehoznia, amelyek Szigeti szavaival[25] élve együttesen a „tervező társadalom" alapelemeit alkotják. Ebben a tekintetben Etiópia olyan forradalmi populista rezsimeket követett, amelyek az államkapitalizmus[26] mintáit követték, például az importhelyettesítő iparosítást (ISI),[27] vagy más szocialista országok modelljét, például a központi tervezésre épülő népi demokráciákat és az egypártrendszereket.[28] A politikák többek között az újraelosztást, a kollektivizálást, a falusiasítást és az áttelepítést mint az etióp társadalom megszervezésének újfajta módját foglalták magukba.

A *Hibretesebawit Itiyopia,* azaz a szocialista Etiópia koncepcióját az önellátás, a munka méltósága és a közjó felsőbbrendűsége jellemezte. Ezzel a fizikai munka széles körben elterjedt lenézését és a státuszért való versengést kívánták megszüntetni.[29] Ezeknek a politikáknak központi eleme azonban a földreform volt, amelyről azt állítják, hogy az etióp forradalmat is „szociális forradalommá" tette.[30] Ennek érdekében a Derg újraelosztási politikájának alapköve a földreform végrehajtása és a magántulajdon államosítása volt.

Hagyományosan Etiópiában háromféle földbirtoklási rendszer létezett. Az első az Észak-Etiópiában gyakori *rist* rendszer, amelyben a földtulajdon öröklődik. A déli részeken elterjedt, *gult* néven ismert földbirtoklási forma egy olyan rendszer, amelyben a tulajdonos *balabát*ok (földesurak) bérbe adják a földet a *chisegná*nak[31] (bérlőnek), akinek adót is kellett fizetnie az államnak. A földbirtoklás harmadik formája a közösségi tulajdon volt.[32]

1975. március 4-én azonban az Ideiglenes Katonai Igazgatási Tanács bejelentette földreformprogramját, amely kompenzáció nélkül államosította a vidéki földeket, eltörölte a bérbeadást,[33] betiltotta a bérmunkát a magángazdaságokban, előírta, hogy a piacra termelő gazdaságok állami ellenőrzés alatt maradjanak, és minden parasztcsaládnak ún. „birtokló jogot" adott egy tíz hektárt meg nem haladó földrészletre.[34] Ez véget vetett a feudális rendnek, és megváltoztatta a földbirtoklási viszonyokat, különösen délen, a parasztok és a kisbirtokosok javára. A csökkenő mezőgazdasági termelékenységgel és a rossz gazdálkodási technikákkal kapcsolatos problémák azonban továbbra is fennálltak.

A kormány hamarosan államosította a városi területeket azzal a céllal, hogy megfelelően újraossza az egyenlőtlenül elosztott vagyont és jövedelmet, valamint csökkentse az egyenlőtlen hozzáférést a lakossági szolgáltatásokhoz. A lakóház építéséhez telket igénylő személyeknek 500 négyzetméternél nem nagyobb telket biztosí-

tottak ingyenesen. A kormány a gazdag városlakók további házait is elkobozta, és a Bérlakás-igazgatási Ügynökség (AARH) felügyelete alá helyezte.[35]

Bár a kormány radikálisan közelítette meg a földreformot, az ipari és kereskedelmi szektorral némileg óvatosabban bánt. A kiskereskedelmet meghagyta, és a nagykereskedelmi és export-import szektor is magántulajdonban maradt, legfeljebb 50 000 etióp birr (ETB) tőke esetén, a Derg államosította az összes bankot és biztosítót.[36]

A mezőgazdaság kollektivizálása

Más szocialista kormányokhoz hasonlóan a Derg is szocialista alapokra próbálta helyezni a mezőgazdaságot, hogy ezzel is elősegítse az ország társadalmi-gazdasági fejlődését. Ennek érdekében az erőforrásokat konkrét célokra kellett használni, és az elérhető termelési többletnek elegendőnek kellett lennie az egész gazdaság fellendítéséhez.[37] A kormány stratégiát dolgozott ki a többlet felhalmozására a kisüzemi gazdálkodás kollektivizálásával. Ennek megfelelően az 1975. márciusi radikális földelosztást követően az uralkodó családi gazdálkodás mellett további két újabb gazdálkodási forma jelent meg: állami és szövetkezeti gazdaságok alakultak. A kollektív gazdálkodási rendszer kiterjesztésének céljai a következők voltak:

- a városi területeken jelentkező élelmiszerhiány leküzdése, amelyet részben a földreformot követően csökkenő mennyiségű forgalomba kerülő élelmiszer idézett elő;
- a mezőgazdasági termelés növelése a nagyüzemi gazdálkodás révén;
- új területek megművelésének előmozdítása a mezőgazdasági fejlődés fokozása érdekében;
- a kutatási és technológiai szektor fejlesztése.[38]

Az Ideiglenes Katonai Igazgatási Tanács erősen ösztönözte, majd kényszerítette a gazdákat, hogy csatlakozzanak termelőszövetkezetekhez. 1978 és 1981 között a Derg egy sor rendeletet és irányelvet adott ki a szolgáltató- és termelőszövetkezetek létrehozására vonatkozó szabályokról, abból kiindulva, hogy a kistermelők nem lettek volna kellően hatékonyak, ha egyedül gazdálkodtak volna.[39] A tízéves tervben (TYPP) az állami és a kollektív gazdaságok kitüntetett figyelmet kaptak, és részesedésük az 1980-as évek közepén tapasztalt alig több mint 5%-ról egy évtizeden belül körülbelül 60%-ra nőtt (2. táblázat).

2. táblázat: A kollektív és egyéni gazdaságok részesedése az 1984/85-ös mezőgazdasági termelésből, valamint a TYPP által 1994/95-re elérni kívánt kibocsátás

Sorozatszám	A gazdaság típusai	Tényleges arány a tervezetthez képest	
		1984/85	1994/95
1.	Szövetkezetek	1,40%	52,20%
2.	Állami gazdaságok	2,80%	6,40%
3.	Magán (családi)	95,40%	39,60%

Forrás: PMAC: *The Ten Years Prospective Plan.* Provisional Military Administrative Council, Addis Ababa, 1984

Miközben magától értetődően a kollektivizálásban látták a paraszti termelési mód átalakításának és általában az ország mezőgazdasága fejlesztésének legfőbb zálogát, maguknak a termelőszövetkezeteknek, amelyeket amharául *amrach*nak hívnak, háromszakaszos fejlődésen kellett átmenniük. Az első szakasz a *melba,* egy elemi típusú szövetkezet volt, amely megkövetelte, hogy a tagok osszák meg a földjüket (kivéve a legfeljebb 2000 négyzetméteres telkeket, amelyeket magánhasználatra lehetett elkülöníteni), valamint a közös tulajdon részévé tegyék az ökreiket és a mezőgazdasági szerszámaikat. A második, *welba* néven ismert szakasz előírta, hogy a tagok adják át erőforrásaikat a szövetkezetnek, és a magántelkek méretét 1000 négyzetméterre csökkentették. A harmadik szakaszt jelentő *weland* felszámolta a magánterület-használatot, és fejlett szövetkezeti formát hozott létre, amelyben termelőbrigádokba szerveződő tagok gépesített gazdálkodást folytattak. Ebben a rendszerben a jövedelmeket a munkaegységek alapján osztanák szét. A szövetkezeteknek nagy, növénytermesztésre ideális földterülete volt, és intenzíven foglalkoztak állattenyésztéssel is. A kormány különféle módokon támogatta a termelőszövetkezeteket: elsőbbséget adott nekik hitelfelvétel során; műtrágyát, nemesített vetőmagot, valamint speciális fogyasztási cikkeket és építőanyagokat biztosított számukra. Ezen ösztönzők ellenére a gazdák kevésbé voltak lelkesek. Egyes régiókban, mint például Bale-ben, a gazdálkodók a szövetkezetesítést családi gazdaságaik meginduló felszámolásának tekintették. Emellett a gazdálkodók a folyamatos hozzájárulásuk és munkájuk ellenére soha nem érezték biztonságban a szövetkezeti részesedésüket, és ez végül frusztrációt és haragot ébresztett bennük a kollektivizálással szemben.

A termelési tevékenységek kollektivizálása sikeresebb volt a fennsíkokon, ahol a legtöbb gazdálkodó helyhez kötött mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, főként gabonaféléket és egyéb kereskedelmi növényeket termesztett. Az alföldi területeken azonban, ahol a legtöbben pásztorkodással foglalkoztak, az emberek a tipikus „kilépési lehetőséget" választották, és elmenekültek az állami politikák végrehajtásától, miközben a Derg-rezsim létjogosultságát is megkérdőjelezték azzal, hogy megközelíthetetlen, száraz területekre vándoroltak, és akár Szomáliáig és Kenyáig is elmentek.

A kormány agrárpolitikájának másik fontos eleme a nagy méretű állami gazdaságok fejlesztése volt, és a Derg a kereskedelmi nagygazdaságok hatalmas területeit is igyekezett állami gazdaságokká átalakítani. 1987/88-ban mintegy 216 000 hektár állami tulajdonban lévő termőföld volt, ami az összes megművelt terület 3,3%-a. A tízéves terv 1994-re az állami gazdaságok 468 000 hektárra, a megművelt földterületek 6,4%-ára történő bővítését irányozta elő. Ennek megfelelően 1982-től az állami gazdaságok használták fel az országban forgalmazott műtrágya 77%-át, a nemesített vetőmagok 95%-át és a hitelek 80%-át (1980 és 1985 között), ami azt jelentette, hogy a kormány mezőgazdasági beruházásainak mintegy 43%-a az állami gazdaságokhoz került.

Bár az állami gazdaságok terjeszkedésének elsődleges célja a forradalom óta tartó élelmiszertermelés-csökkenés visszafordítása volt, a parasztok egyre kisebb mértékben vitték a gabonát a piacra, hogy így megemeljék az árakat, már csak azért is, mert a kormány árszabályozási intézkedései hiányt teremtettek az olyan fogyasztási cikkekből, mint például kávé, étolaj, só és cukor. Emellett a megnövekedett paraszti fogyasztás a városi területeken is hiányt okozott olyan élelmiszerekből, mint a teff, a búza, a kukorica és más gabonafélék. A kereskedőknek pedig, bár a termelőkkel piaci kapcsolatban álltak, gabonavásárlásuk 40–100%-át az államnak kellett eladniuk.

Ez a stratégia azonban nem eredményezett többletet, főképp nem annyit, amennyi a mezőgazdaság átalakításához és az ország fejlődésének megalapozásához szükséges lett volna. Nem javította a lakosság életminőségét sem. Etiópiának 1986-ban egy újabb pusztító éhínséget kellett átélnie. Az 1980-as évek közepére Etiópia nettó gabonaimportőrré vált. A jelentések szerint az ország 1984-ben 506 000 tonna, a következő évben pedig 986 000 tonna gabonát importált.

A párt növekedésével egyre bővülő bürokráciára volt szükség a kormány és a nem állami hálózatok működtetéséhez. Így az a több-

let, amelyet a központi kormányzat végül átcsoportosíthatott akár beruházási, akár nem jövedelmező célokra, jóval kisebb volt, mint a teljes többlet, pusztán azért, mert annak egy részét a köztes szereplők elnyelték.

Annak ellenére, hogy az állami gazdaságok fejlesztésére nagy hangsúlyt fektettek, termelésük 1987-ben az összes mezőgazdasági termelésnek csak 6%-át adta ki, míg a szövetkezetek a 4%-át, ami azt jelenti, hogy a városi lakosság szükségleteinek 65%-át fedező mezőgazdasági termékek 90%-át a parasztok állították elő. Az állami gazdaságok számos családi házat feldúltak, lakóit kitelepítették, és jelentős hatással voltak a birtokukban lévő földterületek nagyságára is, anélkül hogy a helyiek életminőségét javították volna, különösen a déli régiókban. Az állami gazdaságok nem járultak hozzá a jövedelmek jobb újraelosztásához, nem teremtettek munkahelyeket, és nem csökkentették a szegénységet.

Újratelepítés

Nem sokkal a forradalom után a katonai bizottságot, a Derget is nagyon foglalkoztatta az áttelepítés felgyorsítása. A katonai kormány azt állította, hogy ezt a programot humanitárius okokból valósította meg, és hogy az embereket a kimerült és terméketlen területekről a nagyobb mezőgazdasági potenciállal rendelkező településekre költöztették. Emellett a kormány azzal érvelt, hogy az új települések nagymértékben megkönnyítenék a szociális szolgáltatások nyújtását. Az 1975-ös földreformról szóló kiáltvány 18. cikke továbbá kimondta, hogy „a kormány felelőssége a parasztok letelepítése vagy háziipar létrehozása azok számára, akik a földosztás után kevés földdel rendelkeznek vagy föld nélkül maradnak".

Ennek megfelelően 1975/76-ban 88 telepítési központ működött, és 38 818 háztartással foglalkoztak. A kormány a legtöbb ilyen újratelepítési programot a Segélyezési és Rehabilitációs Bizottság (Relief and Rehabilitation Commission, RRC) és a Mezőgazdasági Minisztérium égisze alatt hajtotta végre.

Kezdetben Wello, Tigray és Észak-Shewa régióból választották ki a telepeseket, és teherautókkal, buszokkal és teherszállító repülőgépekkel szállították őket Bale, Kefa, Gojam, Gonder, Wellega és Ilu-Abbabor különböző pontjaira. 1982-re 112 tervezett település jött létre több mint 120 000 lakossal. A települések főleg délen, keleten

és délnyugaton koncentrálódtak. Az 1980-as évek közepén, az aszály és az éhínség tetőpontján a rezsim áttelepítési programot indított el, amelynek eredeti célja az volt, hogy 1,5 millió ember helyezzen át az aszály által legsúlyosabban sújtott északról a bőséges erőforrásokkal és megfelelő csapadékkal rendelkező nyugati, déli és délkeleti területekre.

Azzal érveltek, hogy a kormány nem volt felkészülve a műveletre, és az első telepesek óriási nehézségeket éltek át idegen, olykor fejletlen és járvány sújtotta területeken. A parasztok egy része önként költözött át, de többeket kényszerítettek. Az erőszakkal áttelepítettek közül sokan el tudtak menekülni; egyesek Szomáliába mentek, míg mások menekülttáborokban kerestek menedéket, vagy nagy távolságokat tettek meg, hogy visszatérjenek szülőföldjükre.

Az áttelepítési program eredményeként sokan gyökértelenné és otthontalanná váltak. A telepesek jobb földeket tudtak megszerezni, mivel úgy tűnt, hogy a központi és a tartományi kormányzat, valamint a párt tisztségviselői az újonnan települők mellé álltak a földosztás során. Végül azonban ugyanezeket az embereket a helyi vezetők és adminisztrátorok mind a woreda, azaz a megyei, mind a kebele, azaz a parasztszövetségek (PA) szintjén „másodosztályú állampolgárnak" tekintették, ami társadalmi és politikai egyenlőtlenségeket teremtett, és a hosszú távú környezeti hatások mellett hozzájárult az etnikumok közötti ellenségeskedéshez (1. ábra).

Falusiasítás

A falusiasítás általában egy (nem) önkéntes vidéki telepítési rendszert jelentett, amely a lakosság „térbeli átcsoportosítását" foglalja magában „azokon a területeken, ahol már élnek", ami azt jelenti, hogy az embereket nem jelentős távolságokra áttelepítették. A Katonai Bizottság 1985-ben hivatalosan is elindított egy falusiasítási programot, bár a jelenség már előbb elkezdődött Harar és Bale délkeleti régióiban, nem sokkal az 1978-as etióp–szomáliai háború után. Ez a program arra kényszerítette a parasztokat, hogy felszámolják otthonaikat, és ha lehetséges, az építési anyagokat az új faluba szállítsák. Az ország egyes vidékein a falusiasítás önkéntes volt, máshol viszont kötelező volt átköltözni.

Az országszerte elszórtan élő gazdálkodó közösségeket kis falucsoportokba tömörítő program célja a racionális földhasználat elősegítése,

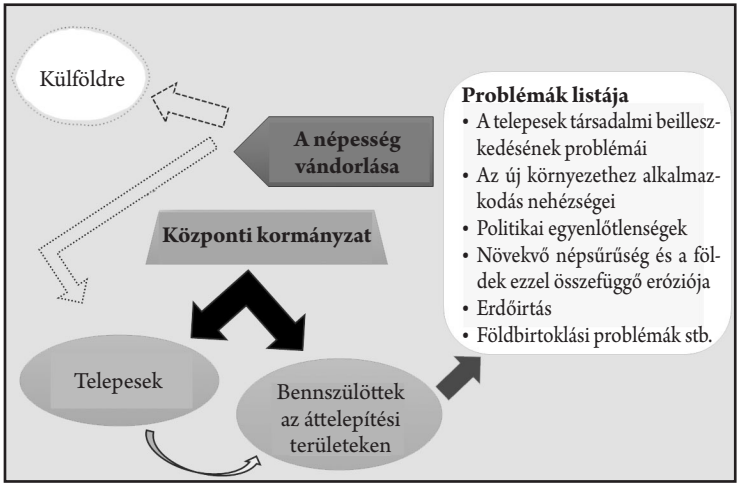

1. ábra: Az újratelepítés ciklusa a Derg-rezsim alatt

Forrás: a szerző szerkesztése

az erőforrások megőrzése, a tiszta vízhez, az egészségügyi és oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítása és a biztonság megerősítése volt. Az Etióp Munkáspárt (WPE) a terület kiválasztására, a falu elrendezésére és a kapcsolódó kérdésekre vonatkozó irányelveket vezetett be. Regionális szinten egy bizottság tervezte, koordinálta és követte nyomon a programot egy albizottsági hálózaton keresztül.

Ezek a bizottságok feleltek a program tervezésért és az ütemezésért; a helyszín kiválasztásáért és felméréséért; az anyagbeszerzésért, a szállításért és logisztikáért; az építkezésért; a propagandáért és a képzésért; a nyomon követésért és kiértékelésért; valamint a biztonságért. Ezt a struktúrát a bürokrácia alsóbb szintjein képezték le egészen a paraszti szövetségekig, ez a szint volt végső soron a felelős a végrehajtásért. Meg kell jegyezni, hogy míg a parasztszövetségek (PA-k) elsősorban a helyi közösségek falusiasítása után jöttek létre, mint a vidéki területek legalacsonyabb közigazgatási egységei, közben a városi területeken is hasonló egységeket hoztak létre, *Ketema Newariwoch Mahber* (más néven Kenemas), azaz a Városlakók Egyesületei (UDA) néven.

A paraszti szövetségek felelősségi körök széles körét vállalták, beleértve a kormány földhasználati irányelveinek végrehajtását; a földviták elbírálását; fejlesztési, például víz- és földvédelmi programok ösztönzését; iskolák, klinikák stb. építését; védelmi osztagok megszervezését és az adó beszedését. A parasztszövetségek is bekapcsolódtak

az erdészeti programok, a helyi szolgáltató- és termelőszövetkezetek, útépítési és adatgyűjtési projektek, például az 1984-es népszámlálás megszervezésébe.

A falusiasítási program a közép-felvidéken volt a legsikeresebb, amibe a párt- és kormánytisztviselők be tudtak kapcsolódni a szükséges infrastruktúra megléte miatt. Az alföldön azonban a program meghiúsult a zord környezet miatt, valamint azért is, mert a helyi lakosság kevésbé volt együttműködő a kormánnyal, mint a hegyvidéken élők. Mindazonáltal a falusiasítás, akárcsak az áttelepítés, széles körű és tartós társadalmi, politikai és gazdasági következményekkel járt. Többek között a gazdáknak messzire kellett utazniuk a termőföldjükre, ami gyengítette a munkamoráljukat, ez pedig visszafogta a termelést. A program végrehajtásához szükséges időt egyáltalán nem vették figyelembe. A falusi házakat gyakran az aratás idején építtették fel erőszakkal. Emellett a családfőknek idejük nagy részét közügyekkel kellett tölteniük, és esetleges távolmaradásukat büntették.

Az egyik legfontosabb társadalmi hatás az volt, hogy a családokat elszakították a földjüktől és otthonuktól, ahol addig a felmenőik éltek, ahova temetkeztek, amely a megélhetésüket biztosította, és a számukra a legtöbbet jelentette.

Emiatt egyes kutatók erősen bírálták a Katonai Bizottság, a Derg gazdaságpolitikáját, és arra a következtetésre jutottak, hogy „a parasztok az agrárszocializmust végső soron a szegénység ideológiájával azonosították".

Bár a kormány 1990 márciusában a szocializmus leépítésére irányuló reformok részeként hivatalosan „vegyesgazdasági politikát"

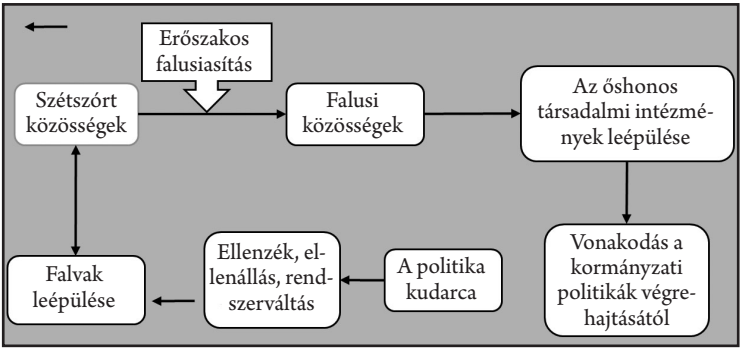

2. ábra: A Derg falusiasítási programjának ciklusa

Forrás: a szerző szerkesztése

hirdetett, és lehetővé tette a magánszemélyek számára, hogy több tőkét birtokolhassanak,[40] ekkor már egyszerűen túl késő volt ahhoz, hogy a kormány a társadalom felől érkező kihívásokkal szembenézzen. Ehelyett ezek a reformok egy „felülről lefelé irányuló ellenforradalmat" jelentettek, amely ugyanolyan jelentős változást idézett elő a parasztok körében, mint az 1975. márciusi nagy reformok.[41]

Végül a Szovjetunió összeomlása, amely meghozta a nemzetközi változások szelét, a tartós polgárháború, a nagy éhínség és a társadalmi zavargások mind hozzájárultak a Derg 1991. májusi bukásához. Vidéken a parasztok úgy reagáltak a szocialista katonai rezsim összeomlására, hogy kifosztottak egyes intézményeket (különösen a szolgáltatószövetkezeteket), másokat megvédtek, illetve figyelmen kívül hagytak az olyan szabályrendszereket, amelyeket nem tartottak sokra (többek között sok természetvédelmi projektet).[42]

Befejezés

A meghirdetett politikai irányelvek szintjén a Derg a szocializmust a nemzeti szintű fejlődés szintjén értelmezte. Ez gyakorlatilag a regionális és helyi szintű fejlődés elhanyagolását és a politikai ellenőrzés totalitárius jellegű gyakorlását jelentette. Bár a földreformmal, kollektivizálással, falusiasítással és áttelepítéssel járó szocialista politikáknak pusztán technikai szempontból volt értelmük, ezek sohasem voltak sikeresek a célcsoportok életének megváltoztatásában, főként azért, mert a rezsim nem vette figyelembe a valós szociokulturális, politikai és gazdasági helyzetet. A „szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a kulturális forradalom" elvileg „bizonyos jól körülhatárolt és tudatosan meghozott döntések következményeinek" tekinthető.[43] A gyakorlatban azonban a katonai kormányzat erőszakos beavatkozásai, amelyek célja az volt, hogy több termőföldet szerezzenek az állami gazdaságok számára, vagy megfelelő területeket válasszanak ki a falvak vagy az újratelepülők számára, nemcsak az emberek otthonait rombolta le, hanem az őshonos társadalmi intézményeket és a már létező nem kapitalista termelési rendszert, nevezetesen a családi gazdálkodási rendszert is megtámadta. Például egy régió lakosainak átköltöztetése az úgynevezett „új falvakba" megerősítette a rezsim kontrollját, és az embereknek nem volt más választásuk, mint megengedni, hogy „marhákhoz hasonlóan védett falvakba tereljék őket".[44] Ezenkívül kiszolgáltatottá tette az embereket a kormány és a

párt tisztségviselőinek politikai kapzsiságával szemben, olyan feltételeket teremtve, hogy a paraszti szövetségek a gazdasági járadékok és a katonai toborzás központjává váltak.

A felülről jövő tömeges átrendeződés a már korábban létező, addig a társadalmat klánok, nemek és az életkor alapján megszervező közösségi rendszerek leépítését is jelentette. A mai Oromia régió déli részén például felhagytak az egyenlőségre törekvő és demokratikus politikai intézmények különféle formáival, mint például a gada rendszerével. Ezek egy további állam- vagy kormányzati formát jelentettek volna és a hatalom és a tekintély forrásaként jelentek volna meg, amit a katonai kormányzat nem volt hajlandó elviselni. Mindez összességében oly mértékű emberi szenvedést eredményezett, amit Tefera foglalt össze legjobban 1988-ban: „Szegénység természeti ok nélkül, terméskiesés aszály nélkül, nem a televíziós kamerák előtt zajló éhínség, és így katasztrófa fanfárok nélkül."[45] Ugyanebben a szellemben írta Fantu:[46] „A vidéki élet valóságától távol álló tábornokok és bürokraták mind a »tankönyvi szocializmus« kísérletezésébe fogtak, anélkül hogy a tömegekkel konzultáltak volna; akiknek végül is a gazdasági válságok terhét kellett vállalniuk. Az etióp szocializmus építészei távol álltak attól, hogy létrehozzák a »gazdasági királyságot«, amit ígértek, hanem végül az »áldozatok piramisait« emelték fel a tragédiát túlélők fejében." Összefoglalva érdemes Bulcha szavait idézni:[47] „mivel a politika és a gazdaság ugyanannak az éremnek a két oldala, egy rossz kormány nem tudja táplálni a népét!" A fentiek ismeretében fontos megjegyeznünk, hogy ugyan az Etiópiában lezajlott nem kapitalista kísérletben rejlő fejlődési lehetőségeket nem sikerült kellően kihasználni, de mégis lehetséges alternatívát mutatott a rendkívül kizsákmányoló feudál-kapitalista rendszerekhez képest. Sőt a mai viszonyok ismeretében bizonyos pozitív hosszabb távú eredmények is kimutathatók.

Jegyzetek

[1] Köszönet Bagi Alexandrának és Melegh Attilának a magyar változat elkészítésében való segítségért.

[2] Teshale [Tibebu Teshale: Ethiopia: The "anomaly" and "paradox" of Africa. *Journal of Black Studies,* 26. (1996), 4. 414–430.] az etióp államot és történetiségét „Afrika anomáliájaként" és „paradoxonként" írta le.

[3] Teshale (1996): i. m. 414.

[4] John Markakis: *National and Class Conflict in the Horn of Africa*. Cambridge, CUP, 1987.

[5] Sarah Vaughan – Kjetil Tronvoll: *The Culture of Power in Contemporary Ethiopian Political Life*. Sidastudies 10. SIDA, 2003. Online: https://cdn.sida.se/publications/files/sida3358en-the-culture-of-power-in-contemporary-ethiopian-political-life.pdf

[6] Vaughan–Tronvoll (2003): i. m. 82.

[7] Az Átfogó Csomag Programot (CPP) elsősorban a Chilalo Mezőgazdasági Fejlesztési Egység (CADU) és a Wolayita Agricultural Development Unit (WADU) révén hajtották végre, amelyek a mezőgazdasági inputok marketingjét, az agrárgazdasági kutatást és eredményeinek terjesztését, az infrastruktúra fejlesztését, az állatorvosi szolgáltatásokat, a szövetkezetfejlesztést, a képzési programokat, valamint a szak- és vezetőképzést támogatták. „Mintagazdálkodó-modelleket", valamint bemutatókat használtak az újítások elterjesztésére a célnépesség körében (Jaleta Assefa: *Oromia & Ethiopia: State Formation and Ethno-national Conflict, 1886–1992*. London, Lynne Rienner, 1993).

[8] Assefa (1996): i. m. 93.

[9] Mersha Gebru: *State Farms in State-Centred Accumulation Strategies in Socialist Africa: The Rationale and a Critique*. The Hague, Institute of Social Studies, 1998.

[10] Gebru (1998): i. m.

[11] Tareke Gebru: *Ethiopia: Power & Protest: Peasant Revolts in the Twenty Century.* Lawrenceville, Red Sea, 1996.

[12] Mesfin Berouk: The architecture and conduct of intelligence in Ethiopia (1974–1991). *International Journal of Ethiopian Studies,* 5. (2010), 1. 39–70.

[13] Y. Fisseha: Yelewitun ye and amet guzo bepoletīkawī mitanē hābitawī bewichi gininyunet bedehininetina behigi yebelayineti zurīya yemīk'anyi yewiyiyiti medireki [A discussion forum that explores the one-year journey of change in political, economic, foreign relations, security and the rule of law.] Addis Ababa, Office of the Prime Minister. Retrieved from FDRE, PMO. 2019. április 8. Online: https://www.youtube.com/watch?v=JnjZuplneAg; Gebru (1996): i. m.

[14] Vaughan–Tronvoll (2003): i. m. 84.

[15] A szocialista forradalmat elsősorban az Etióp Diákok Mozgalma (EMS) mozgatta, amely 1965 óta szervezte és koordinálta a fiatalok politikai hálózatainak laza szövetségét országszerte.

[16] Hassen Mohammed: Conquest, Tyranny, and Ethnocide against the Oromo: A Historical Assessment of Human Rights Conditions in Ethiopia, ca. 1880s–2002. *Northeast African Studies,* 9. (2002), 3. 15–49.

[17] Kebbede Girma: State capitalism and development: The case of Ethiopia. *The Journal of Developing Areas,* 22. (1987), 1. 1–24.; 1.

[18] Péter Szigeti: Non-capitalist Mixed Economies. In Attila Melegh (ed.): *In Need of Alternatives. Problems and Issues of Non-Capitalist Mixed Economies.* Papers presented at the conference titled: "Non-capitalist mixed economies", 23–26 June, 2021, Budapest, Hungary. Budapest, Eszmélet Foundation, 2021. 39–43.

[19] A Meison és az EPRP közötti fő ideológiai konfliktus alapvetően az osztály- és etno-nemzetiségi kérdések prioritása körül forgot.

[20] Etiópia ekkor veszített el egy életerős és forradalmi, fiatal generációt [Berouk (2010): i. m.; Gudina Merera: Ethnicity, Democratization and Decentralization in Ethiopia: The Case of Oromia. In Alexander Attilo – Kassahun Birhanu – Yonas

Ketsela (szerk.): *Ethiopia: Politics, Policy Making and Rural Development*. Vol. 1. DPSIR, CSS, AAU. Addis Ababa, AAU Press, 2008].

[21] Merera (2008): i. m.

[22] Ha van valami, amiért Derget dicsérik, az az idget be hibret zemetcha, azaz az együttműködésen keresztüli fejlesztés műveltségi kampánya, amelyben mintegy 40 000 felsőoktatási és középiskolás diákot mozgósítottak és küldtek vidékre tanítani és szervezni a „tömegeket" (MoE: *First, Second and Third Rounds of the Nation al Literacy Campaign*. Addis Ababa, Ministry of Education,1990). Mégis, az addisz-abebai egyetem és az összes középiskola kormány általi bezárása 1975 szeptemberében a diákok és a tanárok elidegenedését jelentette.

[23] John Markakis: Garrison Socialism: *The Case of Ethiopia.* Middle East Research and Information Project (MERIP) Reports 79, 1979. 3–17.

[24] 1976 után a Derg-kormány gyorsan kinyilvánította saját maga kiemelkedő szerepét a forradalom élcsapataként. Mengisztu Hailé Mariam, a PMAC vezetője büszkén említette Leonyid Brezsnyev előtt 1978. november 18-án elmondott beszédében, hogy az etióp forradalom egyedülálló abban a tekintetben, hogy a hadsereg vezette (AP Archive 1978: SYND 18 11 78 Ethiopian President Mengistu Meets Brezhnev in Moscow. Online: https://www.youtube.com/watch?v=3zHMyKfXBqk&ab_channel= APArchive AP Archívum 1978).

[25] Szigeti (2021): i. m.

[26] Az „államkapitalizmus" kifejezést itt olyan rendszerre használjuk, amelyben az állami tisztviselők a „tőkeképzés" céljával szabályozzák és ellenőrzik a termelőeszközöket. Az ilyen rendszer gyakran a „kapitalizmus egyenlőtlen világfejlődésének" a következménye, amely „agrár-prekapitalista termelőerőkkel rendelkező gazdaságokat és a burzsoá osztály hiányát" eredményezi (David Lane: *The Ambiguities of State Capitalism.* Paper Presented at the Conference "Non-Capitalist Mixed Economies", 23–26 June 2021, Budapest, Hungary).

[27] Girma (1988): i. m.

[28] CSHA [Center for the Study of the Horn of Africa]: *Contemporary Politics, Economics and Culture in the Horn of Africa*. New York, CSHA, 1988.

[29] A forradalom előtt egyes közösségeket a kasztrendszer osztott meg (pl. *Qimant*, *Felasha* stb.), míg Dél-Etiópiában sok más etno-nemzeti csoportot underclassnak tekintettek.

[30] Berouk (2010): i. m.

[31] A *chisegna* kifejezés az amhara chis szóból származik, ami szó szerint „füstöt" jelent. Ez a kifejezés a gäbbar, azaz mellékág néven ismert feudális rendszert jelöli, amelyben a nemesség gyakran véletlenszerűen szabott ki földjáradékot és adót.

[32] Girma (1987): i. m.; Hebo Mamo: *Land, Local Custom and State Policies: Land Tenure, Land Disputes and Dispute Settlement among the Arsi Oromo of Southern Ethiopia*. Kyoto, Shoukadoh, 2006.

[33] Gebreegizaber Woldesenbet Wassihun: The tragedies of a state dominated political economy: Shared vices among the imperial, Derg, and EPRDF regimes of Ethiopia. *Development Studies Research,* 7. (2020), 1. 72–82. Online: https://doi.org/10.1080/21665095.2020.1785903

[34] PMAC [Provisional Military Administrative Council]: Proclamation No. 31 of 1975, *A Proclamation to Provide for The Public Ownership of Rural Lands*. Addis Ababa, Provisional Military Administrative Council, Addis Ababa, 1975.

[35] Girma (1987): i. m.
[36] Abegaz Birhanu: *Economic Contradictions of Tributary Socialism.* New York, CSHA, 1988; Girma (1987): i. m.
[37] Gebru (1998): i. m.
[38] Yesus Haile: *Collectivization of Agriculture in Ethiopia.* New York, CSHA, 1988.
[39] Mengisteab Kidane: State and Collective Farming Strategies in Low-Income Countries: The Ethiopian Case. In *Contemporary Economics, Politics and Culture in the Horn of Africa: Proceedings*. New York, CSHA, 1988. 22–23.
[40] Stefan Brüne: New economic policies and rural development options in the 1990s. In Abebe Zegeye – Siegfried Pausewang (szerk.): *Ethiopia in Change: Peasantry, Nationalism and Democracy*. London – New York, NY, British Academic Press, 1990.
[41] Dessalegn (1994): i. m.
[42] Dessalegn (1994): i. m.
[43] Szigeti (2021): i. m. 39.
[44] Mohammed (2002): i. m. 25.
[45] Idézi Tadesse (2001): i. m. 132.
[46] Cheru Fantu: Misplaced Optimism? Gorbachev, Perestroika and Policy Reform in Revolutionary Ethiopia. In *Proceedings of the Fourth Ethiopian Studies Conference.* New York, City University of New York, 1989. 41–42., 45.
[47] Demeksa Bulcha: Co-existence in a peaceful federation: A viable option. *Ethiopian Review – an English Monthly,* 1992. február. 22–23., 25.

Homokszem a felsőoktatási ipar gépezetében

Joyce Canaan szociológiai gyakorlata*

> „Miféle őrület az, hogy egyesek közülünk a túlhajszoltság és az időigényes, lélekromboló feladatok miatt hagyják el az egyetemet (kanárik vagyunk a szénbányában?), míg mások odabent egyre rosszabb és rosszabbodó körülményekkel, és megint mások, akik tudományos állást keresnek, rossz fizetéssel és feltételekkel szembesülnek, és nincs garancia arra, hogy valaha is feljutnak a »ranglétrán«, még akkor sem, ha a felsőoktatáson belül kínált feltételek aligha barátságosak vagy könnyűek?"[1]

A terepen

Vegyünk egy egyetemi tantermet, és töltsük meg harminc-negyven egyetemistával, akik jól fizető és hosszú távú munkáról álmodnak, és hajlandóak soha nem látott összegeket kölcsönként felvenni annak reményében, hogy ezt megkapják. Mindezt képzeljük bele egy olyan környezetbe, ahol a legtöbb munka alkalmi és alacsony bérezésű, és ahol nem lehet tudni, hogy ki tudják-e fizetni az adósságukat, és ha igen, mégis mikor. Most pedig állítsunk eléjük valakit, akinek a gazdasági bizonytalanságuk és a középosztálybeli kényelemre való törekvésük furcsa keveréke nagyon is ismerős, még ha problémásnak tűnik is – egy doktoranduszt, aki tanulmányi ösztöndíjának feltétele-

* Szeretnék köszönetet mondani Katerina Gachevskának, Dave Hillnek és Spyros Themelisnek a cikk vázlatára adott hasznos megjegyzéseikért, és különösen Dionysis Kapsaskisnak és David Morgannek a részletes válaszokért.

ként kénytelen ingyen tanítani, vagy egy oktatót, akinek a szerződése ideiglenes vagy részmunkaidős, vagy mindkettő egyszerre.[2] Vagy olyasvalakit, akinek reálértéken számított fizetése évtizedek óta csökken, és akinek a teljesítménycélokhoz és a vezetői gondolkodáshoz igazított pozíciója minden, csak nem biztonságos.[3]

Nem nehéz belátni ezeknek az embereknek a hasznosságát abban az üzletközpontú, mára már teljesen kereskedelmi márkává vált intézményi szervezetben, amely egy ideig a környezetük lesz. A többé-kevésbé ideiglenes és olcsó munkaerő strukturális szerepe abban áll, hogy a munkaadók számára a lehető legalacsonyabb költséggel nyújtson oktatási szolgáltatásokat, a mélyen eladósodott diák ügyfélkörnek pedig abban, hogy kiszámítható jövedelmet termeljen, amely lehetővé teszi a tervezést, a beruházást, a foglalkoztatást és – ha a cinikus pénzcsinálást a logikus végkifejletig viszik – a munkanélküliséget is.[4] Körbeveszi még őket a banképület belső terét mintegy parodizáló egyetemi folyosó és előadó bonyolult logókkal ellátott szórólapjainak, plakátjainak és katalógusainak tömege, amelyek biztosítják a vásárlókat és a potenciális vásárlókat afelől, hogy a kínált immateriális javak vonzó befektetési lehetőséget jelentenek. Hogy, Bourdieu fogalmaival élve,[5] a munka és a nem munka közötti határvonal sokakhoz hasonlóan az irodai szakemberek számára is már régóta végleg elmosódott, úgy tűnik, nem sokat számít.[6]

Az ilyen helyzet az Egyesült Királyság nagy részében nem ritka az egyetemi oktatásban, hatásai pedig messze túlmutatnak a gazdasági kérdéseken. Ha például néhány héttel a tanítás megkezdése után az órákra járók száma a felére csökken, az részben azért van, mert egy oktatónak nehéz egyszerre tizenöt embernél többre időt és figyelmet fordítania, vagy egyszerűen csak megjegyezni a nevüket, és a hallgatók figyelme és elkötelezettsége ennek következtében unalomba, szórakozottságba vagy akár cinizmusba is átcsaphat. A munkaerő- és helyhiány következménye, hogy akkor is nehéz nagy energiával és lelkesedéssel tanítani, amikor az oktatóknak ugyanazt az anyagot kell ismételten átadniuk sok különböző csoportnak, amíg egy több száz fős csoportot el nem látnak, miközben mindvégig megbízhatóan és kiszámíthatóan teljesítenek.[7] A helyzeten nem segítenek az egyre növekvő számú felsőoktatási menedzserek, akiknek karrierje azon alapul, hogy a kollégákat eszközként kezelik, és akiknek a feladataik közé tartozik az állandóan megjelenő mikrodivatok kihasználása, hogy elképzeléseik szerint növelni próbálják a munkaadóik profitját és nyereségességét. Így az óraadó tanárokat újra és újra, a már elvég-

zett munkájuk mellett és kevés felkészülési idővel, olyan feladatok elvégzésére utasítják, amelyeket sokan inkább elkerülnének. Kezdve az újonnan megrendelt kurzusok (vagy kurzuselemek) tanításától, amelyek célja a pillanatnyilag divatos tudományos ízlés kiszolgálása, és az óraadók szakértelmétől és érdeklődésétől független témák felvételétől egészen odáig, hogy a segédtanerőt belekeverik a különböző országokból érkező „gyanús hallgatók"[8] vagy olyanok ellenőrzésére szolgáló rendőri mechanizmusok működtetésébe, akiknek tudományos érdeklődése ideológiailag nem tekinthető biztonságosnak.[9]

Azok között a diákok és dolgozók között, akiket ez érint, az a helyzet, hogy nem meglepő, ha sokan kevés kötődést éreznek ahhoz, amit csinálnak, olyannyira, hogy azt kérdezik maguktól, mit is keresnek ott egyáltalán.

Egy bonyolult helyzet

Az egyetem üzleti és ipari átalakítása a múltban és a jelenben is megtámadott olyasvalamit, ami a szociológus Joyce Canaan (1950–2018) szívügye volt: nevezetesen tudományágának a politikai emancipáció és változás elősegítésére irányuló potenciálját. Ezzel a tömegiparral és annak zordan instrumentális jellegével szemben Canaan úgy döntött, hogy egyre nehezebb pozíciót foglal el. Ő, ahogyan sok helyen fogalmazott, ezen „belül és ez ellen" *(„within and against")* akart dolgozni. A részben a Paulo Freire által kidolgozott, kritikai pedagógiai párbeszédre és az egyenrangúak közötti kollektív részvételre épülő munkamódszer elkötelezett oktatójaként ez számára azt jelentette, hogy a diákokkal és a diákokért, a politikai változás szolgálatában dolgozott: „Hiszem, hogy *lehetséges* úgy cselekedni, mint homok a gépezetben, és hogy ezt részben úgy tehetjük meg, hogy párbeszédbe bocsátkozunk a diákokkal és kollégákkal annak érdekében, hogy ellenálljunk az elidegenedésnek, amelyet a felsőoktatás neoliberális átalakítása okoz."[10]

Konkrétabban: „Azok a tanárok, akik olyan párbeszédet folytattak, amely a diákok gondolataira összpontosított és komolyan vette őket, és olyan ügynökökként tekintettek rájuk, akik képesek voltak kiterjeszteni korlátozott felfogásukat, képessé tehették a diákokat arra, hogy aktív gondolkodást fejlesszenek ki, amelyet aztán arra használhattak, hogy segítsenek önmagukon és más elnyomott csoportokon."[11]

Ez a munkamódszer jelent meg Canaan egyetemisták számára tartott társadalomelméleti óráin, ahol a szokásos előadás-szeminárium sémát megfordította, hogy felborítsa annak implicit hierarchiáját és az előadó és a hallgatók közötti függőségi viszonyt.[12] Az Antonio Gramsci eszméiről szóló előadása előtt – és nem azt követően – tartott szemináriumokon például arra kérte a hallgatókat, hogy írásban vázolják fel saját elképzeléseiket a társadalomról, az egyénről és ezek összefüggéseiről, részben azért, hogy érzékeltessék velük saját érintettségüket a gramsci-i érvelés jegyében, amely szerint „mindannyian filozófusok vagyunk, akik a világ megértésére törekszünk".

Azért is tette ezt, hogy az ezt követő előadásban teret adjon a diákok szabadabb és a „világ megértésére" irányuló gondolatainak, a nyitottabb összehasonlításnak a tanulók saját fogalmai és a témával kapcsolatos, már kialakult kritikai-szociológiai reflexiók között.[13] Fontos, hogy az interakció itt olyan módon alakulhatott ki, amely általában nem felel meg az egyetemi előadásforma közvetítéses modelljének, ami a tömeges fogyasztásra tervezett oktatási rendszer szerves része. E taktika politikájára reflektálva Canaan azt írja, hogy míg „ebben a tömegoktatási rendszerben […] sem az órarendben, sem az épületekben nincs hely" arra, hogy „megzavarjuk azt az elképzelést, hogy én vagyok az aktív tanár és a diákok a passzív tanulók", és míg „a freire-i pedagógia […] nem lehetséges a modulcélok és tanulási eredmények rendszerében, ahol az oktatóknak kevesebb idejük és energiájuk jut a tanításra az elszámoltathatóság rendszere miatt", mindazonáltal „olyan pedagógiát akartam létrehozni, amely humánusabb, elkötelezettebb és a hallgatók szükségleteire hangoltabb" annak érdekében, hogy „a pedagógiámba több mindent bevigyek abból, amit a felsőoktatás rendszere a növekvő eszközelvűség korában kirekesztett".[14] Ez tehát egy korai kísérlet volt arra, hogy a nagyrészt apolitikus, hatékonyságelvű és személytelen felsőoktatási tömegipar falain belül, amelynek Canaan elkerülhetetlenül része volt, de egyben az ellen is dolgozzon.

Canaan munkája, amellyel kifejezetten külön tereket hozott létre a demokratikus részvétel és párbeszéd számára, az egyébként szabványosított, vállalati és kizsákmányoló oktatási környezettel szembeni ellenállásának továbbfejlesztéseként is felfogható. Az eredmény – elfordulva a rögzített asztalokkal és székekkel berendezett osztálytermektől, amelyek általában nem segítik elő az eszmecserét – két külön erre a célra berendezett terem lett, asztalok vagy székek nélkül, ahol az „elöl" és a „hátul" nem volt egyértelműen elkülöníthető.[15] A termek-

ben általában húsz plusz húsz babzsákot helyeztek el, és különböző módokon igyekeztek dacolni a marginálisabb pozíciók fölött és velük szemben álló intellektuális központ elvárásaival. Canaan kifejtette:[16] „rendkívül fontos volt, hogy az egyetemen minden rendelkezésre álló teret kihasználjunk az alternatívák bevezetésére […] A hallgatók támogatásával létrehoztam az általuk »babzsákos szobának« nevezett helyet, ahol nincsenek előadások, hanem nagyrészt viták zajlanak, ezeken pedig részben a hallgatók és részben a tanárok vesznek részt, »egyenrangúként«."[17] Antihierarchikus elemeikkel, párosulva a vizuális anyagok szinte bárhová történő kivetítésének lehetőségével és a kis, elszigetelt csoportokban végzett munka érdekében a sarkokba tolható, guruló táblákkal, ezek a terek „fizikai lehetőségeket nyitottak meg a hallgatók egymás közötti, valamint a hallgatók és az oktatók közötti interaktívabb és könnyebb munkára".[18] Mint ilyenek, a tantermek központi szerepet játszottak Canaan egész tanítási módszerében, és az én tanítási módszereimben is, amikor kollégájaként és tanártársaként dolgoztam.

Mégis, ha ezekben a szobákban politikai és kritikusabb tudatosság kezdett kialakulni, az nem azért volt, mert babzsákokkal voltak tele, nem a térbeli elrendezésük és nem is a technikai lehetőségeik miatt. Az ilyen terekben kialakuló freire-i *conscientização* (tudatosság) sokkal inkább a széles körben elfogadott és ápolt együttműködési és beszélgetési kultúrával, valamint az ebből a kultúrából gyakran kinövő szoros közösségekkel függött össze, noha az ilyen fejleményeket nem lehetett előre megjósolni, mivel azok elválaszthatatlanul sok, az egyéni ellenőrzésen messze kívül eső tényezőtől függtek. Canaan maga is megjegyezte, hogy a brit Cameron-kormány által az angliai egyetemeken bevezetett 2012-es megszorítások milyen nehézségeket okoztak a diákjaival végzett munkájában. A személyzet létszáma csökkent, a diákok száma pedig ezzel arányosan nőtt, a teljesítménycélok és a bürokratizálódás által megterhelt kollégák mellett a hallgatók pedig fáradtan vettek részt az órákon, hiszen tanulmányaik mellett már dolgozniuk is kellett, hogy kifizethessék az akkor megemelt tandíjat.[19] Ha „komoly határai voltak annak, hogy mennyit tudtam/tudtunk befektetni ezekbe a potenciálisan transzformatív erejű programokba", az azért volt, mert „a távozó munkatársakat nem tudtuk pótolni, ez pedig a maradó munkatársak munkaterheit növelte", mert „a számonkérés rendszerei évről évre egyre több időnket vették el", és mert „a diákok meg voltak terhelve rész- vagy teljes munkaidőben dolgozó, az egyetemi tanulmányaikért fizető munkavállalókként".[20]

„Ami a babzsákos szobát illeti – tette még hozzá –, igen, nagyobb párbeszédre ösztönöztek, ami valóban változást hozott a hallgatók elkötelezettségében, ahogyan azt a modulértékelésekben el is mondták. […] De gyakran több mint húsz diák volt egyszerre a teremben, ami gátolta a párbeszédet, ezért pedig néhány diák a lábával szavazott a csoportmunka és a gondolatokkal való mélyebb foglalkozás ösztönzése érdekében."[21]

Absztrakt zsarnokságok

Canaan itt arra utalt, hogy az előadótermi tanítást befolyásoló és a tanítás szempontjából lényeges külső tényezők nem játszhattak szerepet az egyetemi vezetők által a hatékonyság mérésére és szabályozására használt rendszerben. A hallgatóknak a tanuláshoz való szabadságától kezdve a munkájukkal és jövedelmükkel, a szabadidővel, valamint a gazdasági és kulturális tőkével kapcsolatos szabadságán át az oktatók munkakörülményeiig és érzelmi jólétéig bezárólag mindezek az externáliák feltűnően hiányoztak a hivatalos értékelésből, legyen szó a programokkal való elégedettségről, a hallgatók eredményéről vagy a kurzusról lemorzsolódók számáról. A hallgatók tantervekről és oktatóikról alkotott véleményének felmérésére szolgáló legnépszerűbb vezetői eszközök közé tartoznak a fogyasztói jellegű kérdőívek, amelyek különböző, előre meghatározott kérdéseket és Likert-féle, egyetértek/nem értek egyet skálákat alkalmaztak. Ilyen volt például az EvaSys nevű szoftver, amelyet a felsőoktatási ágazat számos intézménye használ. Ezek a kérdőívek már régóta figyelemre méltóak a tartalmukba kódolt redukciók és egyszerűsítések miatt, ezek azután tovább redukálódnának számok és grafikonok halmazává, amelyekből már hiányzik minden kontextus. Egy egyre inkább irányított, piacorientált és értelmiségellenes ágazatban az így kapott nyers számadatokat objektív tudásként értelmezik, és úgy is viselkedhetnek, mintha az lenne, ez pedig gyakran baljós következményekkel jár az osztályozási és a kiválogatási folyamat rossz végére kerülők számára. Miközben ezek a mérőeszközök a minőség-ellenőrzés egyik formájaként jelennek meg, és bár egyes emberek és konkrét pedagógiai munkájuk minőségének megítéléséhez vezetnek, keveset mondanak el valójában arról, hogy mi történik a tanteremben, a gondolkodás, az együttműködés és a beszélgetés valós minőségéről, vagy a belső és külső feltételekről, amelyek között azok a tanórák zajlanak, ahol végül

is ezek a tulajdonságok kibontakozhatnak, vagy éppen a kooperatív gondolkodásról és a kombinációjukból származó tanulásról.

Sokat elmondanak azonban a felügyelet és a rendfenntartás absztrakt és durván képletes formájáról, amelyet az egész ágazatban úgy alkalmaznak, mintha az antipozitivizmus soha nem is létezett volna, valamint az ipari-kapitalista gondolkodásmódról, amely a tudományos munka megfigyelésére szolgáló egész apparátust irányítja. Maga Canaan ezt a fajta mentalitást „technikai/instrumentális racionalitásként" írta le, Daniel Schugurenskyt idézve, aki szerint a vezetőket, oktatókat és hallgatókat egyaránt arra ösztönzik, hogy a tudományos tevékenységet csak „a teljesítménymutatók (a szakot teljesen elvégző hallgatók aránya, a diplomát szerzők és a munkaadók elégedettsége stb.) szempontjából" értékeljék, ezeket a szempontokat pedig „számon kell tartani és értékelni kell".[22]

Számos példa van az ilyen instrumentális racionalitásra és az azt kísérő megfigyelési rendszerekre, amelyek közül az egyik legfrissebb és némileg hírhedt az oktatási kiválósági keretrendszer.[23] Mindegyik esetben, amennyiben ezek a rendszerek megfigyelésen alapulnak, és kiválasztanak néhány, a figyelem és a tudás tárgyaihoz kapcsolható, mérhető és összehasonlítható elemet, miközben minden mást irrelevánsnak minősítenek, továbbá amennyiben az így létrejövő karikatúrák a megalkotóik helyett mindenkire rávetülnek, alkalmazható rájuk a Foucault által a természettudományhoz kapcsolódó tudományos megfigyeléssel szemben megfogalmazott kritika, amely szerint a tudásuk a látás kiváltságán alapul. Szerinte „a megfigyelés […] egy érzékelhető tudás", amely „szinte kizárólagos privilégiumot hagy a látásnak, annak az érzékszervnek, amellyel a mértéket érzékeljük és a bizonyítékokat megállapítjuk".[24]

Továbbá: „a láthatóságnak az a területe, ahol a megfigyelés képes hatalmát gyakorolni, […] ami [egy sor érzékszerv] kizárása után megmarad: egy minden más érzékszervi tehertől megszabadított láthatóság […] ez a terület […] határozza meg a természetrajz lehetőségének feltételét, és az átvizsgált tárgyak: vonalak, felületek, formák, domborművek megjelenését."[25] Lukács György 1922-ben az ilyen tudományos módszerek ipari alkalmazásairól azt írta: „az ipar és a kísérletezés […] mesterséges, absztrakt miliőt hoz létre, hogy a csupán megfigyelendő törvényeket akadálytalanul […], minden zavaró irracionális elemnek mind a szubjektum, mind az objektum részéről való kizárása mellett, megfigyelhesse", és „arra törekszik, hogy megfigyelésének anyagi szubsztrátumát – amennyire csak lehetséges –

a merőben észelvű »létrehozott«-ra, a matematika »intelligíbilis anyagá«-ra redukálja."[26] Amire talán sem Lukács, sem pedig Foucault nem gondolt volna előre, az éppen az, hogy ennek az attitűdnek a termékeit mennyire fogják alkalmazni a tudományos munkával szemben, éppen azzal szemben, ami egyedül lenne képes kritikusan megvilágítani a megfigyelő, osztályozó rendszerek önkényes működését.

Az ilyen „minőség-ellenőrzési" rendszerekkel kapcsolatos problémák – a belső működésüktől kezdve a kereskedelmi alkalmazásukig, az ideológiai célszerűségüktől kezdve az őket alátámasztó kategóriák azonosításában és meghatározásában szerepet játszó hatalmi viszonyokig – Michael Powert, Louise Morley-t, Bronwyn Daviest, Eva Bendix Petersent és sok más kutatót arra vezettek, hogy a minőségbiztosításnak az ágazatban csak a politikai ellenőrzés központi eszközeként tulajdonítsanak jelentőséget. A „Társadalomelmélet tanítása a megpróbáltatások idején" *(Teaching Social Theory in Trying Times)* című cikkében Canaan szintén az oktatási folyamatok mérését és szabályozását vette górcső alá, rámutatva azokra az összehangolt és politikailag motivált erőfeszítésekre, amelyek arra irányulnak, hogy „az oktatás folyamatát inkább szabványosított és mérhető termékként, mintsem társadalmi folyamatként fogják fel".[27] Morley viszont például a következőképpen vázolta fel ezt az átfogó kérdést: „a minőségbiztosítás a brit felsőoktatás jövőjéről szóló vita középpontjában áll. […] A minőségbiztosítási eljárások sajátos racionalitást és erkölcsiségeket fordítanak le az irányítás és a szakmai magatartás új formanyelvére. Mint ilyen, a minőség egy politikai technológia, amely a hatalom rendszereként és közvetítőjeként működik. A politikai technológiák, normáikkal és józan feltételezéseikkel leplezik a hatalom működését."[28]

Míg Karl Spracklen megjegyzi, hogy „az auditálás és a bürokrácia új rendszerében a felsőoktatásban dolgozók tényleges tevékenységének valósága nem fontos, ehelyett azt vizsgálják, hogy a rendszerek és a vezetők mit értenek meg belőle", és azt is, hogy „az egyetemi kutatók, tanárok munkáját […] lehetetlen egyszerű számítássá redukálni",[29] a probléma az, hogy egy egyre inkább az instrumentalizmusra és a kommercializmusra épülő ágazatban teljesen mindennapos, hogy az egyetemi és kutatóintézeti munkát – az oktatástól a kutatásig, a támogatási pályázatoktól az ismeretterjesztésig – mindenféleképpen kiszakítják abból a tágabb kontextusból, amely formálja és koherenciát ad neki, majd egyetlen, elvont, általában számértékekből álló

skálára rendezik, ahol az egyébként összetett és sokszínű munka hierarchikusan rendezhető, és ahol a durva, bár könnyen érthető egyszerűsítés éppen a lényeg. Ha ennek a redukciónak az az indítéka, hogy az irányítatlan cselekvés nem tűrhető el, és helyébe egy korlátozottabb, szabályozottabb, manipulálható és ellenőrizhető módszert kell állítani, akkor ezt szembe kell állítani az emberekre háruló következményekkel. Ezekről a következményekről rövidesen többet fogunk szólni, de Canaan Charles Thorpe erről szóló cikkét idézve már írt az auditálási mechanizmusok érzelmi hatásáról: „Az audit állandó szorongást intézményesít", olyannyira, hogy „nagyon kevés felsőoktatási gyakorlat és eljárás rendelkezik valódi legitimitással vagy a szilárdság, állandóság vagy stabilitás érzésével".[30] Ráadásul nem félt beismerni saját érintettségét egy ilyen folyamat következményeiben:[31] „a munka termelékenységi nyomása gátolta intellektuális elkötelezettségemet […] nem tudtam olyan teljes mértékben foglalkozni a társadalomelmélet tanításának pedagógiai és tantervi kihívásaival, mint azt reméltem"; „Miközben tudatosan próbáltam kezelni a munkahelyi nyomást, az megakadályozta, hogy kialudjam magam."[32]

Láttuk, hogy ha leegyszerűsített reprezentációkat lehet kitalálni az összetett és erősen kontingens munkamódszerekre, az részben a mögöttes okok kizárásának köszönhető, ami lehetővé teszi például a tanítási és tanulási folyamat osztályozását és rendszerezését, és ami a rögzített, látszólag véglegesnek tűnő formák (számdiagramok, összehasonlító táblázatok, oktatási és kutatási minősítések stb.) objektivitásának és koherenciájának látszatát keltik. De ez annak is köszönhető, hogy mit jelent a felsőoktatásban dolgozni egy olyan szakmai vezető testület befolyása alatt, amelynek léte és tevékenysége a kereskedelmi vállalkozáshoz és az instrumentális bürokráciához kötött. Canaan teljesen tudatában volt annak, hogy az egyre inkább demoralizálódó és elszegényedő felsőoktatási dolgozók és a bürokratikus irányítás növekvő mértéke és költségei kölcsönhatásban állnak egymással. Egy 2014-ben megjelent interjúban arról a „kimerültségről" beszélt, „amelyet a kutatók és oktatók tapasztalnak", valamint „a munka fokozódó intenzívebbé válásáról és bizonytalanságáról", amelyet az általa „új menedzserizmusnak" nevezett „elszámoltathatósági vagy ellenőrzési rendszerek"[33] elburjánzásából eredeztetett.[34] Máshol arról írt, hogy mit jelent az, ha valaki ki van téve az e rezsimekkel járó folyamatos ellenőrzésnek, és az egyetemi oktatók és kutatók feletti uralomról, amelyet ezek előirányoznak,[35] és így folytatta: „Ahogy az oktatók fizetése és körülményei romlanak, úgy nő a menedzsment létszáma

és fizetése, ami tovább növeli az egyetemek működési költségeit."[36] Az, hogy a vezetők általában nem kötelesek oktatói-kutatói munkát végezni, súlyosbítja a munkaerőhiányt, és eltávolítja, illetve megvédi őket tetteik következményeitől. De egy üzleti alapon működtetett versenyrendszerben, ahol a vezetők sikerét számokban mérik, és ahol az akadémikusok csak eszközként vagy akadályként fontosak a kapcsolódó célok eléréséhez, az, ami egyébként kényszerítésnek és kegyetlenségnek tekinthető, az azonos alapfunkciót ellátó vezetők nagyobb csoportja körében ugyanúgy lehet inspiráció, dicséret vagy kitüntetett figyelem alapja, a hírnév mozgatórugója és a karrierépítésre ható tényező: „Mindannyian csupán az ő önéletrajzukon dolgozunk, kollektíven" – fogalmazta meg mindezt egy oktató, akivel beszéltem. Miközben ők azt teszik, amit vezetőként tenniük kell, és miközben ők egy sokkal szélesebb körű probléma – egy állami és üzleti célokhoz igazodó egyetemi rendszer – tünetei és alapvetően termékei. Michael Burawoy „spiralistáknak" nevezi azokat, akik ezt az új szakmai osztályt alkotják, valamint a tőlük elvárt magatartást és szerepet: „az egyetemet egyre inkább eltérítette a »spiralisták« osztálya – a körbekörbejáró adminisztrátorok és vezetői tanácsadóik, akiket inkább a pénzügyek, mintsem az oktatás és a kutatás érdekel, és akik ezáltal éppen azokat a funkciókat veszélyeztetik, amelyek védelmére elvileg őket alkalmazzák."[37] Tony Coady csatlakozott ehhez a nézethez, és rámutatott néhány ilyen funkcióra, amikor azt írta, hogy a minden más szempontot felülmúló végeredményhez való ragaszkodásuk miatt az egyetemi vezetők szem elől tévesztették az „emberek fontosságát, akik számára a tanulás, az ötletek, a tisztánlátás, a kritika és a jelentős energiákat kívánó, bonyolult gondolatok feltárása valóban számít", és tágabb értelemben azt, amit Davies és Petersen, akik ezt a szövegrészt idézték, úgy említettek, hogy „az egyetemek céljuk szerint a szellemi élet kritikus inkubátorai".[38]

A szimbolikus erőszak és annak hatásai[39]

Világosnak kell lennie tehát, hogy az ilyen stílusú irányítás és ellenőrzés súlyos következményekkel járhat az oktatók és kutatók egészségére nézve, és ezeket a következményeket nem szabad figyelmen kívül hagyni vagy lekicsinyelni. Mark Fisher összefüggést vázolt fel „a mentális zavarok elharapózása és a munkások teljesítményértékelésének új mintázatai" között, és külön utalt arra az „állandó szoron-

gásra", amelyet az oktatókban és kutatókban a „bürokratikus eljárások sokasága" kelt, amelyeket el kell végezniük, és amelyek közül soknak finanszírozási következményei vannak a munkaadójuk számára, és minden tevékenységüket befolyásolják, a tantervektől és az oktatástól kezdve az előmenetelen át a kutatásig.[40] Érzelmi reakcióikat tekintve lehet, hogy az oktatókat és kutatókat azért érintik ennyire súlyosan mindezek, mert az intellektuális érdeklődésnek, amely a szakterületükre hozta őket, eredendő vonzereje van, és önmagában semmi köze a kereskedelmi érdekekhez vagy a bürokratikus célokhoz és módszerekhez. Ez utóbbiak így az eszmékre és érzelmekre ráerőltetett szempontoknak tűnhetnek, pedig előbbieknek – ha nem akarnak a maguk nemében összefüggéstelenné válni – a külsődleges célokra és kritériumokra visszavezethetetleneknek kellene maradniuk. Ennek fényében érthetjük meg Morley nyugtalanító hatású interjúit is olyan egyetemi oktatókkal és kutatókkal, akik az állandó auditálással és felügyelettel szembesülve „a munka intenzívebbé válása miatt, amely nem inspiráló tevékenységeken alapul", a „pánik", „félelem", „bűntudat", „szégyen", „fájdalom", „düh", „kimerültség" és „motivációvesztés" érzéseiről számoltak be, valamint rendszeresen azonosították „a betegségek megnövekedett számát" mint a tudományos munka széles körű taylorizációjának kísérőjelenségét.[41] Morley megjegyezte, hogy sok, különböző szakterületeken és különböző típusú egyetemeken dolgozó interjúalanya az erőszakra emlékeztető kifejezésekkel írta le a tapasztalatait: „Az olyan kifejezéseket, mint »bántalmazás«, »erőszak«, »erőszaktevés«, »megfélemlítés«, gyakran használták az invazív beavatkozással kapcsolatos érzéseik leírására."[42] Michael Power a *The Audit Explosion* című könyvében írtakat idézve azzal folytatta, hogy az ilyen bürokratikus, szimbolikus erőszakkal járó szorongás és bizonytalanság olyan mértékben rombolhatja a szakmai elkötelezettséget és lojalitást – tehát az egyetemi munka alapjait –, hogy az már aláássa a teljesítményt is.[43] Davies és Petersen hasonlóan fogalmazott, amikor azt írták, hogy az oktatók és kutatók esetében „a végső produktumra való összpontosítás azzal a veszéllyel járhat, hogy elveszítik a jelentős, kreatív vagy kritikus intellektuális munka végzésének vágyát (vagy akár csak annak érzését is)".[44] Az önmegvalósítás lehetőségének elvesztése a mechanikus feladatok látszólag végtelen sorában, különösen az ipari munka tapasztalataival kapcsolatban, számos író és gondolkodó témája volt már. Ott van például Lukácsnak az 1920-as évek elején a gyári munka fegyelmének és szegmentáltságának kitett emberekről írt megállapítása, miszerint:

„A mindennapi élet minden mozzanatában, melyekben az egyes munkás saját életének szubjektumaként jelenik meg önmaga számára, létezésének közvetlensége széttépi ezt az illúziót."[45] Nyilvánvaló, hogy ezek a kijelentések ma már messze túlmutatnak az ilyen jellegű kétkezi munkán; könnyen alkalmazhatóak a főállású szellemi termelés különböző válfajaira, nem utolsósorban a tudományos munkára, már ha abból indulunk ki, hogy Davies és Petersen példái, értesülései pontosak.

Amennyiben a menedzsment és az oktatók és kutatók szükségletei egyénileg vagy együttesen ellentétesek egymással, és ennek – mint láttuk – aligha vannak pozitív következményei, nem szabad meglepődnünk azon sem, ha az egyik eredmény a kölcsönös bizalmatlanság. Ahogyan Morley fogalmazott: „Ha nincs összhang a munkavállalók által elvégzendő feladatok és az irányítási rendszerek között, amelyekhez alkalmazkodniuk kell, a bizalmatlanság elburjánozhat."[46] Canaan egyenesen erről a problémakomplexumról írt: „ahogy az ítélkezési és értékelési gyakorlatok hálója horizontálisan és vertikálisan megsokszorozódik", és a vezetőket „a »hiperpanopticizmus« új, szélsőségesebb formáiba" való bevonódásra hívják fel, „az értékelt folyamatokat és embereket vizsgálva" nehéz nem meglátni, hogy „a bizalom erodálódott", és ráadásul „a kép, amit festek, enyhén szólva elég borús".[47] A vezetők maguk is visszariadhatnak a tudományos munkát övező bürokratikus folyamatok e következményétől, ahol az ellenőrzés alá vont személyekről az a vélemény alakul ki, hogy alapvetően bizalmatlanok. Morley idézi egy új egyetem minőségbiztosítási vezetőjét, aki egy államilag finanszírozott szervezet ellenőreinek minőség-ellenőrzési látogatásán elgondolkodva csodálkozott el az oktatók, kutatók és tevékenységük ellenőrzésére létrehozott mechanizmusokon: „Az egész arról szólt, hogy »nem bízunk az oktatókban, ezért ezeket annak érdekében tesszük, hogy bizalmatlanságunk ne igazolódjon be«", majd ugyanezt a menedzsert idézte ismét, akit azt mondta, „szeretném, ha a bizalom visszatérne".[48] Egy ilyen közeledés azonban nehéznek bizonyulhat, különösen, ha elfogadjuk Niklas Luhmann nézetét, miszerint az információk osztályozásának és homogenizálásának eszközeiként tekintve az egyetemi környezetet telítő instrumentális bürokratikus rendszereknek nem kell a bizalmon alapulniuk ahhoz, hogy működjenek.[49] Inkább csak az szükséges a működésükhöz, és így ahhoz, hogy a saját logikájuk szerint kicsússzanak az irányításuk alól, előre nem látható hosszú távú következményekkel, hogy létezzenek.

Ha mindezek után az az erős benyomásunk támad, hogy egy ilyen intézmény alkalmatlannak tűnik arra, hogy politikai és kritikai jellegű pedagógiai munkát végezzen, akkor megjegyzendő, hogy Canaan mindezzel teljesen tisztában volt, és nem lehet meglepő az sem, hogy egyre inkább az egyetemen kívül akarta folytatni ezt a feladatot:[50] „Bizonytalan vagyok abban, hogy mit lehet elérni az egyetemen belül”, és „úgy érzem, mintha kint többet tudnék tenni”.[51] Ez a szkepticizmus azzal kapcsolatban, hogy mit lehet elérni az egyetemi rendszer jelenlegi keretein belül, nem vezetett viszont ahhoz, hogy úgy gondolja, a kritika és a cselekvőképesség a falakon belül teljesen veszélyeztetve van. Azt azonban jelentette, hogy a rendszer a jelenlegi formájában minderre kevés teret hagy a politikai és társadalmi javulás felé tett, nagyon szerény és apró lépéseken kívül. Gurnam Singh egy Canaannal a munkájának politikai vonatkozásairól folytatott vitában megjegyezte, hogy „felsőoktatási rendszerünk jelenlegi helyzete mindannyiunk számára, és talán még inkább a kritikai pedagógusok számára elég nagy kihívást jelent”, mielőtt megkérdezte: „Ön szerint milyen progresszív stratégiákat lehetne kidolgozni ennek kezelésére?”[52] Canaan válaszának része volt annak kiemelése, hogy az oktatók továbbra is „olyan dolgokat csináljanak a saját tantermeikben, amelyeket kritikai pedagógiának gondolnak”, és hogy „segítsenek a hallgatók következő generációját kritikus gondolkodóvá nevelni”.[53] Noha Canaan számára ez egy szükséges első lépés, két fő okból nem elégséges ennyiben hagyni a dolgot. Először is, a rendszer, ahogyan most kinéz és amerre fejlődik, szerinte „úgy működik és virágzik, hogy a szubverzió és lázadás kis darabkáit engedi működni a tábla előtt”.[54] Itt Canaan azt sugallja, hogy – más üzleti szervezetekhez hasonlóan – az üzletközpontú és piacvezérelt egyetemeken a felforgatónak tűnő gondolatok könnyen ártalmatlanná tehetőek, nem csupán megengedetté, hanem eladhatóvá változtathatóak, sőt szükségessé is mint egy marketinglehetőség a sok közül. Ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy egy olyan rendszerben, ahol az egyéneket arra kényszerítik, hogy versenyezzenek egymással a finanszírozásért és a figyelemért, minden, ideológiailag veszélyesnek tartott dolgot kihasználhatnak egyes kutatók és oktatók, akik egy bizonyos kutatói *niche*-t keresnek maguknak. Nemcsak arról van itt szó, hogy sikeres karriert lehet csinálni abból, amit Duncan Fuller úgy jellemez, mint „a legújabb [...] kizsákmányoló

akadémiai trend, divat és potenciális termelési forrás" kiaknázása,[55] de arról is, hogy ez a fajta kihasználás olyan aggodalmakat és témákat is érint, amelyeknek egykor talán felforgató hatásuk volt, ahogy Paul Chatterton, Stuart Hodkinson és Jenny Pickerill gúnyosan utalnak rá, amikor a humánföldrajzosokról írnak, akik „visszatértek a politikai relevanciával kapcsolatos kérdésekhez, különleges gyűjtemények, diszciplináris hálózatok és konferenciapanelek áradatával, amelyek arról vitáznak, hogyan lehet a földrajzot »nyilvánosabbá«, »aktivistábbá«, »erkölcsösebbé«, »radikálisabbá« és »részvételi jellegűvé« tenni".[56] Egy olyan felsőoktatási rendszerben, amely nagymértékben függ a befolyó hallgatói tandíjaktól és a szponzori pénzektől, és következésképpen a marketingtől és a társadalmi divattól, az egyetemek közötti regionális és nemzeti szintű gazdasági versenytől, valamint az egymással tematikusan versengő oktatóktól és kutatóktól, minden, ami „felforgatónak" vagy más módon normaszegőnek tekinthető, ugyanígy kisajátítható és asszimilálható is, ennek eredményeként pedig a politikai aggályok folyamatosan kereskedelmi aggályokká alakulnak át.

Másodszor, és azon túl, hogy a tudományos világ a maga kommercializált és versengő alakjában könnyedén tolerálja a „felforgatás apró darabkáit", beleértve azokat is, amelyek problémákként vetik fel vállalatszerű új struktúráját és ethoszát is, és elősegítik az ellenzéki kultúrát, Canaan még azt is mondja: „Egyetértek Marxszal abban, hogy a megértésnek a kritikán túl segítenie kell bennünket a valódi változásban is"[57] – és ez magában foglalja azokat a különböző tényezőket, amelyek az egyetemek mint a politikai változás fő erejének jelenlegi gyengülését létrehozzák és fenntartják. Ezek közé tartozik az akadémiai diskurzus befelé forduló jellege, valamint az, hogy a kritikai és elméleti írások általában elszigeteltek és elszakadtak a cselekvéstől vagy a cselekvőképességtől, ami némileg magyarázza Canaan véleményét, miszerint „a jelenlegi helyzetben az egyetemnek kapcsolódnia kell a külvilághoz".[58] Burawoy közszociológiáról szóló írásaira gondolva, és különösen arra az alapvető tézisére, hogy a tudományág első számú közönsége a hallgatók,[59] Canaan azt állítja, hogy „a szociológia már most is kapcsolódik a külvilághoz, és még inkább össze kell kapcsolódnia vele", hozzátéve, „közértelmiségiekre van szükségünk, és arra kell bátorítanunk a szociológushallgatókat, hogy az egyetemen tanult elemző és kritikai készségeket vigyék ki a külvilágba, és az egyetemen kívüli teret tekintsék olyannak, ami informálja egyetemi tudásukat".[60] Az egyetem körén kívül az ilyen jellegű, elkötelezett kritikai munka

nyilvános tereire, vagy ahogy Dave Hill fogalmazott,[61] „cselekvési arénákra" példák a helyi vagy országos szintű, alulról szerveződő mozgalmak, közösségi és munkásszervezetek, valamint a lakhatási és jóléti programok javítását célzó aktivista és karitatív akciók.[62] Hill – különösen Vygotskyra és Freire-re támaszkodva – megjegyezte, hogy az ilyen munkának, amellett, hogy önkritikusnak kell maradnia, nem hierarchikusnak, demokratikusnak, részvételinek és kollegiálisnak kell lennie,[63] azt sugallva, hogy azok, akik a Canaan által jelzett módon remélnek kritikus pedagógiát művelni, így tanulni fognak másoktól, és ennek eredményeképpen hatékonyabbak lesznek tetteik.

A szociológia és az érintett közösségei

A közszociológiai programokat, amelyeket Canaan Matt Badcockkal közösen tervezett meg, és amelyek a kritikai elméletet és az oktatásszociológiát (különösen Burawoy és Freire munkásságát), a marginalizált csoportok iránti aktivista, egyenlőségi elkötelezettséget, valamint – ha a hallgatók úgy kívánják – a média területén végzett, az egyetem körein kívüli érdeklődők bevonásával megvalósuló projektekhez illeszkedő kurzusokat egyesítik, ennek fényében kell értelmezni.[64] Ezek a programok, amelyek a már tárgyalt babzsákos tantermekben zajlottak, nem zárkóztak el attól a dilemmától sem, hogy egy politikailag elkötelezett szociológiának egy olyan intézmény adjon otthont, amelyet nyilvánvalóan kompromittált a vállalati ethosz. A tananyag kérdéseket vetett fel arról, hogy a formális oktatás hogyan és miért függ össze a tisztán üzleti igényekkel, hogy ez az összefüggés mennyire kapcsolódik a hierarchiákon, szerep- és helymegkülönböztetéseken alapuló oktatási struktúrákhoz és módszerekhez, és arról, hogy ezeket hogyan lehet ellensúlyozni egy sokkal inkább kollektív, együttműködő, demokratikus kultúrával.

Konkrétabban, Bob Jessop általános érvelésére[65] támaszkodva, miszerint „ahogy a tőke új felértékelhető forrásokat keres, az árutermelési viszonyok olyan szférákra is kiterjeszthetők, amelyek [korábban] nem voltak a felhalmozási logika tárgyai",[66] és Thorpe konkrétabb értékelésére arról, hogy „az egyetemektől elvárják, hogy közvetlen szerepet játsszanak a tőkefelhalmozásban",[67] a rejtett tanterv fogalma ismét megjelent, és – mivel az oktatási intézmények minden szinten *de facto* olyan szervezetek, amelyek célja a kereskedelmi környezetbe és a kereskedelmi környezet számára történő szocializáció mértéké-

nek fokozása – nem csupán a szociológusok régi problémájaként, hanem nagyon is aktuális problémaként. Az órákon az ilyen megfontolások miatt inkább arról folytattak vitákat, hogy az oktatási rendszer struktúrájával és formáival való tartós kapcsolatból lassan kialakuló embertípus hogyan és miért testesíti meg a jó munkavállalótól elvárt tulajdonságokat: precíz, hatékony, céltudatos, bizonyos tekintélyekhez tisztelettel viszonyul, fegyelmezett és szorgalmas. Arról is szó esett, hogy ez a folyamat nyilvánvalóan még az olyan tudományágak esetében is végbemegy, mint a szociológia, amely ezeket az aggályokat a vizsgálódása tárgyává teheti, függetlenül attól, hogy az érintett oktatók milyen módszertant választanak.

Pontosan egy ilyen folyamat az, amiért Lukács, amikor az eldologiasodásról és a „második természetről" ír, amelyet előbbi termeli és amely újratermeli azt, világossá teszi, hogy „a kapitalizmusban élő munkások esetében arról van szó, hogy leküzdjék azt a tévképzetet, hogy a polgári társadalom gazdasági és jogi formái az ember »örök«, »természetes« és »ésszerű« környezetét alkotják […] szakítsanak megszokott társadalmi környezetük túlzott tiszteletével".[68] De arra is figyelmeztet, hogy „az eldologiasodott tudat hatásai ellen folytatott harc hosszú és makacs küzdelmet igénylő folyamat", és „ha egy ponton áttörjük az eldologiasodást, azonnal felmerül az a veszély, hogy e leküzdés tudatállapota új, ismét csak eldologiasodott formává merevedik".[69] Érdemes rámutatni, hogy Lukács itt megfogalmazott, először 1922-ben publikált gondolatai fontos elméleti alapjai Fisher kapitalista realizmusról alkotott elképzelésének (amelyet Canaan több helyen is idéz), amely szerint sokak számára egyszerűen elképzelhetetlen bármi, ami a kapitalizmuson túl van.[70] Mégis feltűnően keveset írtak erről a kapcsolatról. Ez nemcsak azért különös, mert a Lukács-féle eldologiasodott tudat és a Fisher-féle kapitalista realizmus átfedésben van egymással, hanem azért is, mert az eldologiasodás felszámolása utáni tudat hatással van arra a nézetre, hogy a kapitalizmuson kívüliség elképzelhetetlen, míg a kapitalista realizmus némileg magyarázatot adhat arra, hogy az eldologiasodás felszámolása miért bizonytalan, ideiglenes és könnyen a mentális merevség új formáiba fagyhat bele.

Nyilvánvaló, hogy hallgatóként ilyen témákat tanulmányozni azt jelentette, hogy nagyon is érintettek benne, és a szabad, egyéni válaszaik alapján – amelyeket a kurzusmunkákban, az oktatók és a hallgatók egymás közötti beszélgetéseiben és a Canaan által e célból kiosztott üres papírlapokon közöltek – a közszociológiai kurzusokon

részt vevők gyakran maguk is ezt mondták, ami egyszerre jelentette saját lassú, módszeres tárgyiasulásuk önfelismerését és egy darabka *lelkiismeret-furdalást,* legközvetlenebbül annak az intézménynek a sorsát, amit Thorpe[71] „humanista egyetemnek" nevez az egymást követő kormányok azon kísérletei alatt, hogy ráerőltessék az üzleti eszközelvűség követelményeit. Az egyik leggyakoribb, az idők során elhangzott visszajelzésről („felnyitotta a szememet ez a modul") Canaan megjegyezte: „talán egy modul során […] amikor a diákok teljességükben látják a dolgokat, akkor keletkezik egy megértés, egy izgatottság, egy lehetőség, hogy »ennek nem kell így lennie«. […] Talán ez a legtöbb, amit [egy] alapképzésben kérhetünk, [és] nagyképűség lenne azt feltételezni, hogy ennél sokkal tovább tudunk menni."[72]

A diákok tisztában voltak azzal is, hogy e kérdésekről nyílt, őszinte véleménynyilvánításuk csak olyan környezetben lehetséges, ahol értékelik a személyes tapasztalatok és nézetek megosztását, valamint egy olyan kulturális kontextusban, amelyben egyenrangú félként és résztvevőként kezelik őket, ami a szokásos gyakorlat ellenszerét képezi, bár csak részleges, lokalizált és csekély mértékű, ahogy Canaan ezt maga is könnyedén elismeri: „ezek a hatások egy egyetem egy programjának egy kis részét jelentették csupán."[73]

Ha Canaan itt szerénynek, sőt szelídnek hangzik munkája hatását illetően, ez nem azt jelenti, hogy az soha nem eredményezhet szélesebb körű változásokat, csupán azt, hogy megérti, hogy az egyéni cselekedeteknek – beleértve a sajátját is – önmagukban nincs hatásuk, és nem érthetők meg csak a cselekvőik szempontjából. Ha ő mást feltételezne, akkor követné az uralkodó diskurzust a vezetőkről és vállalkozókról, a tehetséges, egyedi és különleges egyénekről, akik egyedül és segítség nélkül dolgoznak, és teljes mértékben uralják cselekedeteiket, sőt azok következményeit is.[74] Megjegyezhetjük, hogy ennek a diskurzusnak egy változata az, amikor az ilyen egyéneknek el kell határolódniuk a cselekedeteiktől vagy az azokból eredő következményektől (például amikor ezeket lejáratásukra alkalmasnak ítélik meg), hogy szuverenitásuk továbbra is sértetlennek tűnjön.

Ahogy Siegfried Kracauer fogalmazott, amikor 1929-ben az üzleti gyakorlatról írt, „a magángazdaság nélkülözhetetlen előfeltétele az autonóm vállalkozó, ezért szuverenitásának védelme a központi kérdés".[75] A caracasi egyetemen tett látogatásának leírásában Canaan egy másik modellre mutat rá, amelyben a cselekvőképesség és a vál-

tozás nem hősies egyéni akciók révén valósul meg, és nem is egyetlen személy javát szolgálja. Ehelyett együttműködéssel, „másokkal és másokért" történik.[76] Canaan leírja, hogy „az egyik szociológus három órán át beszélgetett velem. Azt mondta, hogy az egyetem nemcsak az egyetemen belül van, hanem a közösségekbe is kimegy [és a közösség tagjaival dolgozik]."

Úgy folytatta: „a szociológia BA szakra nem lehet bejutni erre a szabadegyetemre, hacsak nincs egy olyan projekted, amellyel általában a közösséged egyetért", majd így zárta, „tehát a projekt nem neked mint egyénnek szól, hanem arra szolgál, hogy a közösségeddel együtt dolgozva segítsd őket abban, hogy jobbá legyenek. Tehát mindjárt az elején ez inkább társadalmi, mint egyéni tapasztalat lesz."[77]

Ezeket az elveket korlátozott módon a közszociológiai programok már felfedezték, és néha meg is valósították, amennyiben a környezetük üzleti és intézményi korlátai ellenében működhettek – itt a már tárgyaltakhoz hozzáadhatjuk még a tanórák időbeosztását, amely kizárja a megszakítás nélküli beszélgetést, a hallgatóknak a más szaktárgyak tanulására szükséges időt és figyelmet, valamint azt a problémát (amelyet már az oktatókkal kapcsolatban érintettünk), hogy a hallgatók talán mindenki másnál jobban kihasználják a szélesebb társadalommal való együttműködés lehetőségét.[78] Ahogyan Canaan megjegyezte: „Néhány diák olyan progresszív, alulról szerveződő csoportokkal dolgozott, amelyeket az évek során aktivistaként ismertem és dolgoztam velük, mint például a menekültügyi támogató csoportok, az új állami iskolák (academy) elleni kampányok és a 2010–2011-es tanévben a NUS-szal[79] való együttműködés a diákaktivizmus ösztönzése érdekében. Mások olyan projekteken dolgoztak, amelyeket önállóan hoztak létre (egy egyházi csoporttal vagy egy általuk alapított női csoporttal)."[80]

Akárcsak Caracasban, itt is a diákok különböző nyilvánosságokkal való kapcsolata a párbeszéd Freire-től[81] származó, együttműködésen alapuló, nem előíró etikája, valamint a kolumbiai szociológus, Orlando Fals-Borda által az 1950-es évektől kezdve bevezetett demokratikus és részvételi típusú munkamódszerek[82] alapján alakult ki.[83] Bizonyos sikerek ellenére – nem utolsósorban a Cameron-kormány által javasolt oktatási megszorításokkal kapcsolatos, közvéleményt befolyásoló projektek esetében (amit a Canaan által fentebb említett, sokatmondó évszámok már jeleznek) – komoly nehézségek merültek fel: „diákjainkat korábbi oktatási tapasztalataik során olyan tanárok tanították, akiknek biztosítaniuk kellett a magas teljesítési

arányt az országos vizsgákon, és a nemzeti tanterv kevés teret kínált számukra az uralkodó elképzelések felforgatására és a diákok kritikai gondolkodásának ösztönzésére",[84] és ismét, miközben „aligha meglepő, hogy ez csak egy modul volt egy viszonylag hagyományos szakon [...] a közszociológiai szakirányra nehéz volt diákokat toborozni, és [néhány] diák a lábával szavazott az elkötelezettség tekintetében".[85]

A gazdasági csőd veszélye

A rendkívül drága egyetemi rendszerrel – ami mindent megtesz azért, hogy a luxusipar bevásárlási és gasztronómiáját utánozza – küszködő diákokat régóta azzal vigasztalják, hogy az exkluzív, szabványosított szolgáltatás, amelyet a fogyasztóiknak kínálnak, egyben jó befektetés is. Hogy ez mindig is kissé ingatag lábakon álló állítás volt, annak Canaan számos publikációjában és a közszociológia tananyagában is hangot adott. Az egyik szemináriumot kísérő jegyzetben, amelynek címe: *Közszociológia szociológia a neoliberális egyetemen és a neoliberális egyetemtől? (Kihívások és lehetőségek eltérő nézőpontokból)* című könyvében idézte Thorpe érveit „az egyetemi diploma csökkenő »pénzbeli értékéről«", valamint a „kreatív, önálló és értelmes munkát kereső" diplomások „lehetőségeinek válságáról", amely egyike „azon elvárásoknak, amelyeknek a kapitalizmus nem képes teljességgel eleget tenni".[86] Majd közvetlenül és szándékosan feltette a kérdést, „mit jelent ez, és mi a reakciótok erre az állításra, tekintve, hogy ti vagytok azok a potenciális diplomások, akikről Thorpe beszél?".[87] A kérdés annál is inkább erőteljes, mivel 2012 vége felé tették fel, nem sokkal azután, hogy a Cameron-kormányzat jelentősen megemelte a tandíjakat,[88] és a 2008-as válság hatásai még nagyon is érezhetőek voltak. Thorpe (és Canaan) részben arra célzott, hogy nem szabad azt feltételezni, hogy a diplomát csak haszonszerzés céljából kell megszerezni, vagy ahogyan azt nemrégiben a Royal College of Art egyik hallgatója mondta: „gyakorló művészként nem a képzés végén kapott papír miatt vagyok itt. Azért jöttem ide, hogy fejlődjek és kiteljesüljek."[89] Az alapvetés statisztikailag is kimutatható: például a *Times Higher Education* egyik cikkében az egyik rektorhelyettes a Universities UK közvélemény-kutatásának eredményeire hivatkozva azt állította, hogy „csak minden harmadik hallgató és frissdiplomás mondja azt, hogy azért döntött az egyetem mellett, hogy magasabb

fizetést kapjon, mint amennyit egyébként kapott volna", és hogy „a diploma értéke nem csak a pénzkeresetről szól".[90] Ha az ilyen kijelentéseket összevetjük a brit kormány minisztereinek kijelentéseivel – mint például: „Szeretném, ha egyetemeink az általuk kínált minőség, az ár-érték arány és a hallgatóik számára nyújtott erős pozitív eredmények alapján versenyeznének, hogy minden diploma megérje a befektetést"[91] –, világossá válik, hogy az utóbbiak nagymértékben egy egészen sajátos gondolkodásmód termékei, és a „szerintem" és a „kellene" kifejezések keveredésével egyben másoknak szóló felszólítások is, hogy osztozzanak ebben a gondolkodásmódban. Figyelemre méltó, hogy egyes nagyvállalatok jelentkezési lapjain ma már egyáltalán nem lehet hivatkozni az iskolai végzettségre – beleértve az alapfokú diplomát is –, és helyette más kiválasztási kritériumokat alkalmaznak,[92] míg az Oktatási Minisztérium egy nemrégiben kiadott sajtóközleménye kijelentette, hogy „a diplomások 34 százaléka nem diplomásoknak szánt munkahelyen landol".[93]

Akár egy állásra jelentkezők közötti különbségtétel alapjaként, akár annak alapján, hogy a diplomával kapcsolatosan a kezdeti anyagi ráfordítás és a pénzben kifejezhető eredmény közötti kapcsolat túl gyenge lett, megtörtént az is, hogy az üzleti élet és a kormányzat egyes szereplői különböző módokon kétségbe vonták, vagy szinte teljes mértékben tagadták, a diplomák értékét, legalábbis mint a pénzügyi haszon puszta eszközeit. Közvetlenül tehát maga a gazdaság, a leendő irodai szakemberek jelentős, strukturált tömegével[94] a jelenlegi rendszer egyik leggyengébb pontja.

Homokszemek

A Canaan politikai cselekvés és változás befolyásolására tett erőfeszítéseit érintő problémák sokkal kevesebbet mondanak el egy egyetemi oktató elkötelezett és aktivista szociológiai munkájáról, mint azokról a körülményekről, amelyek között az összes ilyen munka mostanában zajlik. Ha a diákok – legalábbis a szociológiaórákon kívül – nem tudnak és nem is akarnak elgondolkodni a Canaan által tárgyalt témákról – beleértve az olyan amerikai szociológusok munkája mögött álló társadalmi és erkölcsi megfontolásokat, mint Jane Addams és Oliver Cox, a francia diákok és munkások aktivizmusát, amely az 1968-as események középpontjában állt, vagy a 2010-es angliai diáktüntetéseket, vagy a kapcsolódó rendőri akciókat, amelyek következtében Alfie

Meadows filozófushallgató egyenesen agyműtétre szorult később[95] –, és ehelyett önkéntes vagy alkalmi munkalehetőségeket keresnek, és megismerkednek azokkal a támogató struktúrákkal, amelyekkel a kurzusfeladatok könnyebben kezelhetők, akkor ez sejtet valamit abból, hogy milyen mély problémákkal néz szembe az általa is művelt köz- és kritikai szociológia. Talán még az is lehet, hogy az ő munkája bepillantást enged abba, hogy milyen korlátai vannak bármely progresszív és aktivista szociológiai projektnek, amely egy immár hosszú ideje a beágyazott üzleti érdekekért és azok révén fenntartott felsőoktatási ipari gépezeten belül működik.

Egyértelmű, hogy a Canaan által az egyetemi oktatás irányával kapcsolatban feltett alapvető kérdések még további felülvizsgálatra szorulnak. Mivel, ahogyan arra több helyen ő maga is emlékeztet,[96] a felsőoktatás átalakítása a közszolgáltatások elleni évtizedek óta tartó, sokkal szélesebb körű támadássorozat részének tekinthető. A probléma nem az, hogy a rendszer jelenlegi állapotával elégedetlen és alternatívákat kereső egyes szociológusok Bourdieu szavaival élve „homokszemeiket bedobhatják-e a rezignált cinkosság jól olajozott gépezetébe".[97] A nehézség, amely egyidős magával a szociológia tudományával, inkább az, hogy saját cselekedeteik hogyan integrálódhatnak egy nagyobb politikai és kulturális mozgalomba, amely a változást célozza. Gondolhatunk itt Bourdieu „új internacionalizmusra" vonatkozó felhívására,[98] amely magában foglalja – és ebben a felsorolásban minden bizonnyal a diákok is szerepelnek – a „művészeket, írókat, tudósokat" és a „tudósokat" (vagyis azokat, akik „leginkább elkötelezettek az autonóm kutatás iránt"), valamint a „szakszervezeteket, alulról szerveződő szervezeteket és problémaorientált aktivista csoportokat", továbbá a „kiadókat, galériavezetőket [és] kritikusokat".[99] Lukács eldologiasodásról szóló írásától kezdve Fisher kapitalista realizmusról alkotott elképzeléséig számos oka van annak, hogy egy ilyen jellegű ellenhegemón program lehetőségei távolinak tűnhetnek. De ezek a lehetőségek nem kevésbé vannak jelen, és – ahogyan azt Canaan jól tudta – fel kell még tárni őket.[100] Ez különösen így van a válság idején, amikor a megszokott rend felborul, és az azt fenntartó megszokott cselekvések hirtelen olyannak mutatkoznak, amilyenek, és amikor különböző, általában korábban kizárt alternatívák kerülnek a felszínre – tehát amikor „a válságidőszakok szélsőséges helyzetei lehetőséget adnak egyes embereknek arra, hogy felfedjék a maguk és mások számára ismeretlen lehetőségeket".[101]

Valójában még nem tudni, hogy a jelenlegi világjárvány válsága végül hová fog vezetni minket, főleg kulturális és politikai szempontból.[102] És a szociológusok „a maguk helyén és a maguk módján, és bármilyen kis mértékben"[103] minden bizonnyal szerepet játszhatnak az egyébként elzárt „lehetőségek" megvalósításában. Ez nem utolsósorban azért van így, mert a kizsákmányolás és a manipuláció eltérő mértékben és formákban hat rájuk, amelyekkel szembe is néznek, és amelyek részei annak a sornak, amit „hétköznapi szenvedésnek"[104] neveztek. Illetve azért is lehet szerepük, mert – amint azt Canaan munkája bőségesen és világosan bizonyítja – jól felkészülteknek mutatkoznak arra, hogy elgondolkodjanak ezekről a problémákról és cselekedjenek velük kapcsolatban.

Jegyzetek

[1] Joyce Canaan: Interview with Joyce Canaan. In Alex Wardrop – Deborah Withers (szerk.): *The Para-Academic Handbook: A Toolkit for Making-Learning-Creating-Acting*. Bristol, HammerOn Press, 2014. 39–60.; 40.

[2] Az alkalmi és rosszul fizetett tudományos munkáról lásd például Richard Adams: Thousands of UK Academics "Treated as Second-Class Citizens". *The Guardian,* 2020. január 20. Online: Online: https://www.theguardian.com/education/2020/jan/20/thou sands-of-uk-academics-treated-as-second-class-citizens; Anon. The Reward for Good Teaching in Universities? We Can Push Learners Deeper into Debt. *The Guardian,* 2016a. szeptember 23. Online: https://www.theguardian.com/ higher-education-network/2016/sep/23/the-reward-for-good-teaching-we-can-push- learners-deeper-into-debt; David Batty: Hundreds of University Staff to Be Made Redundant Due to Coronavirus. *The Guardian,* 2020. április 2. Online: https://www.theguardian.com/education/2020/apr/02/ hundreds-of-university-staff-made-redundant-due-to-coronavirus; Aditya Chakrabortty – Sally Weale: Universities Accused of "Importing Sports Direct Model" for Lecturers' Pay. *The Guardian,* 2016. november 16. Online: https://www.theguardian. com/uk-news/2016/nov/16/universities-accused-of-importing-sports-direct-model-for- lecturers-pay; valamint Nick Megoran – Olivia Mason: Second Class Academic Citizens: The Dehumanising Effects of Casualisation in Higher Education. UCU Report, 2020. 1–27. Online: https://www.ucu.org.uk/media/10681/second_class_academic_citizens/pdf/secondclassacademiccitizens.

[3] Az ágazatban a jövedelmek csökkenésével kapcsolatban Andrew Eyles (Real Wage Changes on the JNCHES Pay Spine [Updated for August 2019 Inflation Release]. UCEA Stakeholder Briefing, 2019. 1–6. Online: Online: https://www.ucea.ac.uk/library/stakeholder-briefings/) a munkáltatókat tömörítő Universities and Colleges Employers' Association megbízásából végzett kutatásában megállapította, hogy 2009 és 2019 között az oktatók bére az infláció mértékétől függően 9–17%-kal csökkent. A *Guardian* újságírója, Patrick Collinson

(50p at 50: How Britons' Living Costs have Changed Since 1969. *The Guardian,* 2019. szeptember 14. Online: https://www.theguardian.com/money/2019/sep/14/50p- britons-living-costs-1969-spending) összehasonlította az oktatók bérét 1969-ben és 2019-ben, és megállapította, hogy „az akadémikusok reálbére 50 év alatt alig emelkedett". Anna Fazackerley (Despicable in a Pandemic: Fury as UK Universities Plan Job Cuts. *The Guardian,* 2021a. január 22. Online: https://www.theguardian.com/education/2021/Sand in the Academic Industrial Machine jan/22/despicable-in-a-pandemic-fury-as-10-uk-universities-plan-job-cuts) Anna McKie (UK Universities Axe Thousands of Jobs during Pandemic. *Times Higher Education,* 2020. december 8. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/uk-universities-axe-thousands-jobs-during-pandemic; No Confidence Vote in Leicester V-C as 145 at Risk of Redundancy. *Times Higher Education,* 2021a. január 26. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/ no-confidence-vote-leicester-v-c-145-atrisk-ofredundancy; UK Universities Cutting Jobs Accused of Exploiting Pandemic. *Times Higher Education,* 2021b. február 1. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/uk-universities-cutting-jobs-accused-exploiting-pandemic; Union Condemns Liverpool's "Rank and Yank" Science Cuts Plan. *Times Higher Education,* 2021c. február 2. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/union-condemns-liverpools-rank-and-yank-science-cuts-plan) és Daniel Sheridan (Union Launches Petition to Stop Redundancies at University of Leeds Departments Tackling Covid. *Yorkshire Evening Post,* 2021. január 19. Online: https://www. yorkshireeveningpost.co.uk/education/union-launches-petition-stop-redundancies-university-leeds-departments-tackling-covid-3105264) több mint egy tucat egyetemről ír, amelyek jelenleg oktatók elbocsátását tervezik.

[4] Az ágazatban történt legutóbbi elbocsátások pénzügyi indokoltsága körül komoly viták alakultak ki [Fazackerley (2021a): i. m.; McKie (2021c): i. m.; Sheridan (2021): i. m.].

[5] Pierre Bourdieu: *Firing Back: Against the Tyranny of the Market*. Vol. 2. Ford.: Loïc Wacquant. London, Verso, 2003. 35.; Pierre Bourdieu: Job Insecurity is Everywhere Now. In Pierre Bourdieu: *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. Ford.: Richard Nice. Cambridge, Polity, 2004. 81–87.; 82., 84.

[6] Most egyes politikusok is ezt sugallják. Például Jonathan Ashworth ellenzéki egészségügyi árnyékminiszter nemrég megjegyezte: „Olyan gazdaságot építettünk, amelyet a részmunkaidős szerződések és az ideiglenes munka jellemez" (idézi Jessica Elgot: "No 10 was a Plague Pit": How Covid Brought Westminster to Its Knees. *The Guardian,* 2021. március 12. Online: https://www.theguardian.com/politics/2021/mar/12/no-10- plague-pit-how-covid-brought-westminster-to-its-knees). Ezt a bizonyos típusú gazdaságot – tette hozzá – csak nemrég építették ki, utalva arra, hogy voltak és vannak alternatívák.

[7] Amsler és Canaan megjegyezte, hogy „az átlagos személyzet-diák arány húsz év alatt 1:15-ről 1:28-ra emelkedett" [Sarah S. Amsler – Joyce Canaan: Whither Critical Pedagogy in the Neo-Liberal University Today? Two UK Practitioners' Reflections on Constraints and Possibilities. *Enhancing Learning in the Social Sciences,* 1. (2008), 2. 1–17.; 8.]. Az oktatói személyzet csökkenő létszámának és a diákok növekvő számának részletes elemzését lásd Stephen Court: *An Analysis of Student: Staff Ratios and Academics' Use of Time, and Potential Links with*

Student Satisfaction. University and College Union Report, 2012. 1–28. Online: https://www.ucu.org.uk/media/5566/An-analysis-of-studentstaff-ratios-and-academics-use-of-time-and-potential-links-with-student-satisfaction-Dec-12/pdf/ ucu_ssranalysis_dec12.pdf. Az egyetemi működés valamennyi aspektusára nyújtott állami támogatás hosszú távú csökkenésének bizonyítékait lásd Hannah Richardson: University Budget Cuts Revealed. *BBC News,* 2010. február 1. Online: http:// news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/education/8491729.stm

[8] David Batty: UCL Row over Email Stating Immigration-Check Fine of £20,000. *The Guardian,* 2018. július 12. Online: https://www.theguardian.com/uk-news/2018/jul/12/ucl-row- email-immigration-check-fine-draconian-discriminatory; Sally Weale – David Batty: International Students Crossing Picket Lines "Out of Fear of Losing Visas". *The Guardian,* 2019. november 27. Online: https://www.theguardian.com/education/2019/nov/27/international-students-crossing-picket-lines-out-of-fear-of-losing-visas

[9] Eleanor Busby: Students' University Essays Reported to Police under "Overzealous" Government Counter-Terror Measures. *The Independent,* 2020. február 15. Online: https://www. independent.co.uk/news/education/education-news/students-university-police-essays-terrorism-free-speech-a9289301.html

[10] Joyce Canaan: Sand in the Machine: Encouraging Academic Activism with Sociology HE Students Today. In Judit Burnett – Syd Jeffers – Graham Thomas (szerk.): *New Social Connections: Sociology's Subjects and Objects.* Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan. 2010b. 204–232.; 204., kiemelés az eredetiben.

[11] Joyce Canaan: Developing a Pedagogy of Critical Hope. *Learning and Teaching in the Social Sciences,* 2. (2005), 3. 159–174.; 163.

[12] Joyce Canaan: Teaching Social Theory: Reflections from a Teaching Diary. In Jon Cope – Joyce Canaan – Dave Harris (szerk.): *Learning and Teaching Social Theory*. Chippenham, Higher Education Academy, 2006. 73–96.; 87.

[13] Canaan (2006): i. m. 85.

[14] Canaan (2006): i. m. 85., 87.

[15] Amsler–Canaan (2008): i. m. 8.

[16] Canaan (2014): i. m. 44.

[17] A tantermek kialakítását Mike Neary nagy hatású, „Student as Producer" című munkája inspirálta, amelyben központi kérdés, hogy a politikailag elkötelezett pedagógusok hogyan tudják eltörölni a tanár-diák különbségeket [Mike Neary: Student as Producer – Risk, Responsibility and Rich Learning Environments in Higher Education. In Joyce Barlow – Gail Louw – Mark Price (szerk.): *Social Purpose and Creativity – Integrating Learning in the Real World*. Brighton, University of Brighton Press, 2009. 6–13.; Mike Neary – Joss Winn: The Student as Producer: Reinventing the Student Experience in Higher Education. In Les Bell – Howard Stevenson – Mike Neary: *The Future of Higher Education: Policy, Pedagogy and the Student Experience*. London, Continuum, 2009. 192–210. Online: http://eprints.lincoln.ac.uk/id/eprint/1675/]. Ez a gondolat Walter Benjamin írásaihoz nyúlik vissza, különösen az 1934-es, „A szerző mint producer" című esszéjéhez, amelyben a szerző és az olvasó közötti különbségtétel felszámolása a cél [Walter Benjamin: The Author as Producer. In Michael W. Jennings – Howard Eiland – Gary Smith (szerk.): *Selected Writings.* Volume 2, Part 2, 1931–1934. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2005. 768-782.; 780.].

[18] Amsler–Canaan (2008): i. m. 9.

[19] E megszorítások számos hatása közül a legégetőbb – különösen az angliai egyetemisták számára – a tandíjak igen meredek emelkedése volt: a 2011. őszi 3375 fontról a legtöbb egyetemen évi 9000 fontra emelkedett ez az összeg, ami azóta folyamatosan tovább nőtt. Észak-Írországban ezzel szemben alacsonyabbak az árak, Skóciában pedig az egyetemisták többsége számára az egyetemi oktatáshoz való hozzáférés ingyenes; Walesben a 2018-as oktatási reformok óta már nincs nagy különbség az angliai árakhoz képest. Emlékeztetőül: számos európai országban eközben a felsőoktatást, beleértve a posztgraduális tanulmányokat is, közszolgáltatásként, ingyenesen kínálják.

[20] Canaan (2014): i. m. 45.

[21] Canaan (2014): i. m. 45.

[22] Daniel Schugurensky: Higher Education Restructuring in the Era of Globalization: Towards a Heteronomous Model? In Carlos Alberto Torres – Robert F. Arnove – Lauren Ila Misiaszek (szerk.): *Comparative Education: The Dialectic of the Global and the Local*. Lanham, Rowman and Littlefied Publishers, 1999. 283–304.; 294., idézi Joyce Canaan: Teaching Social Theory in Trying Times. *Sociological Research Online,* 6. (2002), 4. Online: https://www.socresonline.org.uk/6/4/canaan.html, 3.3 bekezdés.

[23] A nagyszámú kritikai irodalom közül lásd Anon.: *Precarious Work in Higher Education: A Snapshot of Insecure Contracts and Institutional Attitudes.* University and College Union report, 2016b. 1–35. Online: https://www.ucu.org.uk/media/7995/Precarious-work-in-higher-education-a-snapshot-of-insecure-contracts-and-institutional-attitudes-Apr-16/pdf/ucu_precariouscontract_he-report_apr16.pdf; Paul Ashwin: Guidance Suggests TEF is Now About Government Priorities, Not Teaching. *Times Higher Education,* 2017. október 16. Online: https://www.timeshighereducation.com/blog/guidance-suggests-tef-now-about-government-priorities-not-teaching; Jack Grove: TEF to Limit Use of "Flawed" NSS Scores. *Times Higher Education,* 2017a. január 25. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/tef-limit-use-flawed-nss- scores; Jack Grove: Teaching Intensity: The Key to Measuring Student Learning? *Times Higher Education,* 2017b. augusztus 2. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/teaching- intensity-the-key-to-measuring-student-learning és Anna McKie: Scrap England's Subject-Level TEF, Sector Groups Urge. *Times Higher Education,* 2019. március 6. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/scrap-englands-subject-level-tef-sector-groups-urge

[24] Michel Foucault: *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London, Routledge, 2002. 144.

[25] Foucault (2002): i. m. 145.

[26] Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető, 1971, 393–394.

[27] Caanan (2002): i. m. 3.3. bekezdés.

[28] Louise Morley: *Quality and Power in Higher Education*. Maidenhead, Society for Research into Higher Education and Open University Press, 2003. vii–viii.

[29] Larl Spracklen: *Making the Moral Case for the Social Sciences: Stemming the Tide*. Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016. 50.

[30] Joyce Canaan: Analysing a "Neoliberal Moment" in English Higher Education Today. *Learning and Teaching in the Social Sciences,* 3. (2010a), 2. 55–72.; 59.; idézi

Charles Thorpe: Capitalism, Audit and the Demise of the Humanistic Academy. *Workplace: A Journal for Academic Labor,* 15., 2008. 103–125.; 107.

[31] Canaan (2006): i. m. 80–81.

[32] A munkakörülmények kérdésére Canaan újra és újra visszatér. Például: „a munkám intenzitása megakadályozott abban, hogy teljesebben elolvassam és átdolgozzam az előadásomat" [Canaan (2005): i. m. 167.]; „mivel az oktatók munkája egyre inkább intenzívebbé válik és egyre kevesebb erőforrást kapnak", és „egyre nehezebb időt és energiát találni a tanítási gyakorlat átdolgozására és a hallgatók tanulásának támogatására" [Canaan (2010b): i. m. 227.]. Vagy a Sarah Amslerrel közösen írt, „Whither Critical Pedagogy in the Neo- Liberal University Today?" című írásukban a szerzők megállapítják: „elfáradtunk", többek között „a munka puszta mennyisége és intenzitása", „a hallgatói létszám" és „az egyetemen belüli erőfeszítéseink korlátai miatt, amelyek lehetővé tennék a hallgatók számára, és arra ösztönzik őket", hogy „társadalmi és politikai elkötelezettség" alakuljon ki bennük [Amsler–Canaan (2008): i. m. 9–10.].

[33] Canaan (2014): i. m. 39., 55.

[34] Canaan (2010b): i. m. 205.

[35] Egy 2010-ben megjelent cikkében Canaan például leírta, hogy milyen tapasztalatokat szerzett, amikor ki kellett töltenie egy, a tanítás értékelésére szolgáló űrlapot, amelyben az oktatókat aszerint értékelték, hogy elérték-e a nemrégiben kitalált célértékeket a hallgatók egyik évfolyamról a másikra való átmenetére vonatkozóan, elérték-e a 90%-ot három év alatt, és azoknak, akik nem érték el a célértékeket, egy másik űrlapon kellett számot adniuk erről, így az egyik időigényes folyamatot egy másik váltotta fel. Ha az ilyen feladatok nehézkesek, az azért van, mert az oktatóknak nehéz olyan tényezőkkel elszámolniuk, amelyekre nincs közvetlen ráhatásuk, és nagyon nehéz felelősséget éreztetni velük. Canaan arra a következtetésre jutott, hogy itt „az elszámoltathatóság rendszerei […] több lehetőséget biztosítottak a vezetőknek arra, hogy megítéljék az e rendszereknek alávetetteket, olyan hatalmat gyakorolva, amely a korábbinál teljesebb mértékben fegyelmezte a beosztottakat" [Canaan (2010a): i. m. 67.].

[36] Joyce Canaan: Resisting the English Neoliberalising University: What Critical Pedagogy Can Offer. *Journal for Critical Education Policy Studies,* 11. (2013), 2. 16–56.; 30.

[37] Michael Burawoy: Sociology as a Vocation. *Contemporary Sociology,* 45. (2016), 4. 379–393.; 389.; Judith Burns: Accountancy Firm Scraps Education "Barrier". *BBC News,* 2015. augusztus 3. Online: https://www.bbc.com/news/education-33759238

[38] Bronwyn Davies – Eva Bendix Petersen: Neo-Liberal Discourse in the Academy: The Forestalling of (Collective) Resistance. *LATISS: Learning and Teaching in the Social Sciences,* 2. (2005), 2. 77–98.; 78.; idézi Tony Coady (szerk.): *Why Universities Matter: A Conversation About Values, Means and Directions*. Sydney, Allen and Unwin, 2000. 10–11.

[39] A „szimbolikus erőszak" kifejezést Bourdieu alkotta meg, amely „az a kényszer, amely csak azon hozzájárulás révén jön létre, amelyet az uraltak nem tudnak nem megadni az uralkodónak (és így az uralomnak), amikor a helyzet és a viszony megértése csak olyan tudáseszközöket használhat, amelyek közösek az uralkodóval" (Pierre Bourdieu: *Pascalian Meditations*. Ford. Richard Nice. Stanford, Stanford

University Press, 2000. 170., kiemelés az eredetiben). Részleteit és alkalmazását Bourdieu és Passeron a *Reprodukció az oktatásban, a társadalomban és a kultúrában* című könyvük (Pierre Bourdieu – Jean-Claude Passeron: *Reproduction in Education, Society and Culture*. Ford. Richard Nice. London, Sage, 1990. 1–68.) „A szimbolikus erőszak elméletének alapjai" című fejezetében tárgyalja. *Elmélkedések című* könyvében Bourdieu megjegyezte, hogy „meglehetősen illuzórikus azt gondolni, hogy a szimbolikus erőszakot kizárólag a tudat és az akarat fegyvereivel lehet legyőzni" [Bourdieu (2000): i. m. 180.].

[40] Mark Fisher: *Capitalist Realism: Is There No Alternative?* Winchester, Zero Books, 2009. 37–38., 41., 42., 52. (A magyar nyelvű idézetek forrása: Mark Fisher: *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest, Napvilág, 2020.)

[41] Morley (2003): i. m. 82., 84., 85., 86.

[42] Morley (2003): i. m. 83.

[43] Morley (2003): i. m. 85.; idézi Michael Power: *The Audit Explosion*. London, Demos, 1994. 33.

[44] Davies–Petersen (2005): i. m. 78.

[45] Lukács (1971): i. m. 444.

[46] Morley (2003): i. m. 70.

[47] Canaan (2010a): i. m. 63.

[48] Morley (2003): i. m. 169.

[49] Niklas Luhmann: *Love as Passion*: *The Codification of Intimacy*. Ford.: Jeremy Gaines – Doris L. Jones. Stanford, Stanford University Press, 1998. 6.; Niklas Luhmann: *Trust and Power*. Szerk. Tom Burns – Gianfranco Poggi. Chichester, John Wiley and Sons, 1979. 48–60.

[50] Canaan (2014): i. m. 45.

[51] Sok hasonló, a mainstream intézményekkel szembeni kellemetlenséget kifejező kijelentést találunk Canaan munkásságában, például az Amslerrel közösen írt, 2008-as cikkében: „Mi [...] elkezdtük feltárni, hogyan lehetne teljesebben megvalósítani az emancipatív oktatás helyéül szolgáló intézmények létrehozását, ha nemcsak az egyetemen belül és ellen, hanem azon *túl* is dolgoznánk" [Amsler–Canaan (2008): i. m. 9–10., kiemelés az eredetiben]. Egy ilyen típusú intézmény kiemelkedő példája a Lincoln Social Science Centre, amelyben Amsler központi szerepet játszik, és amelyre Canaan gyakran hivatkozik: lásd például a 2014-es interjúban folytatott beszélgetést [Canaan (2014): i. m. 49–50.].

[52] Joyce Canaan – Gurnam Singh: Joyce Canaan on the Neoliberal University, Critical Pedagogy and Popular Education. In Stephen Cowden – Gurnam Singh et al.: *Acts of Knowing: Critical Pedagogy In, Against and Beyond the University*. London, Bloomsbury, 2013. 145–161.; 151.

[53] Canaan–Singh (2013): i. m. 151.

[54] Canaan–Singh (2013): i. m. 151.

[55] Duncan Fuller – Kye Askins: The Discomforting Rise of "Public Geographies": A "Public" Conversation. *Antipode,* 39. (2007), 4. 579–601.; 587.

[56] Paul Chatterton – Stuart Hodkinson – Jenny Pickerill [The Autonomous Geographies Collective]: Beyond Scholar Activism: Making Strategic Interventions Inside and Outside the Neoliberal University. *ACME: An Independent E-Journal for Critical Geographies,* 9. (2010), 2. 245–275.; 246.

[57] Canaan–Singh (2013): i. m. 153.

[58] Canaan (2013): i. m. 151.

[59] Michael Burawoy: 2004 Presidential Address: For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70. (2005), 1. 4–28., 7.

[60] Canaan–Singh (2013): i. m. 151.

[61] Dave Hill: Marxist Education and Teacher Education Against Capitalism in Neoliberal/Neoconservative/Neofascist Times. *Dossiê: Crise da educação em tempos de neoconservadorismo*, 2. (2019), 1. 91–119.; 99.

[62] Ebben az értelemben számos más nyilvános cselekvési terület is létezik. Mike Cole a társadalmi igazságosságra nevelők számára a nyilvános pedagógia vagy „a formális oktatási intézményeken kívül zajló oktatási tevékenység és tanulás" különböző helyszíneiről írva felsorol néhány másikat, mint például a kulturális testületek, a populáris kultúra, a kereskedelmi terek, a nyomtatott és a közösségi média, a videók, a podcastok és az írás különböző típusai a blogoktól a cikkeken át a könyvekig (Mike Cole: *Climate Change, The Fourth Industrial Revolution and Public Pedagogies: The Case for Ecosocialism*. Abingdon, Oxon, Routledge, 2021, 1., 2.). Fontos, hogy ezek a területek nem azonosak, amikor a pedagógusok és a nyilvánosság interakciójáról van szó, ami Burawoy kifejezésével a közérdekű szociológia hagyományos és organikus változatai közötti különbséget tükrözi. A hagyományos közérdekű szociológus, aki egy társadalmi problémáról szól (mondjuk egy újságban), „valójában talán nem vesz részt" azokban a vitákban, amelyeket írása „a nyilvánosságon belül és a nyilvánosságok között" nyit meg; az organikus közérdekű szociológia (például az interneten megszellőztetett) esetében „a szociológus szoros kapcsolatban dolgozik egy látható, sűrű, aktív, helyi és gyakran ellennyilvánossággal" [Burawoy (2005): i. m. 7.].

[63] Hill (2019): i. m. 101., 105., 107.

[64] A „Szociológia és a nyilvánosság(ok): a közszociológia felhasználása a hallgatók egyetemen túli elkötelezettségének átdolgozására" című fejezetben Badcock az új média, a vegyes média, a kampányirodalom és a közösségi események előnyeiről ír a nyilvánosság részvételének ösztönzésében, különösen a hagyományosabb kurzusmunkákhoz képest [Matt Badcock: Sociology and the Public(s): Using Public Sociology to Rework Student Engagement beyond University'. In Àngels Trias i Valls (szerk.): *Why Social Science Matters Issue 2: Employer Engagement after the Crash: Opportunities and Challenges for Learning, Teaching and Employment* (2). Birmingham, C- SAP, 2009. 25–27.; 26–27.].

[65] Robert Jessop: *The Future of the Capitalist State*. Cambridge, Polity Press, 2002. 29.

[66] Ahogy Schugurensky megjegyzi: „Az egyetem középkori eredete óta, az egyházzal és az állammal fennálló jelentős feszültségek ellenére, nagyfokú autonómiát élvezett" [Schugurensky (1999): i. m. 295.], ami azt jelenti, hogy ennek az autonómiának az elvesztése történelmi szempontból viszonylag új keletű.

[67] Thorpe (2008): i. m. 104., 111.

[68] Lukács (1971): i. m. 653.

[69] Lukács (1971): i. m. 652–653.

[70] Fisher (2009): i. m. 2.

[71] Thorpe (2008): i. m.

[72] Canaan (2013): i. m. 153.

[73] Canaan (2014): i. m. 45.

[74] Az is lehetséges, hogy az átfogó kérdést az egyéni cselekvéseken és meggyőződéseken messze túlmutató nézőpontból szemléljük, ahogy Luhmann teszi, amikor az ellenőrizhetetlen következményekre összpontosít, olyannyira, hogy egyáltalán nem érdeklik a tudatos cselekvések, csak az általuk fenntartott, radikálisan személytelen rendszerek: „A következmények részei egy cselekvésnek vagy sem? És ha nem, akkor mi érdekelhet bennünket egy cselekvésben a következményein kívül?" (Niklas Luhmann: *Social Systems*. Ford. John Bednarz, Jr. – Dirk Baecker. Stanford, Stanford University Press, 1995. xxxviii.)

[75] Siegfried Kracauer: *The Salaried Masses: Duty and Distraction in Weimer Germany*. Ford. Quintin Hoare. London, Verso, 1998. 96.

[76] A kifejezés Peter Reasontól származik, akinek „az emberekkel és az emberekért, nem pedig az embereken" (Peter Reason (szerk.): *Human Inquiry in Action: Developments in New Paradigm Research*. London, Sage Publications, 1988) végzett részvételi munkájának számos latin-amerikai előzménye van. Canaan saját „akadémiai aktivizmusát" „hosszú távúnak" és „együttműködőnek" írja le, olyasvalaminek, amit „nem lehet egyetlen személy által egyedüliként és látszólag hősiesen, az esélyek ellen küzdve véghezvinni, hogy segítse az aktivisták következő generációjának létrejöttét" [Canaan (2010b): 206.].

[77] Canaan (2013): i. m. 158.

[78] Chatterton, Pickerill és Hodkinson „Beyond Scholar Activism" című cikkének [Chatterton–Pickerill–Hodkinson (2010): i. m. pl. 247., 248., 252.] egyik fő témája az a kérdés, hogy a kutatók különböző szinteken kihasználják a nyilvánosságot, miközben azt állítják, hogy elkötelezettek a lakossági részvétel és párbeszéd mellett.

[79] Országos hallgatói önkormányzat Nagy-Britanniában – *a ford.*

[80] Canaan (2014): i. m. 44–45.

[81] Paulo Freire: *Pedagogy of the Oppressed*. Ford. M. B. Ramos. London, Penguin, 1993.

[82] Orlando Fals-Borda – Muhammad Anisur Rahman (szerk.): *Action and Knowledge: Breaking the Monopoly with Participatory Action Research.* New York, The Apex Press, 1991.

[83] Olivieri (Jesús Humberto Pineda Olivieri: *The Transformational Potential of Higher Education Inclusion: Biographical Trajectories of Students from Disadvantaged Environments in Venezuela*. Göttingen, Göttingen University, 2017) Caracas különböző egyetemein dolgozó akadémikusokkal készített interjúkkal végzett kutatómunkája további betekintést nyújt abba, hogy az ottani hátrányos helyzetű közösségekkel dolgozó diákok hogyan alkalmazták Freire gondolatait, míg Puiggrós [Adriana Puiggrós: Paulo Freire's Place in Latin America's History and Future. In Carlos Alberto Torres (szerk.): *The Wiley Handbook of Paulo Freire*. Hoboken, N. J., John Wiley, 2019. 121–132.] Freire felhasználását vizsgálja a hasonló munkákban és a hasonló munkákhoz Latin-Amerikában általában. A közérdekű szociológiai projektek munkamódszereiről gondolkodva Burawoy kifejezetten a kritikai pedagógiát és a részvételi akciókutatást említi mint amelyek alkalmasak a felhasználásra [Burawoy (2005): i. m. 23.; Mischael Burawoy: What Might We Mean by a Pedagogy of Public Sociology? *Enhancing Learning in the Social Sciences,* 1. (2008), 1. 1–15.; 13.].

[84] Bár Canaan itt a középszintű tanulásról beszél, felmerül a kérdés, hogy a mondanivaló mennyire vonatkozik az egyetemi oktatás különböző aspektusaira is.

[85] Canaan (2014): i. m. 45.

[86] Thorpe (2008): i. m. 117., 118.

[87] Joyce Canaan: *Public Sociology in and from the Neoliberal University? Exploring Differing Views on Its Challenges and Possibilities.* Class Notes, 2012. november 19. 1–4.; 4.

[88] 2012 őszén, mint már említettük, az angliai egyetemi hallgatók általános tandíja évi 3375 fontról évi 9000 fontra nőtt, és azóta ismét emelkedik. A *Journal of Critical Education Policy Studies* című folyóiratban 2013-ban megjelent cikkében Canaan történeti áttekintést ad az oktatással kapcsolatos állami politika változásairól, amelynek során fokozatosan megszüntették az egyetemek állami támogatását. Ami évtizedeken át ingyenesen vagy alacsony áron, az állami szolgáltatások részeként volt elérhető, annak 1980-ban vége szakadt, amikor először a nemzetközi hallgatók, majd 1998-tól kezdve minden hallgató számára 1000 fontos tandíjat vezettek be. A díjak 2006-ban 3000 fontra emelkedtek, és 2011 őszén elérték a 3375 fontot [Canaan (2013): i. m. 24–32.].

[89] Anna Fazackerley: "Treated Like Cash Cows": International Students at top London Universities Withhold £29,000 Fees. *The Guardian,* 2021b. március 13. Online: https://www.theguardian.com/education/2021/mar/13/treated-like-cash-cows-international-students-at-top-london-universities-withhold-29000-fees

[90] John Morgan: UUK Developing "Wider Framework" on Value Beyond Earnings. *Times Higher Education,* 2020a. február 11. Online: https://www.timeshighereducation.com/ news/uuk-developing-wider-framework-value-beyond-earnings

[91] Charlie Ball: London's High Earners are Poorer than Graduate Professionals in Regions. *Times Higher Education,* 2019. március 15. Online: https://www.timeshighereducation.com/ opinion/londons-high-earners-are-poorer-graduate-professionals-regions
Ez a 2018. novemberi kijelentés az akkori egyetemi minisztertől, Sam Gyimahtól származik, és ahogy az őt idéző Charlie Ball megjegyzi, „az Institute for Fiscal Studies »Absolute Returns« jelentésének elindítása után mondta el mindezt, amely a diplomások 29 éves korig terjedő kereseti adatait vizsgálta" [Ball (2019): i. m.].

[92] Burns (2015): i. m.; Chris Havergal: Ernst and Young Drops Degree Classification Threshold for Graduate Recruitment. *Times Higher Education,* 2015. augusztus 3. Online: https://www.timeshigher education.com/news/ernst-and-young-drops-degree-classification-threshold-graduate- recruitment; Zlata Rodionova: EY's "Blind CV" Policy for All Trainee Applications Has Inspired Surge in Workforce Diversity. *Independent,* 2017. február 2. Online: https://www.independent.co.uk/news/business/news/ey-blind-cv-policy-diversity-workforce-ernst-and-young-trainee-job-applications-academic-education-employers-graduate-a7558696.html

[93] John Morgan: Tories "Tear Up" English Target for Half of Young to Enter HE. *Times Higher Education,* 2020b. július 9. Online: https://www.timeshighereducation.com/news/tories-tear-english-target-half-young-enter-he

[94] Kalyeena Makortoff: UK Employers Will Offer Fewer Entry-Level Jobs in 2020, Figures Suggest. *The Guardian,* 2020. január 6. Online: https://www.theguardian.com/money/2020/ jan/06/uk-employers-fewer-entry-level-jobs-2020-survey; Sally Weale: Third of UK Graduates Overqualified for Their Job. *The Guardian,* 2019. április 29. Online: https://www.theguardian.com/money/2019/apr/29/third-of-uk-graduates- overqualified-for-their-job

[95] Alfie Meadows: I Suffered a Brain Injury at the Hands of the Police. I am Still Waiting for Justice. *The Guardian,* 2019. december 3. Online: https://www.theguardian.com/comment isfree/2019/dec/03/brain-injury-police-waiting-for-justice

[96] Például Canaan (2010a): i. m., 167–168.; Canaan (2013): i. m. 18.; Joyce Canaan – Dave Hill – Alpesh Maisuria: Resistance in England. In *Immiseration Capitalism and Education: Austerity, Resistance and Revolt.* Brighton, Institute for Policy Studies, 2013. 176–205.; 179–181.

[97] Bourdieu (2003): i. m. 65.

[98] Bourdieu (2003): i. m. 24., 75., 77., 75–76.; valamint (1998): i. m. 60–69.

[99] Bár ez a munka nem vált nagyobb mozgalommá, nyilvánvaló, hogy Canaan sokszor dolgozott nemzetközi partnerekkel, és a felsőoktatás és a közönség közötti szakadékot átlépve. Ilyen például együttműködése a kulturális aktivizmusáról ismert Banner Theatre Companyval, részvétele a birminghami Radical Education vitakörben, valamint a közösségi munkában érdekelt latin-amerikai tudósokkal, például Edenis Guilarte-val és Alejandrina Reyesszel kötött kapcsolata [Canaan–Singh (2013): i. m. 159., 158.; Canaan (2014): i. m. 50.].

[100] Részben itt Canaan 2011-es írásának címére és tartalmára gondolok: *„Ez csak a kezdet"? A 2010-es angliai diákmozgalomban rejlő lehetőségek feltárása.* [Joyce Canaan: Is This "Just the Beginning"? Exploring the Possibilities of the 2010 English Student Movement. In Richard Hatcher – Ken Jones (szerk.): *No Country for the Young: Education from New Labour to the Coalition.* London, Tuffnell Press, 2011. 161–180.]

[101] Pierre Bourdieu: *The Logic of Practice*. Ford. Richard Nice. Stanford, Stanford University Press, 1992. 295n.

[102] A Covid–19-lezárások jelentős és talán tartós változásokat hoztak, különösen az üzleti életben, mivel a távmunkában dolgozók újragondolták, mi a legfontosabb az életükben, ami hatással lehet az irodákban való helyhezkötöttség etikájára, és legalábbis annak egy részére, ami ezzel jár. Bourdieu közvetlenül kapcsolódik ide: „Amikor egy terület jelentős válságon megy keresztül, és szabályszerűségei (sőt szabályai) mélyrehatóan megváltoznak", a korábbi gondolkodási és cselekvési szokások „elsorvadhatnak vagy meggyengülhetnek a használat hiánya" vagy „a felfokozott tudatosság" miatt, kikerülve a kapcsolódó területből és „a normalitását alkotó »kollektív elvárásokból«" [Bourdieu (2000): i. m. 160.], és így utat nyitva magának a területnek a megváltozásához. Az oktatási rendszer is nagymértékben érintett ebben a „válság vagy hirtelen változás" [Bourdieu (2000): i. m. 161.] időszakában, és sokatmondó lesz látni, hogy a korábbiakhoz való megváltozott hozzáállás mennyire jelenthet nehézséget a korábbi rendhez való gyors és egyenes visszatérés számára.

[103] Bourdieu (2003): i. m. 65.

[104] Pierre Bourdieu: The Space of Points of View. In Pierre Bourdieu et al.: *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Ford. Priscilla Parkhurst. Ferguson et al. Stanford, Stanford University Press, 1999). 3–5.; 4., 5.

(Fordította: Kende Tamás)

Eredeti megjelenés: Ay Salem: Sand in the Academic Industrial Machine: Joyce Canaan's Sociological Practice. *Journal for Critical Education Policy Studies,* 19. (2021), 1. 28–61. 1740–2743.

A helyi fizetőeszközök lehetséges szerepe a kapitalizmus meghaladásában*

A közgazdasági pénzkiegészítők – vagy ahogyan még a szakirodalomban[1] szokták nevezni: pénzhelyettesítők – egyik fajtáját képezik a helyi kötődésű kiegészítő fizetőeszközök. A magyar nyelvű szakirodalomban általánosan elterjedt megnevezése a helyi fizetőeszközöknek a „helyi pénz", bár ez nem teljesen korrekt. Ezek az eszközök ugyanis a pénz klasszikus közgazdasági funkciói közül csak a forgalmi és fizetőeszköz-funkciót töltik be jobbára (illetve közvetve értékmérő szerepük is lehet).** Ennélfogva (szándékosan) nem alkalmasak arra, hogy vagyonfelhalmozási célokat szolgáljanak; ehelyett az egyéni és kisközösségi cserekereskedelmi szempontok kerülnek előtérbe. Ennek biztosítéka a kamatmentesség, illetve – egyes esetekben – a használat nélkülözésre kivetett kötbér, aminek elméleti alapjait Silvio Gesell német–argentin közgazdász-gondolkodó fektette le *A természetes gazdasági rend* című könyvében még a 20. század elején.[2]

Bár a helyi fizetőeszközök működhetnek akár tisztán elektronikus formában is, szemléletmódjukban és céljaikban alapvetően különböznek az online fizetőeszköz-programoktól (ún. kriptovalutáktól). Utóbbiak esetében a (földrajzi tértől sokszor teljesen elszakadó) virtuális közelség játszik szerepet, amihez sokszor társul libertárius szabadpiaci ideológia. Ezzel szemben a helyi fizetőeszköz-programok esetében alapvető a konkrét területi közelség, illetve célkitűzéseikben meghatározóak a tisztán piaci szempontokon túlmutató szolidáris gazdasági és ökológiai-fenntarthatósági szempontok.[3] A digitális

* A cikk egyes bekezdéseit a szerző a 2022-ben megvédett doktori értekezésének anyagából vette át.

** Az angol nyelvű szakirodalomban nem véletlenül használatos a *local currency* megnevezés *local money* helyett.

formában működő helyi fizetőeszközök – amennyiben megmaradnak a helyi gazdasági célkitűzéseiknél – csak technikailag tekintendők digitális fizetőeszközöknek, és nem közgazdaságtani értelemben.

A helyi fizetőeszközök a pénzügyi globalizáció hiányosságaira adott lokális válaszként elvben a strukturális változtatásokat megcélzó kezdeményezések közé tartoznak.[4] A fejlettnek és fejlődőnek tekintett világ országaiban egyaránt létező példák arra engednek következtetni, hogy a helyi fizetőeszköz-rendszerek terjedése kevésbé függ a financializáció folyamataitól – pl. a kereskedelem nyitottságától, tőkemozgások liberalizációjától, regionális integrációtól stb. –, mint amilyen mértékben a helyi tényezők figyelembevételétől.[5] Legalapvetőbb célja ezeknek a programoknak, hogy kihasználatlan helyi erőforrásokat kössenek össze helyi igényekkel, megvalósítva a gazdaság részleges relokalizálását (pl. a rövid beszállítói láncok támogatásával és a helyi termelői szövetkezetek és fogyasztói közösségek erősítésével). Ez a cél általában kiegészül szociális és környezetvédelmi szempontokkal, illetve akad példa arra is, hogy kimondottan ilyen szempontok mentén szerveződjenek egyes programok.

Az alternatív kiegészítő fizetőeszközök használata sok esetben egyéb közhasznú pénzügyi szolgáltatásokkal – úgymint mikrohitelezés, projektfinanszírozás, szociális beruházás, környezettudatos megtakarítási programok stb. – együtt jellemző mind a fejlődő, mind a fejlett világban. Ilyen gyakorlatokra példa egyebek mellett a brazíliai Banco Palmas, az el-salvadori puntoTRANSacciones, a kenyai Bangla Pesa vagy éppen a belgiumi e-portemonnee nevű fizetőeszköz. Lagoarde-Segot és Martinez[6] egy elméleti modellen keresztül mutatják be, hogy a helyi fizetőeszközökben folyósított kölcsönök jegybanki visszleszámítolási mechanizmussal kiegészülve hogyan idézhetnének elő a jelenlegitől eltérő gazdasági racionalitást és fenntarthatóbb gazdasági gyakorlatot.

Polányi nyomán Blanc[7] a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerek négy elvét különbözteti meg, mint ideáltípusokat: a piacot, a reciprocitást, a redisztribúciót és a közösségi megosztást. Ezek mindegyikében használhatók különböző fizetőeszközök, a klasszikus közgazdasági pénzfogalom azonban jobbára csak a piacgazdaság viszonyait veszi figyelembe, illetve a modern jegybanki pénzhasználat is egyoldalúan a piaci mechanizmusokon alapszik. Egyes alternatív fizetőeszközök kiegészítő használatán keresztül ezzel szemben a piac mellett vagy helyett egyéb gazdasági mechanizmusok is megjeleníthetők, amelyek a társadalmi viszonyrendszerek szempontjából alapvetők. Martignoni[8]

megállapítása szerint a jelenleg működő helyi fizetőeszközök többsége – a pénz csereeszköz-funkcióját alapul véve – jobbára csak egyéni cserék lebonyolítását segíti egy adott közösségen belül. A szerző szerint ahhoz, hogy egy kiegészítő jellegű helyi fizetőeszköz-rendszer tényleg a közérdek mentén szerveződjön, olyan alaptulajdonságokkal kell azt felruházni, amelyben a helyi pénz nem árucikként, hanem a vásárlóerő kifejezőjeként jelenik meg. Történelmi példaként említi a tanulmány a wörgli helyi pénz esetét, illetve bemutat egy jelenkori zürichi lakásszövetkezeti kísérletet, amely egyfajta kerületi fizetőeszközként funkcionálhatna az előzetes elképzelések szerint.

A helyi fizetőeszközök eredményes működésének legalapvetőbb feltétele az, hogy a használat volumene elérjen egy bizonyos szintet. Ez azonban még akkor sem garantált, ha a helyi gazdasági szereplők között egyébként már megvalósult az összefogás. Ennek egy példája a soproni kékfrank, ahol a forintfedezetet kezelő Rajka és Vidéke Takarékszövetkezet a piacinál jóval magasabb betéti kamatot fizet(ett) a részt vevő helyi vállalkozásoknak, viszont az alacsony használatból adódó alacsony pénzfedezet miatt veszteségesen működik a program, és kérdésessé vált annak túlélése.[9] Hangsúlyos az is, hogy a sikeres működés a helyi tényezők figyelembevételén alapul, ezért egy valahol jól működő rendszert nem lehet csak úgy lemásolni és átültetni egy másik országban.[10] North[11] például kimondottan a posztszocialista magyarországi viszonyok között vizsgálta, hogy a (főleg vidéki) magyar társadalomban hagyományosan meglévő, helyi ismeretségen alapuló – általában kalákakörként működő – kölcsönös segítségnyújtási gyakorlat miért nem tudott a legtöbb esetben átalakulni az angol nyelvű országokban elterjedt LETS-típusú* programokhoz hasonló modern helyi cserekereskedelmi rendszerekké.

A már régebb óta működő és sikeresnek tekintett helyi fizetőeszköz-programok esetében is kérdéses, hogy azok képesek-e valódi és mérhető gazdasági (és társadalmi) hatást kifejteni. Két, az angol bristoli fonttal foglalkozó empirikus esettanulmány is arra a következtetésre jut, hogy a helyi pénz használatának főleg kulturális és ideológiai okai vannak, miközben a használók fogyasztási szokásai összességében nem változtak meg.[12] A gazdaság hosszú távú szerkezeti átalakítása elsősorban gazdaságpolitikai és intézményi változásokat kíván, amihez a helyi

* A LETS angol mozaikszó a *local exchange trading system* elnevezésből, amit némileg pontatlanul kalákakörnek is fordítanak magyarul.

fizetőeszközök önmagukban nem elegendők, legfeljebb a társadalmi tőke erősítésében, illetve recessziók idején a csereüzletek megkönnyítésében lehet szerepük.[13] Horváth és Lafferton megfogalmazásában:

> „[…] a közösségi kezdeményezéseknek túl kell mutatniuk önmagukon: foglalkozniuk kell létrejöttük társadalmi kereteivel és annak alrendszereivel egyaránt. Ennek az a praktikus oka, hogy a globalizálódó és egyre financializálódó kapitalizmusnak egy-egy, de akár számos helyi szolidáris és fenntartható közösség egyelőre még aligha képezheti reális egyensúlyát. Úgy véljük azonban, hogy a tartós változást eredményező úton a központi intézkedések, a megfelelő szabályozás és ösztönzőrendszerek kialakítása elkerülhetetlen, és ezekhez mindenképpen alulról jövő, nagyobb pénzügyi önrendelkezést célzó közösségi kezdeményezéseknek kell társulniuk."[14]

Barinaga[15] a jóváírás-alapú közösségi fizetőeszközökkel kapcsolatban megjegyzi, hogy azok a gyakorlati működésük során sokszor újratermelik a formális gazdaságban is meglévő egyenlőtlenségeket, amelyeket eredetileg enyhíteni hivatottak. Bár a lehetőség megvan ezekben a rendszerekben arra, hogy a szolidárisabb viselkedést ösztönözzék, a gyakorlatban egyelőre ez csak korlátozottan érvénysül, és minden esetben egyedi koordinációs munkát igénylő feladatról van szó. Mindez egyébként a társadalmi innovációkkal kapcsolatban tágabban is elmondható.[16] Meyer és Hudon[17] szerint a helyi fizetőeszközök által létrehívott forgalmi szisztéma inkább csak gazdasági közjószágnak *(commercial commons)* tekinthető, társadalmi közjószágnak *(social commons)* kevésbé.

Ha tehát azt kérdezzük, hogy mennyiben lehetnek az egyes helyi fizetőeszköz-rendszerek a kapitalizmus meghaladásának eszközei, a válasz attól függ, hogy azok mennyiben egészülnek ki a kapitalizmust erodáló olyan további külső tényezőkkel, amelyek visszahatnak a működésükre. A helyi fizetőeszközök – feltételezve, hogy hűek maradnak eredeti célkitűzéseikhez – működhetnek a kapitalizmus által okozott károkat enyhíteni hivatott eszközként, illetve lehetnek a kapitalista viszonyok meghaladásának fontos, de önmagukban még nem elégséges eszközei is. Wright[18] antikapitalista stratégiákat összefoglaló tipológiáját alapul véve az előbbi a megszelídítés, az utóbbi pedig a menekülés stratégiáját jelenti.

A fentiek alapján a jövőben csak akkor várható érdemi gazdasági és társadalmi hatás a helyi fizetőeszközöktől, ha – akár velük együtt, akár

tőlük függetlenül – az intézményi kontextus is változik, méghozzá a kapitalizmus meghaladásának irányába. A mostani évtized végére talán már látszódni fog, hogy ennek van-e realitása.

Jegyzetek

[1] Kun J. *A pénzhelyettesítőkről.* PSZÁF tanulmány, Budapest, 2006.
Szóka K.: A helyi pénz társadalmi vonatkozásai. *Acta Scientarium Socialium,* (2013), 38. 59–66.

[2] Gesell kamatmechanizmusoktól megszabadított ún. szabadpénz-elméletének alapjai egyszerűek, mégis annyira messze nyúló és komplex gazdasági és társadalmi kihatásai vannak, hogy ezek részletes tárgyalásának egy külön tanulmányt kellene szentelni. Lásd: Gesell, S.: *A természetes gazdasági rend szabadföld és szabadpénz révén.* Piliscsaba, Kétezeregy Kiadó, 2004.

[3] Lung, Y. – Malherbe, L. – Montalban, M.: *Between territorial and virtual proximities. The digitization process of the French ecosystem of complementary local currencies*. 5th Biennial RAMICS International Congress in Japan. EasyChair Preprint, No. 1359. 2019.

[4] Hlebik, S.: Analysis of Worldwide Community Economies for Sustainable Local Development. In Castells, M. (szerk.): *Another Economy is Possible.* Cambridge, Malden: Policy Press, 2017. 55–81.
Lietaer, B. – Arnsperger, C. – Goerner, S. – Brunnhuber, S.: *Pénz és fenntarthatóság. A hiányzó láncszem*. Római Klub Európai Szervezetének jelentése a Finance Watch és a World Business Academy részére, Image Kft., Budapest, 2015; Varga J.: A helyi pénzrendszerek közgazdasági és társadalmi elfogadottsága. *Közép-Európai Közlemények,* 11. (2018), 2. 133–141.

[5] Lakócai Cs. – Gál Z. – Kovács S. Zs.: Helyi kötődésű alternatív fizetőeszközök. Új lehetőségek a lokális pénzügyi szolgáltatások bővítésében. *Pénzügyi Szemle,* (2018), 4. 480–497.

[6] Lagoarde-Segot, T. – Martinez, E. A.: *Ecological Finance Theory: New Foundations*. Post-Crisis Finance Research Network, Working Paper 03/2020.

[7] Blanc, J.: *Les monnaies alternatives.* Párizs, 2018.

[8] Martignoni, J.: The District Currency: a new currency design for managing the commons. *International Journal of Community Currency Research,* 22. (2018), 2. 16–38.

[9] Juhász Z.: Mi lesz veled, helyi pénz? *Lépések a fenntarthatóság felé,* 22. (2017), 3. 11–13.; Juhász Z. – Varga I.: A helyi pénz bevezetésének főbb tapasztalatai Magyarországon. *Vezetéstudomány,* 49. (2018), 3. 1–27.; Lakócai– Gál–Kovács (2018): i. m.

[10] Nishibe, M.: Understanding the diversity of CCs world-wide in globalization and deindustrialization as an evolutionary tree diagram. *International Journal of Community Currency Research,* 22. (2018), 1. 16–36.

[11] North, P.: Kaláka and Kör: Green money and mutual aid in Hungary. *International Journal of Community Currency Research,* 8. (2006), 2. 24–28.

[12] Johnson, S. – Harvey-Wilson, H.: *Local currency adoption and use: insight from a*

realist evaluation of the Bristol Pound. Bath Papers in International Development and Wellbeing, No. 56/2018.; Marshall, A. P. – O'Neill, D.: The Bristol Pound: A Tool for Localisation?. *Ecological Economics,* (2018), 146. 273–281.

[13] Dittmer, K.: Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual. *Journal of Cleaner Production,* (2013), 54. 3–13.

[14] Horváth G. – Lafferton S.: A mai pénzügyi rendszer kritikája és reformlehetőségei. *Fordulat,* 17. (2020), 1. 141–180.

[15] Barinaga, E.: Transforming or reproducing an unequal economy? Solidarity and inequality in a community currency. *International Journal of Community Currency Research,* 23. (2019), 2. 2–16.

[16] Moulaert, F. – MacCallum, D.: *Advanced Introduction to Social Innovation.* Cheltenham, Massachusetts: Edward Elgar Publishing, 2019.

[17] Meyer, C. – Hudon, M.: Money and the Commons: An Investigation of Complementary Currencies and Their Ethical Implications. *Journal of Business Ethics,* (2019), 160. 277–292.

[18] Wright, E. O.: *Hogyan legyünk antikapitalisták a 21. században.* Budapest, Bázis Könyvek, 2022.

Az államkapitalizmus ellentmondásai és az államilag vezérelt hibrid kapitalizmus felemelkedése

Bevezetés

Modern formájában a kapitalizmust olyan gazdasági rendszerként definiálhatjuk, amelyben a profitorientált termelést a tőke folyamatos felhalmozásában érdekelt társadalmi osztály hajtja előre. A kapitalizmus kezdetei óta változó mértékben, de minden állam szabályozza a gazdaságot, és számos szerző részesíti kitüntető figyelemben az „államkapitalista" *(state capitalist)* gazdasági rendszer felemelkedését. Ez vált a liberális kapitalizmus legszélesebb körben hangoztatott alternatívájává. Ez a fogalom azonban nem csupán komplex, de ellentmondásos is. Jelen írásban megkísérlem tisztázni és pontosítani e kifejezés különböző jelentéseit. Érvelésem szerint a neoliberalizmus helyét az államilag vezérelt kapitalizmus *(state-controlled capitalism)* feltörekvő rendszere veheti át.

Történelmileg az állam biztosította a szükséges rendfenntartó erőt a törvények betartatására és a közrend megőrzésére. Az állam szabályozta a gazdaságot, megőrizve a pénz értékét, és meghatározta a kereskedelem feltételeit és a más államokhoz való viszonyt. A 20. században a kapitalizmus fejlődésével az állam teljeskörű kontrollt szerzett a törvényhozás felett, és monopóliumot biztosított önmaga számára a törvények betartatására. A szabad vállalkozáson alapuló kapitalizmus neoliberális formája az államra támaszkodik, nemcsak a törvényi és politikai keretek betartatása terén, de abban is, hogy a versengő tőkés rendszert földrajzi értelemben kiszélesítse. Az állam gyakran invesztál befektetési alapokba, bevételeit az adókon keresztül növeli, és magáncégeket támogat szelektív állami tulajdonlás révén.[1] A kapitalista gazdaság felett gyakorolt ellenőrzésből azonban az általános vélekedés szerint még nem következik, hogy „államkapitalizmussal" *(state capitalism)* állnánk szemben.

Az „államkapitalizmus" kifejezést általános értelemben olyan gazdaságok leírására használják, amelyek modern kapitalista termelési rendszerrel jellemezhetők, és amelyekben az állam aktív gazdasági tényezőként, koordináló szerepet tölt be, általában (de nem feltétlenül) jelentős termelőeszközök tulajdonlásán keresztül. Joshua Kurlantzick azokat a gazdaságokat sorolja ide, ahol a kormány „több mint egyharmados tulajdoni részesedéssel rendelkezik az adott ország ötszáz, legnagyobb bevételű vállalatában".[2] Ez a definíció a gazdaságok és a jelenkori piaci rendszerek igen széles körét foglalja magában, beleértve Oroszországot, Thaiföldet, Brazíliát, Törökországot, Egyiptomot, Szingapúrt, Venezuelát és Norvégiát is. Az államkapitalizmus egy olyan hibrid gazdasági rendszerre alkalmazott gyűjtőfogalom, amelyben az állam koordinálja a gazdaságot, birtokolja a termelőeszközöket, jelentős számú embert foglalkoztat és elosztja az értéktöbbletet; ezzel párhuzamosan léteznek a piaci mechanizmusokon keresztül versengő, nem állami, profitorientált tőkés vállalatok. Az államkapitalizmus ezen általános gyűjtőfogalmát meg kell különböztetnünk azoktól a gazdasági rendszerektől, amelyekben az állam uralkodik a piaci csereformák és a magántulajdonhoz fűződő jogok felett, és a törvények felett álló hatalmat gyakorol. Ez a fajta hatalom gyakorolható mind a piaci versenygazdaságban, mind az állami tervezésen és tulajdonláson alapuló rendszerben.

Ebben a tanulmányban három különböző gazdasági-politikai formációt járok körbe: az államszocializmust *(state socialism),* az állam-kapitalizmust (kötőjellel, *state-capitalism*), és az állam által felügyelt kapitalizmust *(state-controlled capitalism).* Ezek a gazdaság államosított formái, amelyek a liberális kapitalizmus elméleti és néha gyakorlati alternatíváit jelentik.

Az államszocializmus elmélete

A XX. századi szovjet marxisták a termelési mód fogalmát a(z) (osztályokat meghatározó) tulajdonviszonyok és a termelőerők – a termelésben részt vevő tőke ill. a munkafolyamat – alapján határozták meg. Az államszocialista modell az állami tulajdonlást a pártvezetés alatt álló bürokrácia által felügyelt tervgazdasággal és a többletnek a társadalmi megújulást, gazdasági növekedést és jóléti intézkedéseket célzó elosztásával kombinálta: a gazdasági erőforrások az állam tulajdonában vannak, és így közvetlen ellenőrzése alá vonja a több-

let elosztását. Az államszocializmus teoretikusai úgy vélik, hogy a szocialista állami tulajdon esetén nincs helye olyan osztálynak vagy elitnek, ami hasznot húzhat a „vállalkozás profitjából".[3] Eszerint a szocializmust el lehet érni azáltal, hogy a tőkés osztályt lecseréljük a munkásosztályra – ami a gyakorlatban annyit jelent, hogy az állampárt birtokolja és kontrollálja a termelőeszközöket, és a termelőerők igen magas fejlettséget érnek el. A pártállam kontrollja a gazdasági tervezés felett megakadályozta a marxista értelemben vett gazdasági kizsákmányolást. Ez a megközelítés legitimálta a szocializmus építését, ami a tőkés osztály lerombolásából következett. Wlodek Wesolowski[4] és más szociológusok állították, hogy ezek a viszonyok elhozzák a tőkésosztály „gazdasági uralmának" és az értéktöbblet kisajátításának végét.

Ezt a formációt „államszocialistának" nevezem, mert az állam a Szovjetunióban és később más szocialista országokban nem csupán a posztfeudális termelőerők birtokosaként, de ezek megteremtőjeként lépett fel. A Kommunista Párt által vezetett állam jelölte ki a célokat és szervezte meg a folyamatokat. *Az államszocializmust olyan gazdasági rendszerként definiálhatjuk, amelyben az állam, mint a termelőerők elsődleges tulajdonosa, alá van vetve egy uralkodó szocialista politikai pártnak, amely a gazdaságot szabályozza és a többletértéket kinyeri, hogy folyamatos befektetések révén a társadalom megújítására fordítsa azt.*

Állam-kapitalizmus

A marxizmus „állam-kapitalista" kritikája elutasítja ezt az érvelést. Az állam-kapitalizmust a kapitalizmus többi formájától az különbözteti meg, hogy a termelőeszközök állami kézben maradnak és a többletérték elosztását állami tisztviselők kontrollálják, akik különböző célokra tudják fordítani azt, jóléti kiadásokra vagy tőkebefektetésre. Az állam-kapitalizmus teoretikusai még egy célt megjelölnek, amire a többletet fordítani lehet: a tisztviselők gazdasági és/vagy politikai előnyt kovácsolhatnak belőle önmaguk számára. Vagyis a kizsákmányolás folyamata jelen van, az állam által irányítottan, és meghatározza az osztályszerkezetet és a rendszer tőkés jellegét. Marxista kritikai gondolkodók úgy vélik, a Szovjetunió és a mai Kína ebben az értelemben állam-kapitalista formációk.

Az állam-kapitalista rendszerek politikai formációként jelennek meg bizonyos történelmi körülmények fennállása esetén. A kapitalista

világ egyenlőtlen fejlődésének részét képezték olyan gazdaságok is, ahol a termelőerők prekapitalista szinten maradtak, és nem volt polgári osztály. Az ilyen társadalmak a kapitalizmusba való átmenet érdekében autokratikus államfejlődésen mehetnek keresztül. A marxisták (különösen az orosz mensevikek) szerint a szocializmus nem építhető fel ilyen körülmények között, egy összeomlófélben lévő feudális társadalomra alapozva: egyszerűen hiányzik az érett munkásosztály és a fejlett kapitalizmus infrastruktúrája. Érvelésük szerint először a kapitalista termelésmódnak kell felépülnie, a szocializmus ezután következik. A feudalizmusból kilábaló társadalmakban a szocialistáknak, amennyiben hatalomra jutottak, arra kellett használniuk az államot, hogy a kapitalista termelési mód gazdasági alapját megteremtsék, és a termelőerőket felfejlesszék egy tőkeintenzív ipari gazdaság szintjére. Vélekedésük szerint ennek eredménye az állam-kapitalizmus, és nem az államszocializmus. A gazdaság kapitalista marad, mert a munkaerő kizsákmányolása az államapparátus irányítóinak kedvez, akik többletértéket nyernek ki „vállalkozási profitként", és tőkés osztályt alkotnak. Ebben a felfogásban az állam-kapitalizmust nem a termelőerők fejlettségi szinte, a tulajdonlási formák és a szocialista tervgazdaság koordinálása határozza meg, hanem az a mód, ahogyan a munkafolyamat feletti politikai kontroll a többletérték törvénytelen kisajátítását vonja maga után.[5]

Az elmélet lényeges pontja az új uralkodó osztály szerepe. Az állami bürokrácia kizsákmányoló osztályként lép fel, amely a vállalkozások profitját önös céljaira elsajátítja. Olyan szerzők, mint Resnich és Wolff[6] úgy vélik, hogy „a termelés, kisajátítás és többlet-elosztás kapitalista folyamatai együtt léteznek és egymásra hatnak olyan folyamatokkal, amik (magánszemélyek helyett) az állami tisztviselőket helyezik a többlet kisajátítójának és elosztójának osztályszerepébe".[7] Robert Brenner hasonló állásponton van, és a termelés formáit egyszerűen „a munka feletti ellenőrzés módozatainak"[8] tekinti. Nyugati marxista szerzők, mint pl. Tom Rockmore, úgy vélik, hogy a szovjet állam alapvető hibát követett el, mivel megvalósította a párt önkényuralmát a munkásosztály felett,[9] és ezáltal vált képessé a többletérték kinyerésére. A termelési viszonyokat így az „önmagától növekedő, elidegenedett munka" jellemezte, ami a „tőkés termelési viszonyokat jelenti".[10]

Ezeket az érveket a nem marxista kritikusok arra használták, hogy az államszocialista rendszereket totalitáriusnak bélyegezzék.[11] Az állam lelepleződik: kivonja a többletértéket ugyanúgy, ahogyan a piaci alapú liberális kapitalizmusban – bár az egyik rendszerben a

köz örve alatt, a másikban magánúton történik mindez. Ezen szerzők szerint a kapitalizmus lényege a kizsákmányoló osztályok kontrollja a munkafolyamat felett. A kapitalizmus addig létezik, amíg a munka áru marad és a kommunista irányító osztály kizsákmányolja a munkát a saját osztálya javára.[12] A kritikus marxisták szemében az a mód definiálja az állam-kapitalizmust, ahogyan a munkafolyamat feletti *politikai* kontroll a többletérték törvénytelen elsajátításához vezet.[13] Ezeknek a szerzőknek a kimondatlan feltételezése inkább a bürokrácia weberi megközelítésén és a többletérték kinyerésének politikai kontrollján alapul, semmint a szovjet marxisták által elfogadott történelmi materializmuson.

A kritikai marxista álláspont szerint az állam-kapitalizmus úgy definiálható, mint egy modern gazdasági rendszer, amelyben az állam a termelőerők elsődleges birtokosa, és amelyben a többletérték kinyerése a társadalmi megújulás és a gazdasági fejlődés támogatása mellett egy olyan állami uralkodó osztály javát szolgálja, amely ellenőrzést gyakorol a termelőerők felett. Az állam-kapitalista és államszocialista berendezkedés közötti fő különbség az, hogy az értéktöbblet kinyerése a bürokrata osztály javára történik.

Az én meglátásom szerint ez a megközelítés túl nagy hangsúlyt fektet a politikusi réteg vagy uralkodó elit szerepére, és elsiklik a termelés egyéb lényegi faktorai, a tulajdonviszonyok, a társadalom domináns értékrendje és a többlet elosztásának módjai felett. Szovjet kontextusban az állami tulajdonlás és az állami koordináció a tervgazdaság keretein belül a liberális kapitalizmustól teljesen eltérő formát öltött, ami viszont a gazdasági többletre is hatással volt. A megtermelt javak egy része minden társadalmi berendezkedésben a társadalmi reprodukcióra és a termelőerők megújítására és bővítésére kell hogy fordítódjon. Így a munkafolyamat magában foglalja a többlet kinyerését. A kapitalista rendszert a tőkés osztály hajtja előre annak érdekében, hogy a többlettermékeket privát profittá alakítsa, a befektetéseket pedig a piaci folyamatok irányítják. Az államszocializmus azonban a többlettermékeket társadalmi jólétre és produktív befektetésre konvertálja. Az állami bürokrácia a szocialista rendszerben nem „birtokolhat eszközöket" vagy adhat át tulajdont egyik generációról a másikra; a szó marxista értelmében nem alkothat polgári „osztályt". Ez egy politikai osztály, ahogyan Gaetano Mosca értette, nem pedig gazdasági osztály, ahogyan Marx definiálta. A bürokrata osztályt „adminisztrációs hierarchiaként toborozzák, egészítik ki és újítják meg, függetlenül a saját tulajdonviszonyaitól".[14]

A bürokrata osztály tagjai a pozíciójukon keresztül szert tehetnek nagy bevételekre és egyéb javakra (külföldi utazás, jó minőségű szállás és egészségügyi szolgáltatások), de ezek fogyasztáson felüli privilégiumok. Rendelkezésükre állnak bürokratikus hatalmi formák is, amiken keresztül parancsolhatnak másoknak (ideértve az élet és halál feletti döntést is). A nem profitorientált vállalkozásokban és a közszférában a hierarchikus kontroll a kapitalista államokban elnyomó és önkényes hatalmat ad a a menedzsment kezébe az alkalmazottak felett. Az államszocializmusban azonban ezek a jelenségek nem állnak össze marxi értelemben vett osztállyá. A privilegizált csoportok megélhetése alkalmazotti státuszuk függvénye, amihez szakmai kvalitásaik vagy politikai pozíciójuk alapján jutnak. A hatalom ilyen adminisztratív formái elég valóságosak ahhoz, hogy ne lehessen tagadni őket, és használták is őket arra, hogy elnyomjanak, vagy akár kiirtsanak valós vagy vélt ellenségeket és alávetett embereket. Az indokolhatatlan tekintélyuralmi rendszereket és az elnyomást el kell ítélni, ezek azonban bürokratikus hatalomgyakorlási formák és nem tőkés kizsákmányolás. Ettől függetlenül komoly problémát jelentenek minden szabályozott gazdasági forma esetén (legyenek ezek akár szocialisták, akár tőkések), és kihívást jelentenek az emberséges, demokratikus kontroll számára.

Lenin és a vezérelt kapitalizmus

Néha feltűnik az az állítás, miszerint Lenin igazolta az „államkapitalizmust". Hogy történhetett ez meg egy „szocialista" országban? A rövid válasz az, hogy Lenin nem az általam használt állam-kapitalizmusról beszélt.

Nem a fentiekben vázolt állam-kapitalizmusra gondolt, hanem az állam által vezérelt kapitalizmusra. Az októberi szocialista forradalmat követő periódusban, 1918 áprilisában a bolsevikok felismerték, hogy „egy agrárországban az államkapitalizmusnak szerepe van a szocializmus építésében".[15] Ez az átmeneti gazdasági berendezkedés a magánkézben lévő, szabadpiaci tevékenységre jogosult vállalkozások ellenőrzését is magában foglalta. Az új gazdaságpolitika (NEP, 1921–1928) alatt a magántulajdonban lévő (legfeljebb 20 embert foglalkoztató) vállalkozások megőrzése az ország gazdaságának háború utáni talpra állítását és egyben a bolsevikok hatalmának megtartását célozta. A szocialista vezetés áldását adta rá, mivel ez

lehetővé tette, hogy a piac és a magánvállalkozások állami ellenőrzés mellett elégítsenek ki közigényeket. Lenin 1921-ben így fogalmazott: „az állam ellenőrzése alatt álló szabadpiac és kapitalizmus most szabad utat kapott és növekszik […]. Az állami vállalatokat úgymond nyereségi alapra helyeztük, vagyis nagyrészt újraszerveződnek kereskedelmi és tőkés elvek mentén"; „minden állami vállalat kifizeti a saját költségeit és nyereséget fog termelni".[16] Lenin ezt azzal indokolta, hogy a Kommunista Párt megtette „az első lépést a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetben",[17] és ennek során a piac és a magánvállalkozások az állam szabályozása alá kerültek. A Kommunista Párt ellenőrzése alatt álló állam azonban, ellentétben a cárok uralma alatti kapitalista fejlődéssel, nem épített kapitalizmust, hanem csak már létező kapitalista vállalatokat kontrollált. Lenin szemében a kapitalista elem a magántulajdon és az egyéni nyereség érdekében végzett kereskedelem megújítása volt. Lényeges, hogy „az állam", vagyis a hatami apparátus, a Kommunista Párt irányítása alatt állt, és ez gyakorolt hatalmat a szigetekként működő, magántulajdonban lévő kapitalista kezdeményezések felett.

Lenin terminológiája az „államkapitalizmusról" félrevezető és zavarba ejtő. Az új gazdaságpolitika tőkés gazdasági formákkal ötvözött politikai szocializmust vezetett be: az állam által vezérelt kapitalizmust. Ez a marxizmus revízióját jelentette; a politikai aspektus már nem függ a gazdaságitól, hanem éppen ennek fordítottja válik valóra, amikor a forradalmi szocialista kormány hatalomra kerül.[18] Az állam által vezérelt kapitalizmusban a magánszektorban keletkező gazdasági értéktöbbletet nemcsak megújításra és felhalmozásra használják, de arra is, amit Marx „a kapitalista vállalkozás profitjának" nevezett. Ez egyértelműen a tőkés nyereség egy formája, amely nem az állami, hanem a magánszektorból ered.

Az állam által kontrollált kapitalizmus Marx és Engels kapitalizmus-értelmezésének egy másik pillérét, a termelés tudatos szabályozását is megvalósítja. Engels számára a kapitalizmus esszenciája „az ellentmondás a termelés szervezése […] és a termelés anarchiája között, ami a társadalomban általános".[19] Ahogyan a termelés szervezése tervszerűbbé és racionálisabbá válik, a „termelés anarchiája" megszűnik, és „a proletariátus tömegei végre véget vetnek a termelés anarchiájának".[20] Az állam egy átmeneti társadalmi formáció felett rendelkezett, egy vegyes gazdaság felett, amit szocialista politikai vezetés szabályozott. Az Lenin által leírt „államkapitalizmus" egy kettős gazdaság, és az állam által vezérelt kapitalizmusként definiálható.

Az állam által ellenőrzött kapitalizmus úgy határozható meg, mint egy olyan, kettős politikai és gazdasági berendezkedés, amelyben magántulajdonban lévő vállalkozások profitra termelnek és részesülnek „a vállalkozás jutalmából", ami az uralkodó állami mechanizmusok és intézmények erkölcsi, politikai, gazdasági és végrehajtási kontrollja alatt áll. Az Oroszországban jelen lévő kettősség a NEP alatt azonban instabil volt és a szocializmust megelőző, átmeneti formát jelentett. A forradalmi szocialista kormány olyan politikai erővel rendelkezik, ami a gazdasági hatalom felett áll.[21]

Az államilag vezérelt kapitalizmus

A Szovjetunió és a kelet-európai szocialista államok felbomlása óta Kína (vagyis az a társadalmi formáció, amely önmagát „kínai jegyekkel rendelkező szocializmusként" határozza meg) áll az állam-kapitalizmusról szóló vita középpontjában. 1992-ben, a Kínai Kommunista Párt 14. kongresszusán Teng Hsziao-ping hangsúlyozta, hogy a kezdeti állapotból a teljes szocializmusig eljutni akár 100 évbe is telhet, és ebben a folyamatban a kommunista államnak a kapitalista szervezeti formákat is fel kell használnia – bár ő maga nem jellemezte saját nézeteit „állam-kapitalistaként". A progresszió liberális formájának alternatívájaként nem a szocialista rendszer, hanem az a fejlődő állam jelenik meg, amelyben az uralkodó szocialista párt az állam fejlesztése érdekében rendelkezik a gazdasági többlet felhasználása felett. Ez azonban nem minden. A reformok először különféle állami vállalatok elindításához, majd különböző típusú tulajdonlási formák bevezetéséhez vezettek. A reformok előtt az állami tulajdonlás közvetlen volt, és a vállalatokat adminisztrációs eszközökkel felügyelték. A szovjet típusú tervgazdaságban a vállalkozások eszközeit és vagyonát az állam birtokolta, a menedzsment pedig végső soron a kormány minisztereinek felelt (akik pedig a Minisztertanácsnak és a szovjet kormánynak tartoztak elszámolással). A pénzügyeket, bérkülönbségeket, a termékek árait és a termékösszetételt az állami tervezés szabta meg. A reformok bevezetése után ott jöttek létre kollektív vállalatok, ahol a tőkét „kollektívák" (főleg alacsonyabb szintű kormányzati struktúrák) birtokolták. Korlátozott felelősségű állami társaságokat is engedélyeztek: ezek olyan állami tulajdonú társaságok voltak, amelyek adósságfelelőssége a cég teljes vagyonára korlátozódott; árukkal vagy szolgáltatásokkal kereskedtek a piacon, vagyonuk azonban állami

tulajdonban volt. Külföldi alanyok (magánszemélyek és vállalatok) is befektethettek állami vállalatokba, és azokat, amelyeknek a vagyona több mint 25% (49%-ban korlátozott), „külföldi befektetéssel rendelkező állami vállalatok" néven jegyezték. Léteztek szövetkezeti, közös tulajdonú és magánvállalkozások is,[22] és mindezek a vállalkozások nyereséget termelhettek.

„Állam-kapitalista"-e Kína?

A Szovjetunió kritikus állam-kapitalista értelmezése arra épült, hogy a bürokrata politikai osztály az állam tulajdonában lévő gazdaság ellenőrzésével nyeri ki a munkafolyamatból a többletet. Kínában szintén létezik egy elkülöníthető „üzleti" osztály, amelynek joga van a profitot is legitimáló magántulajdonhoz. Simon Gilbert ezt a duális tulajdonlási formát „államkapitalizmusnak" nevezi; egyenlőségjelet tesz az állami bürokrácia és a tulajdonnal rendelkező osztály között, mondván, hogy ezek „összefonódtak".[23] Értelmezése szerint a kínaiak eltávolodtak Lenin szemléletétől: Lenin elvei szerint a szocialista állam ellenőrzést gyakorol a magánosított gazdasági szektor felett, vagyis a politika irányít. A Gilberthez hasonló teoretikusok a fő törésvonalakat Kínában osztályok közötti ellentéteknek látják: az egyik oldalon állnak a Párt tisztségviselői, az állami hivatalnokok, a magán üzleti vállalkozások, és a másik oldalon a munkásosztály. A teoretikusok szerint az előbbiek mindannyian részesülnek az értéktöbbletből, és olyan gazdasági osztályt alkotnak, amely a termelési eszközök feletti ellenőrzésen és tulajdonláson alapszik.

Más nyugati kommentátorok ezt a különbséget a marxista elméleti hátteret figyelmen kívül hagyva elemzik. Christopher McNally szerint a sino-kapitalizmus interperszonális viszonyokon alapuló hibrid rendszer, amely kihasználja a kínai kulturális normákat, és amelyben az állam elősegíti és irányítja a tőkefelhalmozást. Fő jellegzetessége, hogy az „államilag irányított fejlesztési intézmények felülről lefelé irányuló döntéshozatali folyamatai és a privatizált vállalati hálózatok lentről felfelé irányuló törekvései egymás mellett léteznek, és gyakran egymásnak ellentmondó kezdeményezésekhez és törésekhez vezetnek".[24] Mivel a kínai ipari fejlődés a neoliberális globalizáció feltételei mellett ment végbe, a külföldi tőke és a világpiac is jobban elérhető. A kialakult rugalmas munkaerőpiacok és a Kereskedelmi Világszervezettel kötött megállapodások kereskedelmi szempontból

„globalizáltabbá" tették Kínát, ami a mobilis tőkemozgások előnyeihez juttatta az országot.[25] Így a gazdaság egy olyan globalizált rendszer része lett, amelyben a domináns angol–amerikai értékek és intézmények elfogadottak: Kína „az államkapitalizmus piaci liberális formáját" működteti.[26] A tőkés magánérdekek ebből a szempontból a kínai pártállamba ágyazódnak be; az állami ellenőrzés és a magántőke-felhalmozás kettőssége figyelhető meg.[27] A Kínai Kommunista Párt által vezetett állami politika dominanciája, a személyközi kapcsolatok fontossága, valamint a nyugati típusú, jogrenden alapuló gazdasági rendszer hiánya azonban kívül helyezi Kínát a „szabályokon alapuló nemzetközi rend" keretein.[28]

Ezt a gondolatmenetet követve Branco Milanovic szerint a bürokrácia „a rendszer elsődleges haszonélvezője",[29] amely a gazdasági növekedés magas fokával legitimálja önmagát. Milanovic számára a gazdasági rendszer dinamizmusa a politikai kapitalizmus egy olyan formájának megszilárdítását jelenti, amelyben a politikai elit (amelynek egyes tagjai a gazdasági osztályból kerülnek ki) megtartja az irányítást, ellentétben az Orosz Föderációval (Jelcin elnök alatt), amely a liberális kapitalizmust fogadta el. Kínában a szocialista pártállam továbbra is formálisan ellenőrzi a gazdaságot, és az üzleti osztályok a piaci profit maximalizálására törekszenek. A lenini államkapitalizmussal való bármilyen analógia kétségbe vonható, mivel Lenin a polgári osztályokat nem vette fel a Pártba, és az Új Gazdaságpolitika csak egy rövid, átmeneti időszakot volt hivatott áthidalni – mint ahogyan rövid ideig is volt érvényben.

Samir Amin és David Harvey pozitívan értékelik Kínát, és szintén levonják azt a következtetést, hogy a termelőeszközökhöz való viszony sok hasonlóságot mutat a modern kapitalizmussal. Amin szerint Kínában is létezik „az alávetett és elidegenített munkaerő, és a többletmunka kinyerése. […] Az államkapitalista rezsim létrejötte elkerülhetetlen, és az is marad. Maguk a fejlett kapitalista államok nem lesznek képesek rálépni a szocialista útra (ez egyébként nem is szerepel jelenleg a tervek között) anélkül, hogy az első fázison keresztülmennének."[30] Ezek a nézetek komolyan ellentmondanak annak a marxista–leninista álláspontnak, miszerint a társadalmak képesek a feudalizmusból a szocializmusba átlépni anélkül, hogy a tőkés termelési módon keresztülmennének. Hogy Kína képes lesz-e átlépni egy teljesen szocialista társadalomba, kérdéses. Samir Amin elismeri, hogy vannak ellentmondások, vagyis hogy a felemelkedő üzleti és politikai osztályok hatalma elhozhatja a liberális kapitalizmus egy

formáját, azonban úgy véli, hogy Kína inkább szocialista, semmint kapitalista utat követ majd.[31]

Ez ellentmond Milanovic értékelésének, aki szerint az ország már most a kapitalizmus irányába mozdult el. A gazdaság piacosított és magánkézben lévő részének erősödése a kapitalista osztálytudat megjelenését vonja maga után, ami a szocialista állam destabilizálását okozhatja. Mint ahogyan említettük, a magánszektorban a tőkések már képesek vagyont felhalmozni: pénzügyi és fizikai vagyon felett rendelkeznek. A gazdasági többletet egyre növekvő mértékben csatornázzák a tőkés osztály felé, ami a bevételeit arra használja, hogy belföldön és külföldön is vagyont szerezzen, és gyermekeik részesüljenek a gazdagságból.

Vannak ezzel ellentétes tendenciák is. Míg a kínai hatalmi struktúrát egyaránt meghatározza a vállalati tulajdonú vagyon és a bürokrácia szerepe, az uralkodó osztályok különböző elitekből kerülnek ki és különböző elitek befolyása alatt állnak (párt, kormányzat, regionális, katonai, gazdasági, média, akadémiai elit), és minden csoportban megtalálhatók különböző politikai preferenciák. Az állam politikájának értelmezéséhez így figyelembe kell venni az eliteket és az osztályokat. Samir Amin egyértelműen foglal állást abban a tekintetben, hogy bár a tulajdonlás lehet állami vagy magán, a lényegi faktor az államapparátust ellenőrző Kommunista Párt szerepében keresendő. Ellentétben a kritikus államkapitalista szerzőkkel, akiket fentebb említettünk, Amin szerint Kínában a többletet elsősorban gazdasági és társadalmi fejlesztésre fordítják, aminek pozitív hatásai vannak. Ahelyett, hogy a többi nyugati kritikus államkapitalista negatív elképzeléseit tenné magáévá, Amin Lenint követi abban a felismerésben, hogy a fejlődési folyamatban a szocialista állam pozitív hajtóerőt jelent. „Ez az elköteleződés kezdeti fázisa minden olyan társadalomban, ami arra törekszik, hogy felszabadítsa önmagát a történelmi kapitalizmus igájából a szocializmushoz / kommunizmushoz vezető hosszú úton. A gazdasági rendszer társadalmasítása és újjászervezése minden szinten, a cégtől (mint alapegység) a nemzeti és a világszintig, hosszú küzdelmet tesz szükségessé, és ezt a történelmi korszakot nem lehet lerövidíteni".[32]

A Párt hegemón szervezete egy átmeneti társadalmi formában ellene feszülhet a kapitalista gyakorlatnak. A magánvállalatok informális kontrollja is jelen van. Olyan szerzők, mint G. Arrighi hangsúlyozzák, hogy a kapitalizmus korai szakaszában az autokráciából kilábaló államokban a politikai szférának jelentős közvetlen és közvetett hatása

van a gazdasági életre, beleértve a magánvállalatokat is.[33] A Párt gazdasági beavatkozási lehetőségei nélkülözhetetlenek a párt irányelveinek megvalósításához, így a pártállam direkt módon beleszólhat a magánvállalkozásokba, függetlenül az egyéni érdekektől. Ezért a jelenkori kínai gazdaság az állam által irányított kapitalizmus formáját ölti, ami megőrzött némi szocialista jelleget. Abban az értelemben kapitalista jellegzetességeket mutat, hogy a többletértéket sokszor magáncélból vonják ki és használják fel. A termelőeszközök magántulajdonlása megnövekedett Kínában az elmúlt években, és ebben az értelemben csökken az a hányad, ami a köz javára használható.

Elképzelhető, hogy ez a trend megfordítható lesz, bár ez számos problémát felvet. Branco Milanovic azt feltételezte, hogy Kína politikai kapitalizmusa a liberális kapitalizmus felé tolódik majd el. „A gazdasági hatalom", ahogyan írja, „megszokta, hogy legyőzze a politikumot".[34] Az eltolódás egyirányú: Kína a liberális kapitalizmus felé mozdul el. A Milanovic által elképzelt fejlődési út egyfajta marxizmus, ami hangsúlyozza a gazdasági szféra elsőbbségét a politikával szemben. Milanovic szerint „a kapitalizmus dominanciája […] abszolútnak tűnik".[35] Véleményem szerint ez az elképzelés túldeterminált. Kína megmutatja, hogy lehetséges a kapitalista módszereket és motivációkat egy olyan védőburkon belül hasznosítani, ami gátat szab a tőkés rendszer hatásainak; a kínai jellegzetességekkel felruházott szocializmus a kapitalizmus módszereit és tulajdonformáit használja. Hosszú távon a jövője más irányt is vehet, amennyiben a szocialista elemek nagyobb hangsúlyt kapnak.

Az államilag vezérelt kapitalizmus lehetséges jövőbeli forgatókönyvei

Az állam által kontrollált kapitalizmus lehetséges alternatívát jelent a liberális kapitalizmussal szemben. Ahogyan Lenin is megjósolta, túlélte eredeti formáját, mint egy rövid, átmeneti periódus a kapitalizmus és a szocializmus között. A hibrid gazdaság egyféle cserét hajt végre a domináns állami szektor és a másodlagos magánszektor között. Ez a paradigma sikeresnek bizonyult Kína esetében, és tanulságos a fejlett kapitalista államok számára is. A duális vagy hibrid gazdaság lehetővé teszi, hogy fennmaradjon a versenyen alapuló piaci kapitalizmus, és támogatja az egyéni vállalkozást, az innovációt és a tőkebefektetéseket. Ezáltal a sokakat motiváló egyéni preferenciák és a sokak létfenntartását jelentő piaci fogyasztói társadalom megmarad

és stabilizálja a rendszert. Az állam támogatja a fejlesztést, nemcsak a lényegi pénzügyi és egyéb vállalatok közös tulajdonlásán keresztül, de a meggyőzés, illetve a gazdasági és politikai kontroll eszközein keresztül is. Amennyiben a nyugati kapitalista államok átveszik ezt a fajta rendszert, véget érhet az, amit Engels „a termelés anarchiájának" nevezett, és a társadalom egy szervezett, racionális rendszer felé mozdulhat el. Az állami szektor orvosolhatja a versengő piacgazdaság hajlamát arra, hogy gazdasági krízist és indokolhatatlan jövedelmi és jóléti különbségeket generáljon. Az államilag ellenőrzött kapitalizmus hosszú távú perspektívát adhat jóléti, tőkebefektetési és -megújítási szempontból, és támogatja a gazdasági racionalitást a bizonytalanság és káosz helyett. Mindez azonban ellentmondásokat szül az állami és a magánszektor között, amit különféle módokon lehet feloldani a politikai erők és a politikai realitások jellegétől függően. Az állam felügyeletének miléntje továbbra is nagy kihívást jelent. Az államilag irányított kapitalizmus a neoliberális kapitalizmus ideológiai és politikai alternatívája, és megjeleníthet egy sor gazdasági irányelvet egy olyan gazdaság számára, aminek egyaránt van tőkés osztálya és fogyasztás-orientált munkásosztálya. Úgy vélem, ez szerencsésebb lehet mindannál, ami jelenleg létezik, vagy amivel a múltban eddig próbálkoztak.

Jegyzetek

[1] Az ezzel kapcsolatos irodalom áttekintéséhez ld. Alami, Ilias – Dixon, Adam: State Capitalism(s) Redux? Theories, tensions, controversies. *Competition and Change,* 24/1 (October 2019), 70–94; Kuriantzick, Joshua: *State Capitalism: How the Return of Statism is Transforming the World.* New York, New York University Press, 2016. A jelenlegi nyugati közgazdászok érveléséről ld. Kolodko, Grzegorz W.: *China and the Future of Globalization*. London, Tauris, 2020. 78, 112–113.

[2] Kuriantzick (2016): i. m. 9.

[3] Marx, Karl: *Theory of Surplus Value.* 1863. 23. fejezet. Online: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/

[4] Wesolowski, Wlodek: *Classes, Strata and Power.* London, Routledge, 1979. 120.

[5] Marx (1863): i. m. 261.

[6] Resnich, Stephen A. – Wolff, Richard D.: *Class Theory and History.* New York, Routledge, 2002. 3–4. fejezet.

[7] Resnich–Wolff (2002): i. m. 86.

[8] Brenner, Robert: The Origins of Capitalist Development. *New Left Review,* 1977 július/augusztus. 25–72.

[9] Rockmore, Tom: *Marx's Dream*. Chicago, Chicago University Press, 2018. 204–205.

[10] Aufheben Collective: *What was the USSR? Towards a Theory of Deformation of Value Under State Capitalism*. Issues 6–8, 1997–2000. Sine loco, Pattern Books, 2020. 242–243.

[11] Gouldner, Alvin W.: *The Two Marxisms.* London, Macmillan, 1980. 382.

[12] Postone, Moishe: *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory.* Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

[13] Marx (1863): i. m. 261.

[14] Trockij, Lev: *Az elárult forradalom.* Budapest, Áramlat Kiadó, 1990.

[15] Lenin, V. I.: Az Új Gazdasági Politika és a Politikai Felvilágosító Bizottságok feladatai. Beszéd a Politikai Felvilágosító Bizottságok II. Összoroszországi Kongresszusán 1921. október 17. In LÖM 44. kötet 1921. június – 1922. március Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975a. 155–156.

[16] Lenin, V. I.: A szakszervezetek szerepe és feladatai az Új Gazdasági Politika viszonyai között. A tézisek tervezete 1921. december In *LÖM* 44. kötet 1921. június – 1922. március Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975b. 333.

[17] Lenin (1975b): i. m. 333.

[18] Arrighi, Giovanni: *Adam Smith in Beijing.* London, Verso, 2007.

[19] Engels, Friedrich: *Anti-Duhring.* Moscow, FLPH, 1954. 378.

[20] Engels (1954): i. m. 379.

[21] Az állam – gazdaság – piac összefüggéseinek fejlődéséről részletesebben ld. Arrighi (2007): i. m. Az állam által vezérelt kapitalizmus politikai formája nem feltétlenül szocialista jellegű, lehet populista vagy nemzeti tőkés is, amely esetben semmilyen ideológiai megfontolás nem mutat a szocializmus felé. A német és olasz „nemzeti-szocialista" rezsimek a két világháború között ilyen gazdaságok voltak. Ezt a gondolatmenetet itt nem vesszük figyelembe.

[22] Az állami tulajdonú vállalatok olyan, nem társasági formában működő gazdasági egységek, amelyek eszközei az állam tulajdonában vannak, míg a kollektív tulajdonú vállalkozások olyan gazdasági formációk, amelyek eszközei kollektív tulajdonban vannak. A szövetkezeti vállalkozások a kollektív gazdasági egységek olyan formái, ahol a tőke főként a munkavállalóktól, részben kívülről származik, a termelés működése független és demokratikusan irányított. A közösen tulajdonolt vállalkozásokat két vagy több, azonos vagy különböző tulajdoni formájú céges vállalkozás vagy vállalati intézmény hozza létre. A részvénytársaságok olyan gazdasági egységek, amelyek tőkéje részvények kibocsátásából származik. A magánvállalkozások magánszemélyek által alapított, vagy munkaerőt foglalkoztató magánszemélyek által ellenőrzött, nyereséget termelő gazdasági egységek. A korlátolt felelősségű társaságok 2–50 befektető részvételével működő gazdasági egységek, amelyekben minden befektető a befektetések arányától függően, korlátozott felelősséggel tartozik a társasággal szemben. (A definíciók a China Statistical Yearbook 2019 magyarázó jegyzeteiből származnak.)

[23] Kínára vonatkozóan a következőket írja: „Az állami bürokrácia felsőbb szintjei, a gazdag magántőkések és a kettő közöttük elhelyezkedő, homályos kevereke leginkább egyetlen uralkodó osztályként értelmezhető."

[24] McNally, Christopher A.: Sino-Capitalism: China's Re-emergence and the International Political Economy. *World Politics,* 64. (2012), 4. 741–775., 747.

[25] McNally (2012): i. m. 756.

[26] McNally (2012): i. m. 750.

[27] Dickson, Bruce J.: *Wealth into Power.* Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
[28] McNally (2012): i. m. 765.
[29] Milanovic, Branco: *Capitalism, Alone.* Cambridge, Harvard University Press, 2019. 91.
[30] Amin, Samir: *The Implosion of Capitalism.* London, Pluto Press, 2014. 77.
[31] Különféle baloldali nézetekért ld. Ruckus, Ralf: *The Communist Road to Capitalism.* Oakland, PM Press, 2021. 165–192.
[32] Amin, Samir: China 2013. *Monthly Review,* 2013 március. Online: https://monthlyreview.org/2013/03/01/china-2013/
[33] Arrighi (2007): i. m.
[34] Milanovic (2019): i. m. 217.
[35] Milanovic (2019): i. m. 196.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Adalékok a kubai internacionalizmus születéséhez és metamorfózisához

Bevezetés

A kubai forradalom 1959-es győzelmét követően a Fidel Castro vezette új kubai rendszer egy igen sajátos külpolitikai irányvonalat alakított ki, mégpedig az internacionalista segélynyújtáson alapuló diplomáciát. Ennek keretein belül a szigetország katonai és polgári segítséget nyújtott a függetlenségükért harcoló, vagy azt már kivívó új, a korabeli szóhasználattal élve *haladó gondolkodású,* fejlődő világbeli országoknak és azok vezetőinek, illetve forradalmi mozgalmainak.

Az első ilyesfajta internacionalista jellegű akció az 1960-ban a földrengés sújtotta Chile részére biztosított orvosi segítségnyújtás volt.[1] A szó szoros értelemében vett internacionalista szerepvállalás majd csak ezt követően, 1961 decemberében vette kezdetét, amikor is Kuba fegyvereket szállított a függetlenségéért harcoló Algériának. 1963 májusától kezdődően pedig a kubai kormány egészségügyi szakemberekkel segítette az észak-afrikai országot. A '60-as évek folyamán Kuba több latin-amerikai ország (pl. Argentína, Bolívia, Guatemala, Kolumbia, Paraguay, Peru, Venezuela stb.) fiatal gerilláit támogatta anyagilag, illetve katonai kiképzéssel is annak érdekében, hogy egy, a szigetországban végbement forradalomhoz hasonló radikális hatalomváltás nyerjen teret az egész szubkontinensen, így számolva fel az ottani imperialista elnyomást.[2] Emellett Kuba jó néhány afrikai ország (pl. Belga Kongó, Bissau-Guinea, Angola stb.) forradalmi mozgalmának is nyújtott segítséget az 1960-as évtizedben.

A kubai internacionalista szerepvállalás legismertebb etapjai azonban az 1970-es évek második felére tehetők. Ilyen volt Afrika vonatkozásában Angola (1975–1991), Mozambik (1975–1979), illetve Etiópia (ogadeni háború 1977–1978) megsegítése. Ezek a támogatások elsősorban katonai jellegűek voltak; Angolába és Etiópiába a fegyverek és katonai tanácsadók mellett harcoló kubai

alakulatok is érkeztek. Ám ezzel párhuzamosan Havanna ingyenes orvosi és oktatási segítséget is biztosított az afrikai országok részére, nem is beszélve a gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzéséről.[3] Afrika mellett az 1970-es és az 1980-as években a szigetország internacionalista törekvéseinek másik fő színterévé a karib térség vált. Ezen belül Nicaragua (1979–1990),[4] Grenada (1979–1983) és El Salvador (1981–1992)[5] támogatása a legismertebb. Ezen országok elsősorban katonai segélynyújtásban részesültek, ám Nicaragua és Grenada esetében a kubai fél részéről a polgári patronálás is markánsan jelen volt.

Jelen tanulmány a fentiekben összefoglalt kubai internacionalizmus eseménytörténetét kívánja egy új aspektusból megvizsgálni. Ez az új megközelítés pedig nem más, mint azon tényezők analízise, amelyek fontos szerepet játszottak abban, hogy a szigetország a forradalom után a harmadik világ elnyomott népeinek megsegítését tűzze ki külpolitikájának egyik elsődleges céljává. Ezek – az általunk igen fontosnak vélt befolyásoló tényezők – három nagy csoportba sorolhatók, jelesül az ideológiai és a társadalmi háttér, illetve a külpolitikai kontextus vizsgálatát kell elvégeznünk. Írásunkban azt kívánjuk körüljárni – a vonatkozó szakirodalom és a források segítségével –, hogy a fenti három nagy kategóriába sorolt tényezők miképpen járultak hozzá a kubai internacionalizmus kialakulásához.

Az ideológiai háttér

José Martí és a történelmi gyökerek

Az internacionalizmus Latin-Amerikában igen sajátos módon, illetve sokféleképpen jelent meg, ugyanis a klasszikus baloldali, vagy pontosabban proletár internacionalista eszméket a régió egyes országai, mozgalmai kibővítették saját helyi (történeti, múltbeli) hagyományaikkal, mint például a függetlenségért folytatott harc képviselőinek gondolataival.[6] Ez Kubában sem volt másképp, ahol a Fidel Castro által irányított rendszer az internacionalista politika jogalapját a 19. századi függetlenségi küzdelmeire és José Martíra[7] vezette vissza.

José Martí alakját a kubai nép számára az államszocialista berendezkedés és az internacionalista orientációjú külpolitika tulajdonképpeni előfutáraként ábrázolták. Erre egyfelől Martí *jenkiellenes* attitűdje adott ürügyet, ugyanis a kubai vezetés megítélése szerint ő indította útjára az antiimperialista küzdelmet a szigetországban, hiszen ő volt

az első Latin-Amerikában, aki erőteljesen hangsúlyozta az egész kontinenst veszélyeztető, az USA jelentette fenyegetést.[8] Ez utóbbi pedig azért igen fontos, mert a kubai internacionalizmus egyik sarokköve az imperializmussal szembeni harc és annak világméretű támogatása volt, a különböző antiimperialista és antikolonialista mozgalmak, felkelések, vagy épp már hatalmon lévő kormányok patronálása révén. Az imperializmus ellen vívott harc a harmadik világban pedig kéz a kézben járt a függetlenségért és szabadságért folytatott küzdelmekkel. Ez pedig a kubai internacionalizmus egy másik igen fontos alapvetése volt, amit össze tudtak kötni José Martí szabadságfogalmával, ami nem volt más, mint a kollektív szabadság, azaz *mindenki szabadsága*, a kubai nemzeté, Latin-Amerikáé, a parasztoké, a munkásoké, a feketéké stb. – egyszóval mindazoké, akik elnyomásban éltek.[9] Ennek megfelelően Kuba a világ minden táján támogatta, illetve szolidaritást vállalt a szabadságukért és függetlenségükért küzdő nemzetekkel. Ezenfelül a kubai internacionalizmus egy sajátos megnyilvánulásának, az 1989 után megerősödő orvos-internacionalizmusnak az eszmei háttere a kollektív szabadságon alapul, miszerint az egészség alapvető emberi jog, s így Havanna nemcsak baráti és szövetséges országoknak, hanem akár ellenségesnek tekintett államok számára is nyújtott, s nyújt mind a mai napig humanitárius segélyt. (Az egészségügyi segítségnyújtás példáját mások is követték, pl. Hugo Chávez Venezuelája.[10]) A szabadságért és az antiimperializmussal szemben vívott küzdelemnek pedig fontos szakaszát jelentette a gyarmatosítók elleni harc, amelyet Martí csakis fegyveres úton tartott megvalósíthatónak.[11] Ez úgyszintén integráns részét képezte a kubai internacionalizmusnak, főleg annak korai szakaszában.

A kubai internacionalizmus 19. századi előképei között azonban nem csupán José Martí eszméi találhatók meg. A szigetország által folytatott internacionalista külpolitika indoklása között szerepelt a kubai függetlenségi háborúkban harcolt önkéntesekre való hivatkozás. Következésképpen a castrói vezetés azért is tartotta fontosnak a szigetország internacionalista szerepvállalásait, mivel a spanyol gyarmati uralom alól történt felszabadulás nagyban annak volt köszönhető, hogy több külföldi is harcolt a kubaiak oldalán.[12] Ilyen volt például az amerikai származású Henry Reeve (1850–1876) dandártábornok, aki az első kubai függetlenségi, az úgynevezett 10 éves háborúban (1868–1878) vesztette életét. Továbbá a kubaiak oldalán harcoltak dominikai származású személyek – mint Modesto Díaz[13] és Luis Marcano[14] –, illetve kanadaiak is.[15] Szintén dominikai volt a második kubai függetlenségi

háború (1895–1898) híres főparancsnoka, Máximo Gómez.[16] Ráadásul Kuba függetlenségi küzdelmének magyar szála is volt, ugyanis több '48-as emigráns szabadságharcos és katonatiszt is megfordult a szigetország spanyolellenes lázadóinak oldalán. Közülük a legismertebb Prágay János,[17] aki 1851-ben Narcisó López (ő maga is külföldi volt)[18] Kuba felszabadítását megcélzó expedíciós seregében harcolt, méghozzá mint vezérkari főnök. Itt érdemes megjegyezni, hogy a sereg vezérkarának minden egyes tagja magyar volt. Az akció azonban kudarccal zárult, amely során maga Prágay is hősi halált halt.[19]

A spanyol polgárháború és a kubai internacionalizmus

Kubában a forradalom 1959-es győzelmét követően kibontakozott internacionalista törekvés kiváltó okai, motivációi között szerepel egy fontos, még a 20. század első felében lezajlott eseménysor, amely sokkal közelebb visz a kubai internacionalizmus történeti gyökereihez, mint az előzőekben ismertetett 19. századi történések. Ez pedig nem más, mint a Spanyolországban 1936–1939 között dúlt polgárháború.

A súlyos fegyveres összecsapásokká szélesedett hatalmi konfliktus kialakulását követően az akkori kubai kormány hivatalos diplomáciai úton próbált közvetíteni a regnáló népfrontkormány (és az azt támogató ún. köztársaságiak), valamint a Francisco Franco tábornok vezetésével új kormányt szervező nacionalista felkelők között, annak érdekében, hogy a felek mielőbb békét kössenek. Emellett az 1938. július 1-jén létrejött Spanyol Segélybizottság elnevezésű kubai társadalmi szervezet gyűjtést rendezett a polgárháborús károsultak részére. Ennek keretében pénzt, ruhákat, élelmiszereket (pl. cukor, tej) és dohányt küldtek Spanyolországba. A bizottságnak több fiókszervezete is volt, illetve koordinálásában több egyéb társadalmi szervezet is működött. Ilyen volt – mások mellett – az Egyesület a Spanyol Nép Gyermekeinek Segítésére, amely ruhát, cipőt és játékokat gyűjtött a spanyol hadiárvák részére. Továbbá működött Kubában egy, a szigetországban élő, köztársaságpárti spanyolok által létrehozott kulturális egyesület, a Casa de Cultura, amely 1938 áprilisától szintén gyűjtéseket szervezett.[20]

Ezeket a gyűjtéseket a sajtó (pl.: *Hoy* és *Mediodia* napilapok, valamint a *Bohémia* című irodalmi lap) is népszerűsítette, ezzel biztatva a kubai lakosságot az adakozásra. Utóbbinak meg is lett az eredménye, ugyanis a Spanyol Segélybizottság megalakulását követő első 4 hónapban több mint 380 000 peso értékű adományt tudott összegyűjteni.[21]

Az adománygyűjtések szervezésén túl Kubából katonai segítségnyújtás is érkezett Spanyolországba méghozzá önkéntesek révén, akik a köztársaságiak oldalán vették fel a harcot a francoistákkal. Ezen önkéntesek toborzása és részvétele a háborúban azonban nem képezte részét a szigetország hivatalos politikájának, hanem a kubai értelmiségiek, különböző baloldali, liberális, de még egyes konzervatív csoportosulások, valamint az ekkor éppen újra legálissá váló Kubai Kommunista Párt (Partido Comunista Cubano – PCC) külön akciójáról beszélhetünk.[22] S éppen ez utóbbi, kiegészülve a Fiatal Kuba Pártja (Cuba Joven)[23] és az Autentikus Kubai Forradalmi Párt (spanyol rövidítése: PRCA)[24] radikális szárnyával aktív résztvevője, tulajdonképpeni szervezője volt a toborzásoknak. Ennek céljából pedig egy külön bizottságot állítottak fel Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzó Irodája néven, melynek vezetője a kommunista Ramón Nicolau González lett, akinek életére és tevékenységére még a későbbiekben vissza fogunk térni. Ugyanakkor a kubai kormány nemhogy nem támogatta, hanem egyenesen illegálisnak minősítette a fegyveres segítségnyújtást Spanyolország irányába.[25]

A spanyol polgárháborúban részt vevő kubai önkéntesek száma körülbelül 1000-1200 fő lehetett.[26] Ezzel a hispániai fronton a szigetország képviselte a legnagyobb számban az amerikai kontinenst. Az önkéntesek egy része közvetlenül Kubából érkezett, de voltak közöttük olyanok is, akik életvitelszerűen az Egyesült Államokban vagy épp Spanyolországban éltek. Az első Havannából érkező fegyveres csoport, amely csatlakozott a Nemzetközi Brigádokhoz, 1937 áprilisában érkezett meg Spanyolországba, majd 1938 közepén utánpótlásul egy újabb csapat jött a szigetországból.[27] Azonban itt kell megjegyeznünk, hogy már korábban is érkeztek kubai önkéntesek a hispániai csatamezőkre. A Rodolfo de Armas Soto parancsnoksága alatt álló, Antonio Guiteras nevét viselő század tagjai[28] már 1937 januárjában spanyol földre érkeztek. Ez az egység pedig az amerikai – baloldali és kommunista – önkénteseket tömörítő Lincoln zászlóaljban (15. nemzetközi brigád) szolgáló, Észak-Amerikában élő kubai emigránsokból álló különítmény volt.[29]

A kubai önkéntesek közül sokaknak sikerült magas katonai rangot elérniük. Ilyen volt a már említett Rodolfo de Armas Soto, illetve Pablo de la Torriente Brau (1901–1936) író, újságíró, aki haditudósítóként érkezett Spanyolországba, majd november elejétől a harcokban is részt vett, ahol az El Campesino extremadurai, valamint a kasztíliai parasztokból álló zászlóalj politikai komisszárja lett. Feladatul pedig a

harcosok ideológiai felkészítését kapta, valamint azt, hogy megtanítsa őket írni-olvasni. Torriente Brau december 18-án Majadahonda térségében esett el.[30] Szintén viszonylag magas katonai rangba kerültek a Torrientével egy hadoszlopban harcoló Policarpo Candón és Alberto Sánchez, akiket századossá léptettek elő. Sánchez később az ezredhez tartozó vegyes brigád parancsnoka lett, illetve megkapta a nem hivatásos katonáknak adható legmagasabb kitüntetést is, a comandante de brigadát.[31]

A kubai önkéntesek között nemcsak fegyveresek voltak, de akadtak egészségügyi szakemberek is. Ilyen volt Oscar Soler, aki ápolóként szolgált a 15. brigádnál, vagy Juan Miguel Herrera Bollo, aki az Északi és a Központi Hadsereg egészségügyi szolgálatának volt a vezetője, illetve Eduardo Odio Pérez, aki a már említett Lincoln zászlóalj orvos századához tartozott. A kubai egészségügyi önkéntesek soraiban a férfiak mellett nőket is találunk, például Asunción Larrazabal Saituát, aki ápolónőként vett részt a polgárháborúban, egész pontosan egy baszkföldi kórházban dolgozott.[32]

A spanyol polgárháború a köztársaságiak bukásával és Franco tábornok nacionalistáinak győzelmével zárult. Ám Kuba ezután sem maradt tétlen, ugyanis a szigetország vezetése a háborút követően, 1939-ben több száz, az új rezsim elől menekülő spanyol köztársasági emigránst fogadott be. Közülük pedig nem egy 1959 után a Castro-kormány támogatója lett. Ilyen volt a kubai származású, azonban fiatalkorától kezdve Spanyolországban élő Alberto Bayo (1892–1967), aki pilótaként vett részt a spanyol polgárháborúban. Később, 1955–1956 folyamán ő készítette fel Mexikóban a Fidel Castro vezette gerillákat a Fulgencio Batista elleni háborúra. A forradalom 1959-es győzelme után pedig tábornoki rangot szerzett a Kubai Forradalmi Fegyveres Erőkben.[33]

E ponton merülhet fel az olvasóban a kérdés, hogy vajon miért támogatta fegyveresen is Kuba – azon belül is a baloldal és a kommunisták – a spanyolországi polgárháborúban a köztársaságiakat? Ennek okát egyfelől a szigetországban élő spanyol lakosságban kell keresnünk, akik létszáma kb. félmillió főt tett ki az ekkor közel 4 millió lakosú karibi országban. A másik indítékra pedig Nicolas Guillén[34] hívja fel a figyelmet, párhuzamba állítván a kubai politikai helyzetet és a spanyol polgárháborút. Ezzel kapcsolatban a következőt állapította meg: „Valami hasonló van születőben Kubában, ahol katonai és fasiszta diktatúra van, amely elfojtja a szabad gondolat nyilvánítását, és megöli a demokratikus helyreállítás leggyengébb kísérletét is."[35]

Ezzel Guillén párhuzamot vont Francisco Franco és Fulgencio Batista között,[36] s így legitimálta a kubai jelenlétet spanyol földön. Ez az összehasonlítás pedig nem véletlen, ugyanis ahogy Kukovecz György fogalmazott egy, a témával foglalkozó tanulmányában: „A spanyol köztársasággal való szolidaritás kezdettől összefonódott az első Batista-diktatúra elleni harccal, a demokratikus kibontakozásért vívott kubai küzdelemmel."[37]

Ez az „első harc" pedig az 1933–1935 közötti ún. polgári demokratikus forradalomra utal, amely csak névlegesen volt forradalom.[38] Ebben az időszakban ugyanis a Kommunista Párt vezette munkásmozgalom, illetve a különböző ellenzéki nemzeti reformista és kispolgári forradalmi pártok számos sztrájkot és demonstrációt szerveztek a Batista-féle új, jobboldali kormány(ok)[39] elnyomó intézkedéseivel szemben.[40] Ennek volt a csúcspontja az 1935 márciusában Havannában meghirdetett általános politikai sztrájk. Ám a nem megfelelő felkészültség – a tüntetőknek nem volt fegyveres ereje – híján a megmozdulás vereséggel zárult, ugyanis az akcióra válaszul a kubai kormány szükségállapotot hirdetett ki és a katonasággal verette szét a tüntetést. A hír hallatára Antonio Guiteras, az Ifjú Kuba Pártja vezetője elhatározta, hogy fegyveres felkelést szervez Batista ellen, mondván, a békés megoldás lehetősége elbukott. Ezért még a szóban forgó év májusában elindult Mexikóba, hogy ott szervezze meg a zendülést, ám a hadseregnek még Kubában sikerült őt megállítania, akikkel tűzharcba keveredett és életét vesztette.[41] A sztrájk vérbefojtását és Guiteras akciójának megakadályozását követően az ellenzéki és kommunista politikusokat és szimpatizánsaik jelentős részét bebörtönözték (kb. 3000 embert), vagy emigrációba kényszerítették őket. Pártjaikat, mozgalmaikat, valamint a szakszervezeteket pedig betiltották.[42] Ezt követően az illegalitás időszaka, valamint Batista seregének megerősödése, a militarizálódás évei következtek, s az enyhülés első jelei – a spanyolországi eseményekkel egybeesve – csak 1937 végére jelentkeztek.[43]

A kubai helyzet és a spanyol polgárháború közti párhuzamállítás kulcsfontosságú tanulmányunk szempontjából, ugyanis az 1959 utáni, immár Castróval azonosított érában is mindig analógiát vontak a Kuba által megsegített országok függetlenségi küzdelmei és a kubai forradalom között. Erre az egyik legjobb példa az algériai háborúban az észak-afrikai ország felkelőinek 1961-ben nyújtott kubai katonai segítség történeti-ideológiai alapjául szolgáló párhuzam. Ez utóbbival kapcsolatban ugyanis Roberto González Gómez (1939–2005)

kubai külpolitikai szakértő az egyik visszaemlékezésében arra hívta fel a figyelmet, hogy a Batista ellen küzdő felkelők már a forradalom idején szolidaritást vállaltak az Algériában éppen akkor zajló, a francia gyarmatosítókkal vívott függetlenségi háború fegyvereseivel. Gómez ezt a következőképpen írta le: „A kubai forradalom és az algériai forradalom között már 1959 előtt is nagyon szoros kötelék, egyfajta spontán »testvériség« alakult ki, mivel párhuzamos utakon haladtak. A kubai nép olyan mértékben azonosult az algériai harccal, ami talán a nicaraguai forradalomig meg sem ismétlődött. A Batista-ellenes lapok, mint például a *Bohémia*, elősegítették ezt. Mivel nem mindig lehetett közvetlenül Batista rendszerét támadni, ezért inkább az algériai forradalmi harcról tudósítottak – az FLN [az algériai Nemzeti Felszabadítási Front rövidítése – K. S.] katonai sikereiről, a franciák által alkalmazott kínzásokról, a francia zsoldban álló besúgók és gengszterek kivégzéséről stb."[44]

Az algériai példánál maradva érdemes felhívnunk a figyelmet még egy párhuzamra, jelesül a spanyol polgárháború idején és az 1959 után tanúsított kubai internacionalista magatartással kapcsolatban. Ez pedig nem más, mint a célországba küldött önkéntes katonák és orvosok egyidejű jelenléte. Algéria függetlenségét követően ugyanis Kubából több, önként jelentkező egészségügyi szakemberekből álló csoport is érkezett az észak-afrikai országba a helyi betegellátás talpra állítása érdekében. Majd 1963-ban, amikor Marokkó és Algéria között határháború robbant ki, Kuba (ismét) az utóbbi országot segítette katonai önkéntesekkel. Az alapvető különbség abban állt, hogy míg Spanyolországba ténylegesen is önkéntesek mentek harcolni – azaz katonai tapasztalattal nem (föltétlen) rendelkező személyek –, addig Algériában a Kubai Forradalmi Fegyveres Erők tagjai, magyarán a szigetország hivatalos hadseregéből toborzott önkéntesek voltak jelen. Továbbá fontos azt is megjegyezni, hogy a Castro-kormány alatt artikulált internacionalista törekvésekben részt vevő személyek toborzása állami szinten történt, s mindazok, akik ilyesfajta akciókban vettek részt, nemegyszer jelentős jutalomban részesültek. Erre a legjobb példa azon egészségügyi szakemberek hosszú sora, akik külhoni szolgálatot teljesítettek. Ők ugyanis hazatérésükkor akár személyautót is kaphattak, illetve lehetőségük nyílt arra, hogy a Kubai Kommunista Párt részéről nagyobb megbecsülésben és elismerésben részesülhessenek (pl. előrelépés a tudományos ranglétrán). Sokan pedig egyszerűen csak azért jelentkeztek önkéntesnek, mert így legalább esélyük nyílt arra, hogy világot lássanak, ugyanis önerőből ezt minden bizonnyal

nem tudták volna megvalósítani.[45] Vagyis a kubai forradalom győzelme utáni internacionalista törekvések – túl a szocialista bázisú közösségvállaláson és az elnyomott harmadik világbeli népek önzetlen megsegítésén – a kubai nép számára sokszor elérhetetlennek tűnő dolgokhoz, anyagi javakhoz való hozzájutás lehetőségével is kecsegtettek. Ez utóbbi pedig igen fontos különbség a spanyol polgárháború idején tanúsított internacionalista önkéntességgel szemben.

Végezetül pedig érdemes kitérnünk – a már említett – Ramón Nicolau González nevére,[46] aki vezető szerepet játszott az önkéntesek toborzásában, s emellett a kommunista párt Történeti Bizottságának történészeként is tevékenykedett. Az ő nevéhez fűződik a *Cuba y la defensa de la República española: ejemplo de internacionalismo, 1936–1939* (Kuba és a Spanyol Köztársaság védelme: az internacionalizmus példája, 1936–1939) című könyv, amelyben Kuba és a kubai önkéntesek spanyol polgárháborús szerepvállalásának történetét írta meg.[47] Már a kötet címe is igen beszédes, abban ugyanis a szerző explicit utalást tesz arra, hogy a spanyol polgárháborúban megvalósított kubai részvétel az internacionalizmus ékes példája volt. Ez pedig jól bizonyítja, hogy a '30-as évtized spanyolországi belharcaiban vállalt önkéntes részvétel a karibi szigetország későbbi internacionalista politikájának egyik igen fontos premisszájává vált. S ennek fényében a spanyol polgárháború idején tett kubai segítségnyújtás már módszertanilag is sokkal megalapozottabban nevezhető a későbbi, immár Fidel Castro nevével összefonódott időszak internacionalista jellegű nemzetközi tevékenységei konkrét történeti előzményének, mint a 19. századi események.

Che Guevara ideológiája

Egyáltalán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a kubai internacionalizmus fő ideológusa Ernesto Che Guevara volt. Nála alkalmasabb személy pedig nem is koordinálhatta és fémjelezhette volna a szigetország külpolitikájának ezen dimenzióját. Argentin származása révén ugyanis ő volt az, aki megtestesítette az internacionalizmust, a jó cél érdekében való nemzetközi összefogást. Ő volt az Argentínából jött idegen, aki mégis hazafi módjára harcolta végig a forradalmat Kubában, hogy élete kockáztatásával segítse hozzá az elnyomott kubai népet a szabadsághoz.[48]

Ernesto Che Guevara (illetve maga Fidel Castro is) úgy vélte, hogy a kubai forradalom győzelme és az annak nyomán formálódó

új társadalmi vívmányok, valamint Kuba függetlensége csakis akkor maradhatnak fenn, illetve szilárdulhatnak meg, ha Latin-Amerikában, tágabb értelemben véve pedig a harmadik világban is hasonló forradalmak és hatalmi rendszerek jönnek létre, mint a karibi szigetországban. Máskülönben, ha Kuba egyedül maradna, végül ugyanarra a sorsra fog jutni, mint Jacobo Arbenz[49] kormánya Guatemalában.[50] Che Guevara ennek ismeretében a következőképpen definiálta az internacionalizmust: „[…] internacionalista vezérlő ideológiánk által megszabott kötelességünk, hogy erőfeszítéseinkkel hozzájáruljunk a lehető leggyorsabb és legalaposabb felszabaduláshoz. ”[51]

Mindezt pedig a következő eshetőség okán tartotta kiemelten fontosnak: „bármelyik nép győzelme az imperializmus felett a mi győzelmünk is, vereségük pedig mindannyiunk veresége.”[52]

Eme közös felelősségvállalás érzete mögött Guevara azon gondolata húzódott meg, mely szerint amennyiben egy forradalom kizárólag a saját gazdasági problémáira kíván megoldást találni, megfeledkezve a harcos proletár internacionalizmusról, akkor rögvest megszűnik az emberiség számára iránymutató erő lenni.[53]

Guevara írásban is megfogalmazta az internacionalista ideológia által vezérelt felszabadulás miként jét, amely 1961-ben *Kuba: történelmi kivétel, vagy a gyarmatosítás elleni harc élcsapata?* címen jelent meg. Az írással kapcsolatban fontos leszögeznünk, hogy a benne megfogalmazottak kizárólag Latin-Amerikára vonatkoztak és közel sem a teljes harmadik világra. Hivatkozott tanulmányában Guevara arra a következtetésre jutott, hogy a Kubában győzedelmeskedő forradalomhoz hasonló harcot kell útjára indítani az egész latin-amerikai térségben. Véleménye szerint ugyanis a szubkontinens csak így lesz képes lerázni magáról az imperializmus és az USA basáskodó uralma okozta gazdasági elmaradottságot, valamint az annak következményeként kialakult általános szegénységet. Mindezt pedig fegyveres harc útján kívánta megvalósítani, noha ebből nem következett szükségszerűen, hogy teljesen elvetette volna a békés úton folytatott küzdelem alternatíváját. Azonban eme eshetőségnek nem jósolt komoly esélyt, mivel igen kevés országban látta meglévőnek azon erős előfeltételeket, amelyek keretében a változás választások útján következhetne be.[54]

A fegyveres harcot pedig a gerilla-hadviselés útján, illetve a gerilla tűzfészkek, az ún. *focó*k kialakításában látta, melynek lényegi célja abban ragadható meg, hogy az adott országban egy kis gerillamag indítsa útjára a forradalmat, amelyhez idővel az egész nép csatlakozni fog. Ennek elméleti és gyakorlati hátterét Guevara írásban is rögzítette,

s 1960–1961 fordulóján *La guerra de guerillas,* azaz *A gerillaháború* címen adott közre.[55] Ebben a forradalmár saját harci tapasztalatait más forradalmárok, többek között Mao Ce-tung és Lenin elméleteivel ötvözve örökíti meg.[56] A könyv hamar népszerűvé vált a latin-amerikai gerillák és forradalmárok körében.

Nem mehetünk el említés nélkül Guevara *A szocializmus és ember Kubában* című írása mellett sem, amely szintén megfogalmaz bizonyos elvárásokat a forradalmat szolgálni kívánó kubai néppel szemben, s amelyek úgyszintén megjelentek a kubai internacionalizmus vezérelvei között. Ebben a tanulmányában ugyanis az emberiség kapitalizmus, a kizsákmányolás és a társadalmi elidegenedés alóli felszabadítását jelöli meg az új embertípus céljaként. S ami még ennél is fontosabb – és bizony tetten érhető (volt) a kubai internacionalizmusban –, hogy a Guevara által megálmodott új embernek olyannak *kellett* lennie, aki hajlandó személyes áldozatokat hozni mások javára, illetve hajlandó feladni saját jólétét a közösség jólétéért, magasabb rendű érdekeiért cserébe.[57] Ez utóbbiból pedig nem volt hiány az internacionalista akciókat tekintve. Mindezt jól alátámasztja Fidel Castro azon kijelentése, melyet az Ignacio Ramonetnek adott interjújában tett Kuba afrikai szerepvállalására vonatkozóan: „Történelmünk e fejezete már csak azért is fontos, mert több százezer nő és férfi – kubai internacionalisták – áldozatáról van szó, akik példát jelentettek az új generációk számára."[58]

A több százezres áldozat túlzónak tűnhet, azonban a kubai vezető által használt kifejezést elsősorban átvitt értelemben kell érteni, noha ezen szerepvállalásoknak természetesen tényleges áldozatai is voltak, de közel sem százezres nagyságrendben. Konok Péter egy Fidel Castróról szóló írásban nagyjából 14 ezer kubai halottról számol be, igaz, ő ezt a számot teljességében a szigetország külhoni akcióira vonatkoztatja, s nem kizárólag Afrikára.[59] Ezt a számot erősíti meg a szigetországból 1987-ben disszidált, a kubai légierő tábornokaként szolgált De Rafael del Pino is, aki szerint tízezrek vesztek oda az internacionalista szerepvállalások során.[60] Visszatérve Castro kijelentéséhez, az idézet mindenképpen jól szemlélteti, hogy az elnyomottak felszabadítása érdekében meghozott áldozatvállalás az internacionalista akciók egyik fontos ideológiai elemét képezte.

Guevara internacionalista elképzelései között azonban nemcsak a fegyveres harcokra vonatkozó tézisek jelentek meg, hanem a humanitárius segélynyújtással kapcsolatosak is. Közelebbről a kubai orvosok kötelességét fogalmazta meg az erre vonatkozó írásaiban és beszédei-

ben. Guevara egyik első ilyesféle megnyilvánulása az 1960. augusztus 20-án a kubai orvostanhallgatók előtt *Környezetem gyermeke* címmel tartott beszéde volt. Ebben a *Comandante* a forradalmár orvosokról szólva a következőképpen fogalmazta meg a tőlük mintegy *elvárt*, általa megfelelőnek tekintett magatartást: „[…] megvan a jogunk, sőt, kötelességünk, hogy forradalmár orvosok legyünk, azaz olyan emberek, akik szakmájuk technikai tudását a forradalom és a nép szolgálatába állítják."[61]

Ezzel a beszéddel – az egyetemistákra hatva – alapvetően azon kötelességeiknek tudatát kívánta elmélyíteni és megszilárdítani, amivel a kubai népnek, illetve magának a forradalomnak tartoznak. S mindez oly' mértékben sikeresnek bizonyult, hogy a kubai orvosok később a szigetországon kívül eső népek megsegítésében is aktívan részt vettek. Egyfelől az állam kérésére, kötelességtudatból, illetve – miként arra már kitértünk – a hosszabb külföldi tartózkodás, a társadalmi felemelkedés, a szakmai megbecsülés és persze a megfelelő jutalmazás reményében.

Fidel Castro ideológiája

Fidel Castro nevezte José Martí eszméit a kubai szocializmus előképének, valamint szintén ő tüntette fel a forradalmat Martí szabadságharca kontinuitásaként és annak végső győzelemre viteleként. Ebbe illeszkedett a kubai internacionalista külpolitika történelmi tényekkel való alátámasztása, s ekképp megvalósuló legitimációja. De miért is volt szükség az internacionalizmus kubai legitimációjának megteremtésére?

A fentiekben feltett kérdésre adható válasz abban keresendő, ahogy s amilyen értelemben tekintette Kubát Fidel Castro Latin-Amerika első országának, ugyanis Havanna elsőként rázta le magáról az Egyesült Államok elnyomó uralmát. Ebben pedig kétségkívül nagy szerep hárult Castróra, aki emiatt a latin-amerikai szubkontinens, s tágabb értelemben véve a harmadik világ felszabadításának úttörőjeként tekintett saját magára és persze hazájára. Ez minden bizonnyal nem kis mértékben hozzájárult ahhoz, hogy – forradalmi primátusa révén – jogot formáljon Latin-Amerika, kiterjesztve pedig akár az egész harmadik világ elnyomott népeinek vezetésére. Ráadásul ehhez az internacionalizmus kiváló eszköznek bizonyult, ugyanis a függetlenségükért küzdő, majd azt kiharcoló államoknak nyújtott anyagi, katonai és civil jellegű támogatása következményeként Kuba

a bizalmukba tudott férkőzni, ezzel pedig javította nemzetközi reputációját és végső soron legitimációt szerzett. Arról nem is beszélve, hogy eme internacionalista jótékonysággal – hiszen Havanna sok esetben ingyen és bérmentve biztosította a nevezett segélyeket – alig észrevehető módon, szinte függő helyzetbe hozta a megsegítetteket. Szögezzük le gyorsan: mindez persze korántsem olyasfajta függőséget indukált, mint amit az Egyesült Államok alakított ki egyes alulfejlett országok relációjában. A kubai szándék sokkal inkább a Julie M. Feinsilver[62] által szimbolikus tőkének nevezett haszon megszerzését célozta,[63] azaz Castro bízott abban, hogy a támogatásért cserébe a megsegített országok majd kiállnak Kuba mellett a különböző nemzetközi szervezetekben, elsősorban az ENSZ-ben. Ezzel egy időben, Latin-Amerika vonatkozásában az Amerikai Államok Szervezetében (AÁSZ) remélt magának támogatást az államszocialista rendszerűvé formálódó szigetország. A harmadik világ tekintetében pedig az el nem kötelezettek mozgalmában vállalt szerepének megerősödését kívánta elérni, úgyszintén a segítségnyújtás révén.

Castro a kubai forradalmi rendszert az ország örökölt félperiféria helyzetéből kívánta elmozdítani, mégpedig úgy, hogy Havanna lehetőleg mindkét szuperhatalomtól független legyen. Ennek megvalósítása érdekében megpróbált jó kapcsolatokat kiépíteni a nyugati elnyomó hatalmak ellen küzdő függetlenségi mozgalmakkal, illetve a már felszabadult államokkal.[64] Ez utóbbinak lehetett kiváló eszköze az internacionalizmus, vagyis az említett mozgalmak, illetve államok megsegítése és támogatása, ami kezdetben Latin-Amerikára korlátozódott, majd az idő előrehaladtával más, szintén harmadik világbeli térségekre is kiterjedt.

Ernesto Che Guevaráról szólva már részletesebben kitértünk a gerillaharc kérdéskörére, azonban Fidel Castro kapcsán is érintenünk kell a témát. Az 1960-as évek elején ugyanis maga a *Comandante en jefe* sem vetette el a függetlenségért folytatott küzdelem e formáját. Kiválóan szemlélteti ezt Castro 1961. december 2-i beszéde, melynek alkalmával a következő megállapítást tette: „[…] természetesen mélyen hiszünk a gerillaharcban. Hiszünk a gerillaharcban a mi országunk körülményei között, amelyek hasonlóak sok latin-amerikai ország körülményeihez."[65]

Vagyis Castro ekkor még osztotta Guevara álláspontját, miszerint egy, a kubai mintát követő gerillamozgalom sokaságának kibomlása számolhatja fel Latin-Amerika függő helyzetét, amelyet az Egyesült Államok alakított ki. Később, az 1970-es évek elejére a kubai attitűd

jelentősen megváltozott, miután a Szovjetunió gazdasági szankciókkal fenyegette meg a szigetország vezetését a latin-amerikai gerillamozgalmak támogatása okán, mivel Moszkva szerint azok fenyegették a *békés egymás mellett* élés mint diplomáciai projekt sikerét.

Jelen alfejezet zárása gyanánt érdemes rögzítenünk egy fontos mozzanatot. Fidel Castrónak ugyanis igen nagy szerepe volt abban, hogy az 1959 után útjára indult kubai internacionalizmus eszmei bázisát José Martí szellemi öröksége, s különösen annak antiimperialista elemei köré építsék. Castro ugyanis a *Martí Marxról* című beszédében hangsúlyozta, hogy José Martí már 1895-ben, tehát az Amerikai Egyesült Államok tényleges imperialista politikájának megjelenése és megerősödése előtt arra hívta fel a (latin-amerikai) népek figyelmét, hogy az északi szomszéd az imperializmus jegyében cselekszik, amit a térség jövője szempontjából igen veszélyesnek tartott.[66]

A társadalmi háttér

A kubai internacionalista külpolitika kialakításában nemcsak politikai és ideológiai tényezők játszottak fontos szerepet, hanem bizonyos társadalmi jelenségek is. Ezek közé tartozott az új, a forradalmi kormány által 1959-ben útjára indított oktatási reform, melynek célja a kubai analfabetizmus felszámolása, az oktatás mindenki számra elérhetővé tétele és végül, de nem utolsósorban a forradalom balratolódása következtében nagyszámban kivándorolt értelmiségiek, illetve szakemberek minőségi pótlása volt. A reform sikeresnek bizonyult, amit önmagában az is jól illusztrál, hogy míg 1958–1959 között 811 000 fő járt általános iskolába, addig a tanulók száma 1970–1971-re már elérte az 1,7 milliót. Hasonló mértékben nőtt a középfokú oktatásban részt vevők száma is: 1958–1959-ben mindössze 88 000 fő, azonban 1985–1986-ban már 1,7 millió fő tanult valamelyik középiskolában. Továbbá az egyetemi hallgatók köre is szépen bővült. Míg az 1965–1966-os tanévben csupán 26 000 egyetemistát regisztráltak, addig 1985–1986 folyamán már 269 000 személy részesült felsőfokú képzésben. Mindemellett a kubai kormány számos szakképzési és felnőttképzési programot indított, valamint új iskolák építését kezdeményezte; 1959–1961 között 1100 új intézmény létesült.[67]

A reformok hatására számos, a korábbi rossz hatékonyságú oktatásból eredő probléma szűnt meg. Lecsökkent az írni-olvasni nem tudok aránya, illetve növekedett a tanult, szakképzett fiatalok száma.

Ez utóbbi azonban előidézett egy másik problémát, ugyanis 1970-et követően a jól képzett szakemberek megnövekedett száma nem állt egyenes arányban a Kubában létrehozott munkahelyek volumenével, így a frissen végzettek foglalkoztatása komoly nehézséget okozott. Az internacionalista politika ugyanakkor kiváló eszköznek bizonyult a szakmai túlkínálat orvoslására – az 1970-es évek második felétől. Kuba – mint említettük – nem csupán katonai segítséget nyújtott egyes harmadik világbeli, baráti országoknak, hanem polgári, technikai, oktatási és egészségügyi segélyeket is küldött, melyek keretein belül eszközöket, felszereléseket, illetve szakembereket is az adott célállam rendelkezésére bocsátottak.[68] Kiváló példa volt erre Algéria, Nicaragua vagy épp Grenada.

A tanult emberek társadalmon belüli magas arányából fakadó foglalkoztatási nehézségek kezelése mellett egy másik társadalmi problémára is ideális megoldást ígért az internacionalizmus, ez pedig nem más volt, mint a rasszizmus, illetve az abból kipattanó feszültségek. Fidel Castro 1959 márciusában meghirdette a rasszizmus felszámolásának programját, melynek nyomán viták, konferenciák és előadások szerveződtek a téma köré, hogy megoldást kínáljanak a létező akut problémahalmazra. Az elméleti feladatokon túl azonban gyakorlati lépések is követték a rasszizmus felszámolásának tervét. Ilyen volt például – a már említett – oktatás, munkahelyek és alapvető szociális lehetőségek (mint pl. egészségügyi ellátás, társadalom biztosítása stb.) mindenki számára hozzáférhetővé tétele. Mindemellett 1960-ban létrehozták az ún. Nemzeti Alkalmazott Hivatalt, amely a szegényeket, a munkanélkülieket volt hivatott munkához, megélhetéshez, valamilyen egzisztenciához juttatni. A hivatali elbíráláskor a mélyszegénységből kitörni igyekvő fekete családok nemegyszer előnyt élveztek a hasonló társadalmi rétegből jövő fehérekkel szemben, tehát pozitív diszkriminációt alkalmaztak a rasszalapú különbségek felszámolására. Ezzel a lépéssel azonban a kormány – bármennyire is célja volt – nem szüntette meg a problémát, hanem fenntartotta, lényegében konzerválta azt.[69]

A rasszizmus felszámolását célzó akciók azonban nem voltak hosszú életűek, ugyanis 1961. február 4-én, a II. Havannai nyilatkozatban már az állt, hogy „Kuba az a latin-amerikai ország, amely […] megszüntette a faji megkülönböztetést”.[70] Ezzel a kubai vezetés, pontosabban Fidel Castro tulajdonképpen bejelentette a rasszalapú megkülönböztetés felszámolására létrehozott intézkedések végét, azaz a problémát megoldottnak tekintette. Valójában csak szőnyeg

alá söpörték a kérdést, amit ékesen bizonyít az is, hogy a közigazgatás és -szolgáltatások alsóbb szintjein, például a munkahelyeken, a rendőrségi intézkedések során, ingatlanok vásárlása-bérlése esetén, vagy éppen az egyes intézményekbe való beléptetésért felelős személyek viselkedésében továbbra is jelen volt a rasszizmus. Ennek hátterében pedig a fentiekben már részletezett intézkedések pozitív diszkriminációt magukon hordozó elemei álltak. A kubai vezetés erről pontosan tudott, noha a szigetországban 1962 után hivatalosan nem létezett rasszalapú megkülönböztetés, és nem is volt szabad ilyenről beszélni.[71] Ettől függetlenül azonban a ki nem mondott probléma teherként nyomta a kormány vállát, így arra kénytelen volt valamiféle alternatív megoldást találni, amely nem volt – talán nem is lehetett – más, mint az internacionalizmus. Az afrikai internacionalista szerepvállalása során Havanna által megsegített államok, illetve mozgalmak számára küldött kubai katonák jelentős része fekete vagy mulatt származású volt. Érdemes külön kiemelni Etiópiát és Angolát, ahol a teljes kubai katonai kontingensben a feketék aránya a hivatalos adatok alapján körülbelül 50-55% is lehetett.[72] Az Afrikába küldött színes bőrű kubai katonák jelenlétének természetesen megvolt a maga szimbolikája. Ők szabad emberként, egy szocialista ország állampolgáraként segítettek afrikai testvéreiken.

A kubai internacionalizmus külpolitikai okai

Tanulmányunk végére hagytuk a kubai internacionalizmus talán legfontosabb mozgatórugóját, mégpedig a külpolitikai kontextust. Havanna 1959 utáni diplomáciai orientációjának alakulását ugyanis nagyban befolyásolta Kuba geopolitikai helyzete, amely a mai napig érezteti hatását a kis karibi országban.

A kubai forradalom győzelmét követően Fidel Castro 1959. április 15-én Washingtonba utazott, hogy az Egyesült Államok politikai vezetésével kompromisszumos megoldást találjon hazája és a hatalmas északi szomszéd jövőbeli kapcsolatára. Az őt fogadó Richard Nixon alelnök azonban továbbra is Havanna függő helyzetében látta a jó államközi kapcsolatok biztosítékát, amit Castro természetesen negatívan értékelt. Az Eisenhower-adminisztráció – forradalmi szemmel – rugalmatlan magatartásának hatására még az év májusában Kubában kihirdették a földreformot, ami a külföldi, elsősorban amerikai tőkés csoportok kezében lévő cukortermő területek államosítását vonta

maga után. Erre válaszul az USA gazdasági szankciók egész garmadáját zúdította Kubára, ami a két ország közötti politikai-gazdasági csatározások láncreakcióját indította be. Hamarosan súlyos gazdasági szankciókat foganatosítottak Havannával szemben, melynek értelmében előbb csökkentették, majd befagyasztották a szigetországbéli amerikai befektetéseket, valamint a kubai termékek felvásárlását. Ezenfelül beszüntették a gépek, a különféle alkatrészek, illetve a kőolaj exportját is. A felsorolt megszorítások közül a legsúlyosabb mégis a szigetországra kivetett cukorembargó volt, ugyanis ennek nyomán az USA felfüggesztette a Kubától történő cukorvásárlást, s így a szigetország elveszítette elsődleges kiviteli terméke legnagyobb felvevőpiacát. A gazdasági kivéreztetés nyilvánvaló szándékán túl az Egyesült Államok nem volt rest a fegyveres támadás eszközéhez nyúlni a forradalmi kormánnyal szemben. Ide sorolhatjuk azon megtorló akciókat, amikor repülőgépekről cukornád-ültetvényeket gyújtottak fel, vagy egyes ipari létesítményeket szórtak meg bombákkal. Ezen agresszív nagyhatalmi fellépések azonban csak felgyorsították a Kubában már javában zajló államosítási folyamatokat, így 1960 októberére az észak-amerikai hátterű vállalatok tulajdonában lévő cukorfeldolgozó üzemek, bányák, olajfinomítók és közüzemek szinte mindegyike állami kézbe került.[73]

Az USA kereskedelmi megszorításai, a forradalmi kormányt izolálni igyekvő stratégiája nyomán Kuba egyre inkább új diplomáciai-gazdasági partnerekre szorult. Először az el nem kötelezett országokkal (Jugoszlávia, Egyiptom, India, Indonézia stb.) próbálta meg felvenni a kapcsolatot még 1959-ben, ám ez a kísérlet nem járt sikerrel. Így Havanna a Szovjetunióhoz és a szocialista blokkhoz fordult segítségül, amelyet végül meg is kapott. Az 1960-as esztendő folyamán ugyanis egy sor gazdasági és diplomáciai megállapodás köttetett Kuba és a legtöbb államszocialista ország – a Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK, Románia, Lengyelország, Bulgária, Magyarországgal ekkor még csak gazdasági egyezmény, valamint Észak–Korea, Vietnám és Mongólia – között. A létrejött bilaterális kapcsolatoknak köszönhetően Kuba világpiaci áron tudott cukrot eladni a Szovjetuniónak, míg a szovjet kőolajat világpiaci ár alatt vásárolhatta meg. Emellett az 1949-ben alapított KGST országaiból számos termék, alkatrész, valamint szakértő érkezett a karibi országba.[74]

Kuba és a Moszkva vezette szocialista blokk egyre erősebb közeledése okán ült össze az Amerikai Államok Szervezete 1960. augusztus 22–29. között a Costa Rica-i San Joséban, mégpedig Peru

kezdeményezésére. A gyűlésen részt vevő államok külügyminiszterei megállapították, hogy a Havanna és a Szovjetunió között létrejött kereskedelmi kapcsolatok révén Kuba elősegítette egy kontinensen kívüli nagyhatalom behatolását a térségbe.[75]

Kuba természetesen elutasította a San Josében tartott ülésen megfogalmazott vádakat, s válaszként 1960. szeptember 2-án deklarálta az I. Havannai nyilatkozatot. Ebben egyfelől elítélték az USA beavatkozását a latin-amerikai országok belügyeibe, továbbá határozottan kijelentették, hogy a szovjetek által Havannának nyújtott segítség nem tekinthető semmilyen intervenciónak, hiszen az csupán a szolidaritás megnyilvánulása volt.[76] Ezenfelül a nyilatkozat 7. cikkelyében a szigetország erőteljes utalást tett internacionalista törekvéseire is, ugyanis ebben a pontban a következőket fogalmazták meg: „[…] az elnyomott és a kizsákmányolt országok kötelesek harcolni nemzeti felszabadulásukért; minden nép köteles szolidaritást vállalni az elnyomott, gyarmati, kizsákmányolt vagy megtámadott népekkel, a földkerekség bármely pontján legyen is az az ország, tekintet nélkül a földrajzi távolságokra."[77]

A fenti szavakkal utalva arra, hogy amennyiben szükséges, Kuba kész segítséget nyújtani a szabadságukért küzdő elnyomott népeknek. Persze ez úgyszintén vonatkozhat a Szovjetunióval való kapcsolat legalitására is, hiszen a hatalmas kelet-európai államszocialista föderáció is a „minden nép" vitathatatlan részét képezte, így kötelessége volt segíteni az elnyomottakat, pl. a gazdasági szankciók sújtotta Havannát.

1961-ben újabb fordulat következett az USA–Kuba viszony alakulásában. A szóban forgó év elején ugyanis az Egyesült Államok bezáratta havannai nagykövetségét, valamint megszakította diplomáciai kapcsolatait a szigetországgal. Ezt követően pedig, április 17-én az USA kormányának jóváhagyásával és a CIA aktív közreműködésével kiképzett 1500 fős emigráns kubai zsoldoscsapat szállt partra Kubában, Playa Girónnál (a Disznó-öbölben), hogy megdöntse Castro uralmát. Ám a kubai vezetés sem volt tétlen, s gyorsan mozgósította hadseregét, valamint a jól szervezett milíciát, amelyek együttes segítségével április 21-ére legyőzte a partraszálló erőket. Az elbukott amerikai beavatkozás pedig tovább radikalizálta a szigetország politikáját. Fidel Castro az intervenció nyomán hivatalosan is bejelentette: Kuba szocialista útra tért.[78]

Kontinentális szinten a második Kuba-ellenes lépésre az 1961. augusztus 5–17. között az Amerika-közi Gazdasági és Szociális Tanács Uruguayban tartott, Punta del Este-i konferenciáján került sor.

Az Egyesült Államok itt hirdette meg a *Szövetség a haladásért* programot, amely keretein belül az USA gazdasági segítséget ígért a latin-amerikai országok számára, hogy ezzel ellensúlyozza a kubai forradalom népszerűségének rohamos terjedését a szubkontinensen.[79]

A konferencián részt vett egy kubai delegáció is, amelynek vezetője Ernesto Che Guevara volt – mondanunk sem kell, emiatt óriási figyelem övezte a Havannából érkezett küldöttséget. Augusztus 8-án maga a *Comandante* is beszédet mondott. Ebben elítélte az USA által meghirdetett irányvonalat, amelyet az imperializmus egy újabb, a tényleges gazdasági segítségnyújtás helyett tett lépéseként értékelt. Ennek ellenére leszögezte, hogy Kuba kész ismét tárgyalóasztalhoz ülni a nevezett kérdés kapcsán.[80] Azonban érdemes kiemelni Guevara beszédének egy további, nemkülönben érdekes részét, jelesül, amikor kijelentette, hogy: „[…] harcolunk az országok függetlenségéért, harcolunk a megszállt területek érdekeiért. […] Folyamatosan harcolunk itt, Amerikában […] és harcolunk Afrikában, Ázsiában, bárhol a világon, ahol a hatalmasok elnyomják a gyengéket, hogy a gyengék elnyerjék függetlenségüket, önrendelkezésüket és a szuverén állami léthez való jogukat."[81]

Ebben a kijelentésében Che Guevara konkretizálta az I. Havannai nyilatkozat 7. pontjában elhangzottakat, s immár nem általánosságban beszélt arról, hogy a népeknek kötelességük kiállni az elnyomottak mellett, hanem minden kétséget kizáróan proklamálta, hogy Kuba kötelességének tartja a kizsákmányolt és függetlenségükért harcolók megsegítését. Vagyis az argentin–kubai forradalmár Punta del Estében a nagyközönség elé terjesztette Havanna explicit szándékát saját internacionalista politikájának kialakítására.

1962. január 22-én ismét Amerika-közi találkozóra került sor Punta del Estében, ahol az Egyesült Államok kezdeményezésére a latin-amerikai országok[82] január 30-án megszavazták Kuba kizárását az Amerikai Államok Szervezetéből. Ezt követően pedig – a folyó év február 7-én – az USA teljes embargót hirdetett a szigetországgal szemben.[83] Mindennek eredményeképpen Kuba elszigetelődött a szubkontinensen, így a forradalmi kormány számára egyre sürgetőbb feladattá vált, hogy új szövetségesek után nézzen. Ehhez pedig kiváló eszköznek, egyszersmind kitörési lehetőségnek bizonyult a szocialista internacionalizmus.

Kubában 1962. február 4-én – válaszul a Punta Del Este-i AÁSZ-találkozón deklarált határozatokra – kiadták a II. Havannai nyilatkozatot, amelyben Fidel Castro többek között kijelentette, hogy a

latin-amerikai országok jelentős részében az USA imperializmusa elleni küzdelem csakis a forradalom útján valósítható meg. Noha Castro tagadta, hogy a forradalom exportja lenne a cél (vö. az 1961. december 2-án elmondott beszédével!), mégis úgy vélte, hogy a szubkontinens államaiban lángra lobbanó antiimperialista küzdelmeknek a kubai forradalom példáját kellene követniük. Ilyetén módon viszont alig leplezte a szigetország valós külpolitikai szándékait, amelyek összességében ugyanabba az irányba mutattak, azaz a latin-amerikai forradalmak támogatását célozták.[84] A II. Havannai nyilatkozat tehát megerősítette azt, amit Che Guevara már nagy vonalakban felvázolt az első Punta del Este-i értekezleten, miszerint Kuba támogatni fogja a függetlenségükért harcoló harmadik világbeli országokat. Ez utóbbit a nyilatkozat csak tovább pontosította Latin-Amerika konkrét megnevezésével.

Kuba külpolitikájában 1962-ben egy újabb irányváltás volt megfigyelhető, s ennek következtében egyre inkább felerősödtek és kiszélesedtek az internacionalista törekvések. Ehhez pedig az októberi kubai rakétaválság, pontosabban annak lezárása vezetett. A rakétaválság nyomán rapid módon eszkalálódó, egy nagyon is lehetséges világháború veszélyével fenyegető konfliktus megoldása céljából tárgyalóasztalhoz ült két szuperhatalom vezetője – John F. Kennedy amerikai elnök, illetve Nyikita Hruscsov szovjet főtitkár és kormányfő – ugyanis teljes egészében kihagyták Kubát a megbeszélésekből. A kialakult, Havanna számára roppant kedvezőtlen helyzetet csak tovább rontotta, hogy a Szovjetunió alapvetően a saját és nem a kubai érdekeket képviselte a tárgyalásokon. Hruscsov egyedül a szigetország meg nem támadását és szuverenitásának tiszteletben tartását ígértette meg az Egyesült Államokkal, ami a kubai forradalom túlélése szempontjából nem volt jelentéktelen fejlemény. Ám ettől eltekintve Moszkva kizárólag a saját érdekeit védte, leginkább a Törökországban elhelyezett amerikai rakéták mihamarabbi leszerelését szorgalmazva.[85] Ebből kifolyólag olyan kérdések, mint a guantanamói támaszpont kiürítése,[86] vagy az USA által 1962. február 4-én kivetett embargó eltörlése szóba sem kerültek a tárgyalások során. Továbbá a Szovjetunió arra sem vállalt garanciát, hogy megvédi Kubát egy esetleges észak-amerikai invázió esetén. Így az Egyesült Államok és a Szovjetunió között született egyezség eredményeképpen Fidel Castrón a becsapottság és a megalázottság érzése lett úrrá. Ugyanis a kubai vezető már közel sem érezte biztosítottnak Kuba védelmét Moszkva által, valamint egyre inkább úgy tűnt számára, hogy a régi

függést egy újabb váltotta fel.[87] Pont emiatt a kubai vezetés mind jobban törekedett egy harmadikutas politika elméleti kidolgozására és persze gyakorlati kiépítésére is, melynek fókuszába a fejlődő világ frissen függetlenné váló, vagy épp a függetlenségükért küzdő országai megsegítésének ügyét állították.

Az 1960-as évek második felére Kuba internacionalista törekvései, nemcsak az USA-val, hanem a Szovjetunióval szemben is keltettek bizonyos diplomáciai feszültségeket. Ennek hátterében az 1962-től, kiváltképp a kubai rakétaválságot követően – főleg Latin-Amerika vonatkozásában – fokozatosan radikalizálódó kubai külpolitika állt. Ezt persze a békés egymás mellett élés szuperhatalmi programját hangoztató Moszkva egyáltalán nem nézte jó szemmel.[88] Hruscsov a rakétaválság rendezését követően megpróbálta egy hivatalos és kellően reprezentatív moszkvai invitálással kiengesztelni Fidel Castrót, aki ezt nem fogadta el. Ennek a meghívásnak minden bizonnyal az is a célja lehetett, hogy megakadályozzák a szigetország szovjet kézből való kicsúszását, ezzel gyorsan elejét véve egy esetleges havannai különutas politikának. Eme szovjet törekvés azonban nem járt sikerrel. Továbbá, a rakétaválságot követően, Kuba a szocialista blokk országaitól is nagyobb távolságot tartott. A kubai szervezetek igyekeztek csökkenteni szoros személyi kapcsolataikat és sokrétű együttműködésüket a többi államszocialista rendszerű országgal.[89] Mindez leginkább abban nyilvánult meg, hogy az adott baráti ország által meghívott különböző kubai küldöttségek először elfogadták az invitálását, majd hirtelen közbejött, valójában mondvacsinált okokra hivatkozva végül sorra lemondták azokat.[90]

A Szovjetunió annak érdekében, hogy megakadályozza a kubai forradalmi törekvéseket Latin-Amerikában, arra kérte, vagy inkább utasította a latin-amerikai kommunista pártokat, hogy tartsanak egy közös konferenciát, amely 1964 decemberében Havannában került megrendezésre. Itt Castrót arra kényszerítették, hogy minimalizálja a szubkontinens gerillamozgalmainak nyújtott támogatást. Ezt azonban a kubai vezető többször is megszegte, így Moszkva 1967-re szankciókat helyezett kilátásba, amit 1968 januárjában tető alá is hoztak. Ennek hátterében pedig a Venezuelai Kommunista Párttal (spanyol rövidítése: PCV) való vita állt.[91] A PCV ugyanis 1965-ben egy határozatot adott ki arról, hogy nem szándékozik tovább támogatni a hatalom fegyveres úton történő megdöntését, mivel az kudarcba fulladt, s a párt nem élvezi a tömegek támogatását. Erre válaszul a kiemelkedő gerillavezér és kommunista, Douglas Bravo[92] megszakította kapcsola-

tát a PCV-vel, és saját mozgalmat hozott létre Venezuelai Forradalom Pártja (Partido de la Revolución Venezolana – PRV) néven.[93] Kuba a PRV-t anyagilag, kiképzéssel és tanácsadókkal egyaránt támogatta.[94] Mindezt viszont a PCV nem nézte jó szemmel.

A kilátásba helyezett szankciók nyomán, valamint Ernesto Che Guevara sikertelen bolíviai akciója után Fidel Castro kénytelen volt belátni, hogy a latin-amerikai kontinentális forradalom támogatását el kell engednie annak érdekében, hogy Kubában életben maradjon az általa kiépített rendszer. Továbbá a Moszkvával való viszony mihamarabbi rendezését indokolta a szigetország 1960-as évek végére kialakult gazdasági helyzete,[95] valamint Salvador Allende 1970-es választási győzelme Chilében. Ez utóbbi ugyanis a szubkontinensen megalapozta a szocializmushoz vezető békés átmenet utópiáját, s egyúttal visszavetette a gerillamozgalmak támogatottságát.[96] Így Castro végül engedett a szovjet nyomásnak és az 1968-as esztendő második felében hozzálátott a Moszkva vezette szövetségi rendszerrel fenntartott kapcsolatok normalizálásához.[97] Kubai részről a kelet-európai államszocialista országok relációjában végrehatott újbóli nyitásnak kétségkívül szimbolikus fejezete volt a Szovjetunió által kezdeményezett és a Varsói Szerződés Szervezete öt országának közös akciójában végrehajtott 1968-as csehszlovákiai intervenció üdvözlése és támogatása. S tulajdonképpen ez tekinthető az újra meginduló közeledés kezdőpontjának, ugyanis, miként azt egy korabeli magyar külügyi jelentésben olvashatjuk: „Augusztus óta a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országokkal szembeni kubai magatartásban kedvező jelenségek észlelhetők és törekvés mutatkozik a viszony megjavítására […].”[98]

Később, az 1970-es évek közepére Kubának sikerült rendeznie viszonyát a Szovjetunióval és a szocialista tömbbel, illetve több nyugati tőkés országgal. Továbbá javulásnak indultak a szigetországnak a latin-amerikai szubkontinens néhány államával ápolt kapcsolatai is. Így ismételten felerősödött Kuba harmadik világba irányuló internacionalista szerepvállalása, amelynek fő színterei – amint arról már jelen tanulmány elején szót ejtettünk – Afrika és Közép-Amerika voltak.[99] A szigetország mindkét régióban több országnak és forradalmi mozgalomnak nyújtott katonai-fegyveres, valamint polgári segélyeket egészen 1991-ig. Ezt követően egy erős megtorpanás következett be, amelynek hátterében a Szovjetunió és a szocialista blokk széthullása állt. Ennek hatására ugyanis Kuba elvesztette legfőbb diplomáciai és gazdasági partnereit, ami évekig tartó, mély válságot idézett elő a

szigetországban, amelyen Havannának csak a ’90-es évtized végére sikerült túllendülnie. A sikeresnek mondható gazdasági stabilizáció eredményeképpen az ezredfordulóra egy új irányvonala alakult ki a kubai internacionalizmusnak. Ez utóbbi pedig nem volt más, mint az orvos-internacionalizmus.[100] Ezen jelenség vizsgálata azonban egy újabb tanulmány feladata lesz.

Záró gondolatok – egy internacionalista politika gyökerei és hajtásai

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az 1959. január 1-jén Kubában hatalomra jutott forradalmi kormány külpolitikája internacionalista irányvonalának kialakulásához 3 fő tényező járult hozzá.

Az egyik kiváltó ok az Egyesült Államokkal és annak imperialista politikájával való szembenállás volt, amely külpolitikai nehézségeket idézett elő Kuba számára. Mindez pedig ahhoz vezetett, hogy Kuba 1962-re tulajdonképpen elszigetelődött az amerikai kontinensen, amely gazdasági problémákat szült a karibi országban. Az ebből való kitöréshez Havannának mindenképpen új partnereket kellett keresnie, amihez jó eszköznek bizonyult a fejlődő országok számára az internacionalizmus közös talaján nyújtott segítség. Azonban a gazdasági nehézségekből való kilábalásban Kuba egyértelműen a Szovjetunió, illetve a mögötte felsorakozó közép-kelet-európai államszocialista országok támogatására szorult. Ennek ugyanakkor magas politikai ára volt, amit 1962 októberében kiválóan bizonyított a kubai rakétaválság néven elhíresült, s a hidegháború legforróbb két hetének tartott eseménysorozat. Az atomháború rémével fenyegető konfliktus lezárása során ugyanis nemcsak az USA, de a Szovjetunió is figyelmen kívül hagyta a kubai érdekeket, s ennek legszembetűnőbb jele Fidel Castro és általában véve egy, a szigetországot képviselő delegáció meghívásának teljes mellőzése volt a szovjet–amerikai tárgyalásokról. Ezt természetesen Castro óriási csalódásként értékelte, mondhatni elárulva érezte magát a Szovjetunió és általában véve a szocialista blokk országai részéről, s egyre inkább úgy tűnt számára, hogy Kuba az Egyesült Államok alárendeltségéből kiszabadulva egy újabb függőségbe kezd belesodródni. Ezt elkerülendő, Kuba különutas külpolitikát kezdeményezett, melynek nyomán felerősödött és kiszélesedett a Havanna által a szabadságukért harcoló, vagy már függetlenné vált harmadik világbeli országok számára nyújtott internacionalista töltetű segítség. Mindezt viszont a Szovjetunió már

nem nézte jó szemmel, különösen Latin-Amerika tekintetében, ami jelentős feszültséget keltett a két ország között. Ám Kuba – szorult és alapvetően kiszolgáltatott – gazdasági helyzetében nem engedhette meg, hogy súlyos csorba essen a szovjetekkel kiépített kapcsolatokon, mint ahogyan a Szovjetunió sem veszíthette el latin-amerikai hídfőállását. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy Havanna és Moszkva az 1970-es évekre rendezték viszonyukat, így Kuba ugyan folytathatta internacionalista politikáját, de erőforrásait immáron Afrikára és Közép-Amerikára koncentrálva. Újabb változást a kubai internacionalista politikában a szovjet vezetésű keleti blokk, s az azt összetartó integrációk, a KGST és a Varsói Szerződés felbomlása hozott, útjára indítva ezzel az orvos-internacionalizmust.

Kuba sajátos társadalmi helyzete is fontos szereppel bírt az internacionalista külpolitika kialakulásában, formálódásában. Hiszen a tanulmányban említett kubai nemzetközi szerepvállalások olyan szociális problémák (pl. lakhatás, munkanélküliség, rasszizmus) felszámolására kínáltak alternatív megoldást, amelyekre az új kubai kormány a forradalom győzelmét követően egyből ígéretet tett, ám önerőből, belföldön mégsem tudta azokat maradéktalanul megvalósítani.

Végezetül pedig fontos hangsúlyozni a kubai internacionalizmus ideológiai és történelmi hátterét, ugyanis ezekre alapozva tudta a Castro-rendszer elfogadtatni az internacionalista segítségnyújtás politikáját, illetve meggyőzni a karibi ország lakosságát arról, hogy miért is fontos mindez hazájuk, illetve a forradalom ügye számára.

Jegyzetek

[1] Feinsilver, Julie M.: Fifty Years of Cuba's Medical Diplomacy: From Idealism to Pragmatism. *Cuban Studies,* (2010), 41. 87.

[2] Horváth Gyula – Anderle Ádám: *Perón – Che*. Pannonica, 2000. 268–269.

[3] Szarka Evelin: *A büszke Kuba. Forradalom Amerika és Európa szorításában.* Publikon Kiadó, 2013. 158.

[4] Érdekesség, hogy Kuba csak a hatalom megszerzése után támogatta a Sandinista Frontot (spanyol rövidítése: FSNL) Nicaraguában. Az 1979-es győzelmet megelőzően az FSNL ugyanis kizárólag a Német Demokratikus Köztársaságtól és Észak-Koreától kapott egészségügyi, illetve katonai segélyt. Erről lásd: Anderle Ádám: A sandinista kormány és a szocialista országok (1979–1989). In uő. (szerk.): *Történelmi minták és utak. Esszék Spanyolországról és Latin-Amerikáról.* Szeged, 2009. 157.

[5] El Salvador esetében Kuba nem az egész országot, hanem az azt irányító USA-barát kormánnyal szemben fellépő baloldali, Farabundo Martí Nemzeti Felszabadítási

Front (FMNL) elnevezésű gerillamozgalmat támogatta fegyverekkel, kiképzéssel és pénzzel. Továbbá gyógykezelést biztosított a salvadori gerillák számára Kubában. Erről lásd: Sweig E., Julie: *Cuba, What everyone needs to know*. Oxford University Press, 2016. 124.

[6] Chomsky, Aviva: *A history of the Cuban revolution*. John Wiley & Sons, Inc. 2015. 81.

[7] José Martí (1853–1895): kubai költő, író és szabadságharcos. A második kubai függetlenségi háború (1895–1898) megszervezésének kulcsfigurája, vezére. Életét a szabadságharc kitörésének első évében, 1895-ben a csatatéren vesztette el.

[8] Anderle Ádám: Száz év háború – José Martíért. In uő. (szerk.): *Latin-Amerikai utakon.* Hispánia, Szeged, 2002. 105.; Kerekes György: José Martí és kora. In Anderle Ádám – Kerekes György – Salvador Bueno (szerk.): *A mi Amerikánk*. Budapest, Európa Kiadó, 1973. 369.

[9] Anderle (1973): i. m. 105–106.

[10] A venezuelai orvosi segítségnyújtás Kubával együttműködve valósult meg. Ennek egyik legnevezetesebb akciója az Operación Milagro (magyarul: „Csodaműtét") program, melynek keretein belül ingyenes szemészeti ellátást nyújtanak más latin-amerikai országoknak.

[11] Kerekes (1973): i. m. 369.

[12] Grenon, Marie Michèle: Cuban Internationalism and Contemporary Humanitarianism: History, Comparison and Perspectives. *International Journal of Cuban Studies,* (2016), 2. 201.

[13] Modesto Díaz (1826–1892). Dominikai katona, a kubai tízéves háborúban mint vezérőrnagy szolgált a kubaiak oldalán.

[14] Luis Marcano (1831–1870). Dominikai katonatiszt, ezredes. A kubai tízéves háború idején a lázadók oldalán harcolt mint parancsnok.

[15] Grenon (2016): i. m. 201.

[16] Máximo Gomez (1836–1905). Dominikai származású katonatiszt, a Zaragozai Katonai Akadémia növendéke volt. A második kubai függetlenségi háború emblematikus katonai vezetője. A háborút követően született kubainak választották. Rajta kívül egyedül Ernesto Che Guevara részesült ebben a megtiszteltetésben Kuba története során.

[17] Prágay János (1812–1851). 1849 januárjában, Tokajban jelentkezett Klapka Györgynél katonai szolgálatra. Prágay a szabadságharc alatt végig Klapka mellett szolgált, s főhadnagyi rangig jutott. 1849. április 10-én a váci ütközetet követően megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát. Júliusban a komáromi várőrség parancsnoka lett, majd szeptemberben megkapta a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályát, ezzel alezredesi ranghoz jutva. Októberben Komáromban kapitulált, majd elhagyta az országot, s New Yorkban telepedett le. Az USA-ban ismerkedett meg a kubai emigráció tagjaival, majd csatlakozott szerveződő spanyolellenes felkelésükhöz.

[18] Narcisó López (1797–1851). Venezuelai származású kubai szabadságharcos. A spanyol főkapitány asszisztense, annak tanácsadójaként került Kubába, ám 1843-ban az új kormányzó kinevezésekor pozícióját elvesztette, majd csatlakozott a spanyolellenes kubaiakhoz. 1848-ban az Egyesült Államokba menekült az ekkoriban zajló, a kubai lázadók elleni spanyol letartóztatási hullám elől. Ezt követően többször kísérletet tett a déli ültetvényesek támogatásával és amerikai, valamint

európai zsoldosok segítségével spanyolellenes expedíciók végrehajtására Kubában. Ezekből az 1851-es végzetesnek bizonyult a számára.

[19] Torbágyi Péter: *Magyarok Latin-Amerikában*. Budapest, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004. 277.

[20] Kukovecz György: Kuba és a spanyol polgárháború. *Világtörténet,* (1985), 8. 80–81.; Baumann, Gino: *Los voluntarios latinoamericanos en la guerra civil espanola.* Cuenca, 2009. 64–65.

[21] Baumann (2009): i. m. 64.; Kukovecz (1985): i. m. 81.

[22] Baumann (2009): i. m. 81.

[23] 1934-ben Antonio Guiteras vezetésével alakult meg a Cuba Joven. Magát nemzeti demokratikus pártnak vallotta, ám programjának voltak szocialista vonatkozásai is, miszerint egy szociálisan érzékeny és igazságos köztársaságot kívántak létrehozni Kubában. Lásd: Anderle Ádám: *Kuba története*. Akkord Kiadó, 2004. 82.

[24] A volt kubai elnök, Grau San Martín (hivatali ideje: 1933–1934) által 1934-ben alapított párt, melynek tagjai José Martí és a kubai függetlenségi háború eszményei igazi örököseinek tekintették magukat. Innen ered a párt neve, a Forradalmi Párt. Az *autentikus* jelzővel pedig az örökségre kívántak utalni. A párt alapvetően a városi középosztályra és a hazai ültetvényes rétegre támaszkodott, azonban az Egyesült Államok érdekeit kiszolgáló kubai kormány és en bloc az imperializmus elleni harc érdekében a dolgozó osztályok felé is nyitni kezdett, s így gyűjtőpárttá vált. Lásd: Anderle (2004): i. m. 82.

[25] Baumann (2009): i. m. 81.; Kukovecz (1985): i. m. 73.

[26] Az erre vonatkozó számadatokat Ramón Nicolas*: Cuba y la defensa de la Republica espanola: ejemplo de internacionalismo, 1936 – 1939* c. munkájából származnak. Ezt idézi: Baumann (2009): i. m. 67.

[27] Baumann (2009): i. m. 66.

[28] Antonio Guiteras y Holmes (1906–1935). Kubai politikus. 1933–1934 között Kuba bel- és hadügyminisztere. 1934-ben alapította az Ifjú Kuba Pártját. 1935-ben tűzharc közben esett el, ennek körülményeiről jelen alfejezetben részletesebben is beszámolunk.

[29] Kukovecz (1985): i. m. 69. és Baumann (2009): i. m. 76.

[30] Baumann (2009): i. m. 75–76.; Kukovec (1985): i. m. 76–77.

[31] Kukovecz (1985): i. m. 77., 79.

[32] Baumann (2009): i. m. 77., 79.

[33] Uo. 83.

[34] Nicolas Guillén (1902–1989). Kubai költő, író, politikai aktivista. A spanyol polgárháborúban mint a *Mediodia* c. napilap helyszíni tudósítója vett részt. Illetve ez idő alatt lépett be a Kubai Kommunista Pártba is. A II. világháború után emigrációban élt, majd a kubai forradalom győzelmét követően hazatért Kubába, ahol az új rendszer támogatója lett. Ez utóbbit bizonyítja az is, hogy ő volt a felelős a forradalom utáni kulturális élet újjászervezésért mint a Kubai Író- és Művészszövetség elnöke. Lásd: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon 4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 53–54.

[35] Idézi: Baumann (2009): i. m. 73.

[36] Fulgencio Batista (1901–1973). Kubai katonatiszt. 1934-ben mint a hadsereg feje katonailag megdöntötte Grau San Martín ideiglenes kormányát, ezt követően pedig saját bábjait ültette az elnöki székbe. Később, 1940–1944 között pedig maga

Batista töltötte be az elnöki pozíciót. Ezt követően egy újabb államcsínyt követett el, s 1952-től 1959-ig a szigetország katonai diktátora volt.

[37] Kukovecz (1985): i. m. 73.

[38] Uo.

[39] 1934 és 1939 között öt Batista-párti jobboldali elnök váltotta egymást, akik a következők voltak: Carlos Hevia (1934. január 15–18.), Carlos Mendieta (közösen Batistával, 1934–1935), José A. Barnet y Vinagerast (1935. december 11. – 1936. január 10.), Miguel Mariano Gómez (1936. január 10. – 1936. december 23.), Laredo Bru (1936–1939). 1939 és 1940 között ismét Grau San Martín alakított kormányt, ami demokratikus átrendeződést eredményezett. Az 1940-es parlamenti választásokat azonban Batista nyerte meg, s ezzel a demokratikus szabadságjogok ismét háttérbe szorultak. Részletesen lásd: Anderle (2004): i. m. 93–94., 194–195.

[40] Ilyen intézkedés volt a halálbüntetés bevezetése, a sztrájkok, utcai demonstrációk és a szabad szakszervezeti szervezkedések betiltása, valamint az egyetemi autonómia eltörlése. Anderle (2004): i. m. 81.

[41] Anderle (2004): i. m. 83.

[42] Kukovecz Görgy: Polgári demokratikus forradalom Kubában (1933–1935). *A Nemzetközi Munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1985.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 40.

[43] Kukovecz (1985): i. m. 71–72.

[44] Idézi: Gleijeses, Piero: Cuba's First Venture in Africa: Algeria, 1961–1965. *Journal of Latin American Studies*, (1996), 1. 161.

[45] Panichelli-Batalla, Stéphanie: Cuban doctors in Sandinista Nicaragua: challenging orthodoxies. *Oral History Society*, (2017), 2. 45.

[46] Ramón Nicolau González (1905–1981): kubai kommunista mozgalmár, forradalmár. 1925-től részt vett a szakszervezeti mozgalomban, tagja volt az ekkor megalakult Kuba Nemzeti Munkásszövetségének (spanyol rövidítése: CNOC). 1926-ban belépett a Kubai Kommunista Pártba, majd 1930-ban beválasztották annak Központi Bizottságába. Részt vett a Geraldo Machado (hivatali ideje: 1925–1933) elleni felkelésben. 1931-ben börtönbe került, majd szabadulását követően elhagyta Kubát, és többek között a Szovjetunióban is járt. 1936-ban részt vett a kubai önkéntesek toborzásában, illetve magában a spanyol polgárháborúban is. 1938-ban visszatért Kubába. 1959 után a Castro-kormány híve lett, a Forradalmi Fegyveres Erők külföldi műszaki tanácsadói részlegének volt a vezetője egészen 1965-ig. 1973-ban végezte el tanulmányait a Kubai Kommunista Mozgalom és Szocialista Forradalom Történeti Intézetében.

[47] Baumann (2009): i. m. 67.; Jiménez, Femando Vera: Cubanos en la Guerra Civil española. La presencia de voluntarios en las Brigadas Internacionales y el Ejército Popular de la República. *Revista Complutense de Historia de América*, (1999), 25. 311.

[48] Grenon (2016): i. m. 203.

[49] Juan Jacobo Árbenz Guzmán (1913–1971). Guatemalai katonatiszt, politikus. 1944–1950 között honvédelmi miniszter, majd 1951-től 1954-ig Guatemala elnöke volt. Elnöksége alatt demokratikus reformokat kezdeményezett. Utóbbiak keretén belül elindították az agrárreformot, ez azonban sértette az észak-amerikai United Fruit Co. érdekeit, amely nyomán C. Castillo Armas guatemalai ezredes

az USA által támogatott katonai puccsot hajtott végre az Arbenz-kormánnyal szemben. Bővebben lásd: Anderle Ádám: *Latin-Amerika története.* JATEpress, Szeged, 2010. 115–116.

[50] Harris, Richard L.: Cuban Internacionalism, Che Guevara and the Survival of Cuba's Socialist Regime. *Latin American Perspectives*, (2009), 3. 32.

[51] Guevara, Ernesto Che: *Algíri beszéd.* Fejlődés-tanulmányok 5. (Ford. Zoltán Gabriella). Budapest, 1983. 299–300.

[52] Guevara (1983): i. m. 299–300.

[53] Guevara (1983): i. m. 299–300.

[54] Karczag Gábor: *Ernesto Che Guevara*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1969. 64., 66–67.

[55] A munka magyarul *A gerillaharcos kézikönyve* címen olvasható: Guevara, Ernesto Che: *A gerillaharcos kézikönyve.* (Ford. Gálvölgyi Judit). Budapest, Ulpius-ház, 2007. 249.

[56] Forgács Balázs: *Gerillák, partizánok, felkelők*. Zrínyi Kiadó, 2020. 191.

[57] Harris, Richard: Reflections on Che Guevara's Legacy. *Latin American Perspectives*, (1998), 4. 22.; Guevara, Ernesto Che: A szocializmus és az ember Kubában. (Ford. Benkő Judit). In Kerekes György (szerk.): *Eszmeáramlatok Latin-Amerikában*. Gondolat Kiadó, 1981. 116–117. (A tanulmány eredetileg 1965. március 12-én, az uruguayi *Marcha* c. hetilapban jelent meg.)

[58] Balázs Eszter (ford.): A Cuito Cuanavalei csata. Fidel Castro Kuba katonai részvételéről az afrikai nemzeti felszabadítási harcokban. (Részlet Ignacio Ramonet Fidel Castro. *Biographie á deux viox* c. interjúkötetéből), *Eszmélet,* (2009) 81. 194.

[59] Konok Péter: Castro és a castroizmus. *Rubicon folyóirat*, (2006), 8. 23.

[60] Latell, Brian: *Kuba Fidel Castro után.* (Ford. Rákócza Richárd). Budapest, HVG Könyvek, 2008. 227.

[61] Guevara, Che: Környezetem gyermeke, 1960. augusztus 20. In uő.: *A motoros naplója.* (Ford. Gálvölgyi Judit). Ulpius-ház Könyvkiadó, 2004. 205.

[62] Dr. Julie M. Feinsilver amerikai külpolitikai elemző, nemzetközi kapcsolatok szakértő. 1979 óta vizsgálja a kubai egészségügyi rendszert, az orvosdiplomácia és az orvos-internacionalizmus történetét, illetve aktuálpolitikai vonatkozásait. A témában – több tanulmánya mellett – 1993-ben jelent meg könyve *Healing the Masses Cuban Health Politics at Home and Abroad* (University of California Press, 1993) címen.

[63] Feinsilver, Julie M.: Cuba as a "World Medical Power": The Politics of Symbolism. *Latin American Research Review*, (1989), 2. 3.

[64] Farkas Dániel: A kubai külpolitika zsákutcája. Az OLAS (Organización Latinoamericana de Solidaridad) havannai ülése, 1967. *Scholia Iuvenum Humaniora 2.* (2022), 2. 82–83. Online: https://btk.kre.hu/images/scholia/2022-2/Scholia2081-089Farkas-A-kubai.pdf

[65] Castro, Fidel: De Martí a Marx. In Michael Löwy (szerk.): *El marxismo en América Latina.* LOM Ediciones, Chile, 2007. 283.

[66] Castro (2007): i. m. 288.

[67] Diaz-Briquets, Sergio: The Society and Its Environment. In Rex A. Hudson (szerk.): *Cuba a country study.* Federal Research Division Library of Congress, 2002. 145.

[68] Feinsilver (1989): i. m. 2.; Anderle Ádám: Faji előítéletek a szocialista Kubában. In uő (szerk.): *Történelmi minták és utak. Esszék Spanyolországról és Latin-Amerikáról.* Szeged, 2009. 76.

[69] Blue A., Sarah: The Erosion of Racial Equality in the Context of Cuba's Dual Economy. *Latin American Politics and Society*, (2007), 3. 39–40.; Krajcsi Sándor Roland: A közös kubai-szovjet űrutazás a propaganda és a valóság tükrében. *Eszmélet*, (2022), 134., 138.

[70] A Második Havannai Nyilatkozat. *Nemzetközi Szemle*, (1962) 3. 12–13.

[71] Blue A. (2007): i. m. 39–41.; Krajcsi (2022): i. m. 138.

[72] Anderle (2009): i. m. 76–77.

[73] Részletesen lásd: Anderle (2004): i. m. 118., 120., 122.; Horváth Emőke: Az első Havannai Nyilatkozat keletkezésének körülményei. In Horváth Emőke (szerk.): *Politika, egyház és hatalom*. Kuba 1959–1961. Martin Opitz Kiadó, 2022. 62–64.

[74] Anderle (2004): i. m. 120., 123.; Horváth (2022): i. m. 64., 72–73.

[75] Anderle (2004): i. m. 121.

[76] Horváth (2022): i. m. 70., 72.

[77] Havannai Nyilatkozat. Havanna, 1960. szeptember 2. (Ford. Kerekes György). In Kerekes György: *Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában.* Kossuth Kiadó, 1974. 399.

[78] Anderle (2004): i. m. 124.

[79] Anderle (2004): i. m. 125.

[80] Kerekes (1974): i. m. 140.

[81] Guevara, Che: *Cuba no admite que se separe la economía de la política. Intervención ante el CIES.* 1961. augusztus 8. o. n. Online: https://www.marxists.org/espanol/guevara/escritos/op/articulos/puntadeleste/discurso.htm; Elérés ideje: 2023. március 30.

[82] Argentína, Brazília, Bolívia, Chile, Ecuador és Mexikó tartózkodó álláspontot foglalt el, azonban Mexikó kivételével később ezek az országok is megszakították kapcsolataikat Kubával. Lásd: Kerekes György: *A kubai forradalom.* Budapest, Európa Kiadó, 1979. 113–115.

[83] Pál István – Szilágyi Ágnes Judit: Párbeszéd az ENSZ-ben. Adalékok a Magyarország és Costa Rica közötti kapcsolatfelvétel történetéhez. *Világtörténet*, (2021), 3. 379.; Kerekes (1979): i. m. 118., 189.

[84] Horváth Emőke: A második Havannai Nyilatkozat. ÖT KONTINENS, az Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Tudományos Közleményei, (2018), 2. 164.

[85] Anderle (2004): i. m. 128.

[86] Az Egyesült Államok a kubai Guantánamo-öbölben 1903 óta tart fent haditengerészeti támaszpontot. Fidel Castro azt szerette volna, ha a rakétaválságot rendező tárgyalások során a Szovjetunió nyomást gyakorol az USA-ra annak érdekében, hogy az kivonja csapatait Guantánamóból. Erről lásd: Anderle (2004): 128.

[87] Horváth – Anderle (2000): i. m. 268.

[88] Anderle (2004): i. m. 132.

[89] MNL OL XIX-J-1-j Kuba, 1965. 74. d. Tárgy: *A kubai külpolitikáról.* 1965. január 30., 1.

[90] Uo.

[91] Farkas Dániel: Fidel Castro Trikontinentális Konferencián mondott beszédének jelentősége a korszak kubai külpolitikájára nézve. In Boros Gábor – Hóvári János

– Jakubovits Edit – Péti Miklós – Sepsi Enikő – Szabó-Bartha Anett (szerk.): *Non est volentis: A Benda Kálmán Szakkollégium legjobb hallgatói munkái (2017–2021).* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2021. 298., 305.

[92] Douglas Ignacio Bravo Mora (1932–2021). Venezuelai politikus, gerilla. 1946-ban csatlakozott a Venezuelai Kommunista Párthoz, később pedig annak militáns irányzata vezetőjévé vált. Az ő nevéhez köthető a Romuló Betancourt kormányával (1959–1964) szembeni ellenállásra való buzdítás. Az 1980-as évek közepétől a békés politizálás útjára tért át.

[93] Bravo, Douglas: La Guerilla en Venezuela. In Michael Löwy (szerk.): *El marxismo en América Latina.* LOM Ediciones, Chile, 2007. 307.

[94] *CIA Weekly Summary, Special Report*, February 16, 1968. Online: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000109057.pdf

[95] Az 1960–1970-es évek fordulójára a kubai gazdaság az összeomlás szélére került egyfelől az USA blokádja, másfelől az elhibázott gazdaságpolitika miatt. Ilyen volt például a cukorra épülő gazdaság diverzifikálása érdekében előirányzott iparosítás. Továbbá a különböző természeti katasztrófák (pl.: az 1963-as Flora-hurrikán) is súlyos csapásokat mértek a szigetország gazdaságára. Részletesen lásd: Anderle (2004): i. m. 140–143.

[96] Anderle (2010): i. m. 122.

[97] MNL OL XIX-J-1-j Kuba, 1969. 61. d. 00429/1. sz. irat. 2. o. Tárgy: *Magyar–kubai kapcsolatok.* Budapest, 1969. január 24.

[98] MNL OL XIX-J-1-j Kuba, 1969. 61. d. 00631/69 sz. irat. 7. o. Tárgy: *Kuba 1968. évi kül- és belpolitikája*. Havanna, 1969. április 13.

[99] Anderle (2004): i. m. 154–155.

[100] De Vos, Pol – De Ceukelairc, Wim – Bonet, Marino – Van Der Stuyft, Patrick: Cuba's International Cooperation in Health: An Overview. *International Journal of Health Services,* (2004), 763.

SÁNDOR NORBERT TIBOR

A kubai munkásnők életviszonyai az államszocialista Magyarországon

Bevezetés

A jelen cikk alapjául szolgáló kutatás az 1980-as években Magyarországra érkezett kubai vendégmunkások életkörülményeinek feltárását célozza, s ezen csoporton belül is a textiliparban elhelyezkedő nőkre koncentrál. A fő kérdés, hogy milyenek voltak az ideérkezők általános életviszonyai magyarországi tartózkodásuk idején.

A cikket a kubai–magyar diplomáciai kapcsolatok rövid áttekintésével kezdjük, hogy tisztán lássuk, milyen politikai környezetben köttetett a munkaügyi megállapodás, melynek keretében több ezer kubai érkezett országunkba. Tárgyalni fogjuk a vendégmunkát mint jelenséget, annak általános jellemzőit, illetve a kubai vezetés hozzáállását. Bemutatjuk a magyar könnyűipar generális helyzetét a ’80-as években, és feltárjuk, miért is volt szükség a vendégmunkások érkezésére. Ezután megvizsgáljuk az ideérkezők körét és lehetséges motivációjukat. Kitérünk az államközi munkaügyi szerződés részleteire, hogy megtudjuk, milyen szabályok szerint, mennyi ideig és milyen feltételekkel dolgozhattak Európában. Megkíséreljük megbecsülni az országba érkezett kubaiak számát is. Leírjuk, hogy milyen nehézségekkel találkoztak az érkezés után, különös tekintettel a magyar nyelv elsajátítására és a lakókörülményeikre, valamint azt is, hogy hogyan teljesítettek a munkában. Kitérünk a munkások szórakozási lehetőségeire, továbbá tárgyalni fogjuk a kubai vendégmunkások tevékeny részvételét a hazai szakszervezeti és mozgalmi életben, mely elsősorban az erős kubai állampárti kontrollból eredeztethető. Megemlítjük a ’80-as évtized végén a kubaiakat ért atrocitásokat is, melyek jelentősen befolyásolhatták az itt élők biztonságérzetét. Végül megkíséreljük megvonni a korszak mérlegét, azaz megállapítani, hogy az államközi program mennyire tudta megvalósítani a magyar és kubai felek által kitűzött célokat.

A témáról nem áll rendelkezésre jelentékeny szakirodalom, kiindulási pontként Tóth Eszter Zsófia *Kubai vendégmunkásnők Magyarországon* című cikkét tudnám kiemelni.[1] Fontos adalékokkal szolgál Szente-Varga Mónika *A Havanna lakótelep a kubai–magyar kapcsolatok tükrében*[2] című írása, illetve Jorge Pérez López és Sergio Díaz Briquets *Labor Migration and Offshore Assembly in the Socialist World: The Cuban Experience* című tanulmánya, mely a Kubából kiáramló vendégmunkások köréről, későbbi tapasztalatairól, illetve a komplex jelenség gazdasági hátteréről szól.

A szegényes szakirodalom miatt a kutatás során különösen fontos volt az elérhető primer források minél szélesebb körű használata. A források egyik csoportját a különböző sajtótermékekben megjelent cikkek képezik, melyekben a kubai munkások helyzetének egyes aspektusaival foglalkoztak. Itt külön ki kell emelnünk a *Textilmunkás* című folyóiratot, amely a Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezetének havonta megjelenő lapja volt, és felbecsülhetetlen, máshol nem megjelenő információkkal szolgált a kubai vendégmunkásnők munkába állásáról, mindennapi nehézségeiről, szakszervezeti életéről. Lévén, hogy az ideköltöző kubaiak fiatalok voltak, a *Magyar Ifjúság* is közölt róluk számunkra hasznos, nagyobb lélegzetű cikkeket, melyeket szintén felhasználtunk. Emellett a kor legolvasottabb napilapjai – mint például a *Népszava* vagy a *Népszabadság* – is fontos forrásnak bizonyultak.

Az elsődleges források másik roppant értékes halmazába a levéltári források tartoznak. A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti pártértekezleteinek, Pártbizottságának és Végrehajtó Bizottságának anyagaiból rengeteg információt nyertünk a textilipar állapotáról és a kubai vendégmunkások foglalkoztatásának körülményeiről, okairól is. A téma feldolgozatlansága miatt – amin ugyan e hosszabb írás igyekszik némiképp változtatni – még rengeteg feladat vár a kutatókra. Hasznos volna megvizsgálni a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető, a témához kapcsolódó anyagokat, és az érintett textilipari üzemekből fennmaradt levéltári iratokat is.

A fentebb felsoroltak természetesen csupán a magyar fél dokumentumai, a kubai anyagok feltárásával válna valóban teljessé a kutatás, azonban ez nyilvánvaló nehézségekbe ütközik. A Kubai Kommunista Párt napilapja, a *Granma* sajnos nem érhető el digitalizálva, Magyarországon pedig csak egyes lapszámokat lehet letölteni, ami egyelőre teljességgel kizárja a szisztematikus, az összetartozó források komparatív elemzésére épülő kutatás lehetőségét.

A következőkben a kubai–magyar diplomáciai kapcsolatok történetét fogjuk röviden összefoglalni, s ebben Horváth Emőke és Udvardi Péter tanulmányai lesznek segítségünkre. A Fidel Castro vezette kubai kormány nemzetközi elismeréséről csupán 1959. január 23-án hozott döntést a Magyar Népköztársaság, közel két héttel a Szovjetunió (január 10.) után. Mindazonáltal csak a döntés született meg, táviratot nem küldtek Havannába, mondván, a többi szocialista ország sem kapott választ a kubai fővárosba küldött üdvözlő táviratokra. A kubai vezetés informális csatornákon keresztül nyugtatta meg a magyar diplomatákat, hogy csupán a kedvezőtlen földrajzi fekvésük miatt nem sietik el a diplomáciai kapcsolatfelvételt, illetve fő prioritásuk a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése.[3] Ugyanakkor a stratégiai óvatosság mellett a karibi ország vezetésének más fenntartása is lehetett. Még 1956-ban Emilio Núñez Portuondo, az ENSZ állandó kubai képviselője harcosan kiállt a magyar forradalom és szabadságharc fegyveres leverése ellen, határozati javaslatot nyújtva be arról, hogy az Egyesült Nemzetek szólítsa fel a Szovjetuniót a Magyarországon állomásozó katonáik azonnali kivonására, továbbá hogy a magyarok szabadon választhassanak kormányzási formát. Mind a kubai közvélemény, mind pedig a szigetországi értelmiségiek forradalomként tekintettek 1956-ra, elítélték a szovjeteket az erőszakos beavatkozásért, s ennélfogva Kádár Jánost sem tartották legitim vezetőnek.[4] Ezek a fenntartások a későbbiekben – még a kubai forradalmat követően is – megnehezítették a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez vezető utat.

1960. május 25-én a kubaiak a bécsi magyar követségen keresztül kezdeményezték a kapcsolatfelvételt, méghozzá elég sürgetően. Amikor pár héttel később kubai diplomaták egy hágai megbeszélésen egy esetleges, a szigetországban megszervezendő amerikai katonai beavatkozást az 1956-os szovjet intervencióval rokonítottak, a magyar diplomáciának gyors és határozott cáfolattal kellett előállnia, melynek nyomán a kubai fél elnézést kért hiányos ismeretei és a helyzet félreértése miatt. 1960. július 14-én a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány hozzájárult ahhoz, hogy egy külkereskedelmi delegációt küldjenek Kubába, amely a diplomáciai kapcsolatok kérdésében is jogosult volt tárgyalásokat folytatni. Minderről szintén a bécsi követségen keresztül értesítették a kubai felet. A tárgyalódelegáció csak viszonylagos sikereket ért el, azonban szeptemberben

Ernesto Che Guevara a havannai szovjet nagykövettel közölte, hogy a Castro-kormánynak továbbra is szándékában áll a kapcsolatfelvétel, csupán türelemmel kell lenniük, amíg felszámolják a kubaiakban meglévő magyarellenes előítéleteket. Végül 1960. december 17–18. között, Che Guevara budapesti látogatásakor írták alá a diplomáciai kapcsolatok létesítéséről szóló államközi szerződést. Az MSZMP Politikai Bizottsága már 1960 novemberében jóváhagyta a havannai magyar nagykövetség megnyitását, azonban ez szovjet nyomásra történt, eredetileg ugyanis mindössze konzuli képviseletet terveztek. A nagykövetség 1961 májusában nyitott meg, az első nagykövet, Beck János pedig 1961 szeptemberében adta át megbízólevelét Osvaldo Dórticos Torrado kubai elnöknek.[5] Láthatjuk tehát, hogy a hivatalos kapcsolatok felvétele közel sem volt zökkenőmentes, noha ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy Kubának nem fűződött semmilyen égető érdeke a Budapest irányába tett diplomáciai nyitáshoz. Joggal feltételezhetjük: amennyiben jobban rászorultak volna az európai szocialista országok, így a kádári Magyarország gazdasági segítségére, nem halogatták volna annyi ideig a szerződés aláírását. Aktív szovjet közvetítés nélkül a folyamat minden bizonnyal még tovább is elhúzódott volna, Hruscsovnak viszont komoly tervei voltak a szigetországgal, és igyekezett minden lehetséges módon Moszkva szövetségi rendszeréhez kötni azt.

Az 1962-es rakétaválság után Havanna a teljes szovjet tömbtől némileg eltávolodott. Zokon vették, hogy a tárgyalások az Egyesült Államok és a Szovjetunió között zajlottak, Castro és a teljes kubai politikai elit feje felett, akiknek így nem volt lényegi beleszólása az őket közvetlenül érintő nagyhatalmi ügyek alakításába. Ezt követően indult meg az úgynevezett forradalmi export, a kubaiak latin-amerikai és afrikai országokba küldtek gerillákat harcolni, hogy ott kommunista rezsimeket segítsenek hatalomra. Ezt a baráti-szocialista országok –főként a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia – nehezményezték, ugyanis az anyagi segítséget Castróék nem a saját gazdaságuk fejlesztésére fordították, hanem sokkal inkább külpolitikai célok realizálására költötték. Ráadásul a kubai forradalom latin-amerikai exportja ellentmondott a két világrendszer békés egymás mellett élését hangoztató szovjet diplomáciának is. Mindez 1967-ig, Che Guevara haláláig tartott.[6] A kubai–magyar kapcsolatok javítása érdekében – közvetítőként – még a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Irodája is fellépett, ugyanis 1970-ben levelet küldtek az MSZMP KB-nak, arra kérve a magyar felet, hogy vizsgálja

felül Kuba-politikáját, hiszen Havannában addigra a forradalomexport koncepcióját már elvetették, viszont a gazdasági növekedés várva várt beindításához jelentős segítségre volt szükségük.[7]

Kuba 1972-ben lett a KGST tagja, Fidel Castro pedig ugyanebben az évben járt Budapesten.[8] A kubai első titkár 1972. május 30. és június 6. között tartózkodott Magyarországon, ami egy nagyobb, Bulgáriát, Romániát, Lengyelországot, az NDK-t, a Szovjetuniót és Csehszlovákiát érintő diplomáciai körutazás fontos etapja volt.[9] Kádár János kezdetben nem lelkesedett Castro látogatásáért, hiszen utóbbit – protokolláris szempontból – elszabadult hajóágyúnak tartották. A kelet-európai látogatássorozat alkalmával egymás után érkeztek Budapestre a meglepőbbnél meglepőbb hírek Castro viselkedésével kapcsoltban, aki pl. Romániában átgyalogolt egy búzatáblán, majd kifejezte azon óhaját, hogy repülőgépet vezethessen. Kádár sokallta a Castro fogadására tervezett pompát. Úgy vélte, hogy a kubai forradalmár-kormányfőnek nem járnak a szovjet politikai vezetők látogatásakor megszokott külsőségek, így a terveket leegyszerűsítették.[10] A tolmácsok – s egyben megfigyelők – elmondása szerint Castro a keleti blokk országai közül mégis Magyarországon érezte magát a legjobban, ahol jó kiállásának, közvetlen személyiségének köszönhetően igazi sztárrá vált.[11]

Részösszegzés gyanánt rögzíthetjük, hogy bár a két ország közti diplomáciai kapcsolatok érdemi javulást mutattak, az államközi együttműködés, különösen gazdasági téren, még messze elmaradt az akkor kívánatosnak gondolttól.

A bilaterális kulturális kapcsolatokról szólva már elmondható, hogy művészeti téren – legyen az színház, zene, balett, irodalom, vagy épp a képzőművészet – létezett valódi együttműködés. A két ország rádiója és televíziója műsorcseréket bonyolított le, kubai költők segítségével pedig spanyolra fordították Petőfi Sándor és József Attila egyes verseit. Ez rendkívül fontos volt, hiszen a spanyol ajkú világhoz csak Kubán keresztül juthattak el a magyar költők művei.[12] A kulturális együttműködésre a korabeli sajtóban is találunk bizonyítékot. Például 1984. augusztus 15-én a Magyar Televízióban a nézők a kubai televízió estjét tekinthették meg. A sugárzott tv-program részét képezte több dokumentumfilm, két rövidfilm, egy musical és egy havannai gálakoncert is.[13]

A kubai–magyar kulturális kapcsolatok sajátos vetülete a budapesti Havanna lakótelep felépítése, mely 1978-ban vette kezdetét, ám eredetileg nem a kubai fővárosról kívánták elnevezni. Az épülőfélben

lévő panelházas városrész főutcáját 1978 júliusában nevezték el Havannáról, az ugyanabban az esztendőben rendezett XI. Világifjúsági Találkozó otthonáról. Az elnevezés hamarosan az egész környékre ráragadt, és nagyon népszerűnek bizonyult, hiszen egyfelől jelentős sajtófigyelem kísérte a spontán névadást – dacára a lakótelep peremvárosi helyzetének –, másfelől egzotikusan hangzott. A név jól illett a magyar, illetve a kubai állami és pártpropaganda által egyaránt markánsan képviselt internacionalizmushoz is. A lakótelep – melynek építése 1985-re fejeződött be teljesen – néhány lakója 1984-ben lehetőséget kapott arra, hogy Kubába látogasson, ajándékba pedig José Martí, a híres kubai költő mellszobrát kapták. Utóbbit 1988-ban avatták fel a lakótelepen. Közkeletű tévedés, nevezhetjük akár városi legendának is, miszerint a „Havanna" az ott elhelyezett vendégmunkásokról kapta volna a nevét, ugyanis a lakótelepen magyar nagycsaládosok éltek, míg a kubai vendégmunkásokat jellemzően leányotthonokban, illetve munkásszállókon helyezték el.[14]

Következtetésképp rögzíthetjük, hogy a kubai–magyar kapcsolatok nehezen bomlottak ki, az együttműködés pedig egészen az 1980-as évekig közel sem volt szorosnak mondható. Ebben több tényező is közrejátszott, mint pl. az 1956-os forradalom kubai megítélése, illetve az 1962-es rakétaválságot követő kubai forradalmi export, ami kiváltotta a Szovjetunió szövetségi rendszerébe tartozó közép-kelet-európai szocialista országok ellenszenvét. Ugyanis a Castro-rezsim nem arra fordította az anyagi támogatást, amire azt a KGST-tagok szánták, jelesül a gazdaság fejlesztésre. Ennek ellenére a kulturális együttműködés virágzott, a Havanna lakótelep „névadása" pedig egyértelműen kimutatta, illetve még növelte is a magyar társadalom Kuba iránt érzett szimpátiáját.

A vendégmunka és a magyar könnyűipar helyzete a korszakban

Vendégmunkára egy adott országnak több okból is szüksége lehet. Az egyik lehetséges ok, hogy a fogadó ország demográfiai összetétele megváltozik, a népesség elöregszik, és ennek eredményeképpen csökken az aktív korúak száma. Egy másik lehetséges magyarázat, ha a gazdaság bővülésének üteme jelentősen meghaladja a munkaerő-utánpótlás növekedését.[15] Ebben az esetben előfordulhat, hogy az aktív korú népesség ugyan folyamatosan növekszik, de a munkaerőigény még ennél is gyorsabban. Továbbá a nyugati típusú

kapitalizmus igen gyakori jelensége volt, s a mai napig is az, hogy a vendégmunkások tipikusan azokat a munkákat végzik el, amelyeket a helyiek a rossz körülmények, az alacsony fizetés, vagy épp a megterhelő beosztás miatt nem hajlandóak elvállalni.[16] Mindez megkötésekkel az államszocialista országokra is igaz lehetett, hiszen pl. a *Magyar Ifjúság*ban megjelent egyik cikkben a Dunai Vasmű dolgozói tagadták, hogy a kubaiak elvennék a magyarok munkáját, hiszen azokat a szakképesítést nem igénylő, nehéz fizikai munkákat, melyeket velük végeztettek, a magyarok nem szívesen vállalták.[17] (Tegyük gyorsan hozzá: más források is megerősítik, hogy a Dunai Vasmű a vizsgált korszakban már nem számított vonzó munkahelynek, nagy volt a munkaerő elvándorlása.[18]) Ezenfelül maga a tervgazdálkodás is előidézhetett munkaerőhiányt, ami részben a tervezés hiányosságaira vezethető vissza, mivel az állami vállalatok gyakran sokkal több munkást kérvényeztek, mint amennyire ténylegesen szükségük volt, így egyes ágazatokba kevesebb foglalkoztatott jutott. Előfordult, hogy a tervezők nagyobb növekedést vártak az aktív korúak számában, mint ami bekövetkezett, illetve az is, hogy túl optimistán becsülték meg a termelékenységet. Mivel az államszocialista tervgazdaságokban a kitűzött termelési cél elérése kényszer volt, s éppen emiatt minden vállalat igyekezett tartani magát a normához, a tervezetthez képest szinte mindig több munkásra volt szükségük, ami egyúttal borította az előzetes várakozásokat.

A szocialista országok irányított diskurzusában a vendégmunkások érkezésének szükségességét két módon próbálták megmagyarázni a közvéleménynek. Voltak esetek, amikor nyíltan kimondták, hogy a kibocsátó nemzet így kívánja időlegesen orvosolni a munkaerőtöbblet okozta akut foglalkoztatási problémákat; ami ráadásul kapóra jött a munkaerőhiánnyal küzdő fogadó országnak. Más esetekben azonban komplex kooperatív képzési programokat hirdettek, melyek keretében a gazdaságilag fejlettebb ország az elmaradottabb növekedését segítette elő azáltal, hogy szakképzett, egy modernebb ipari környezetben tapasztalatot szerzett munkásokat küldött vissza pár esztendőnyi külföldi tartózkodást követően.[19] Fontos adalék, hogy az NDK-ban az 1978–1982-es első periódus után a vendégmunkások 39%-a kérte a szerződése meghosszabbítását, így nehezen lehetett arról beszélni, hogy kizárólag a képzés idejére szándékoztak Európában maradni; hiszen ez esetben azonnal hazatértek volna, hogy a kubai üzemekben álljanak munkába. Valószínűbb, hogy otthon nem lett volna munkahelyük, illetve vonzották őket a kubainál magasabb

kelet-európai bérek, jobb lakhatási lehetőségek. Mindent összevetve a KGST-országokban méltóbb körülmények közt élhettek, mint otthon.[20]

Ahogy látni fogjuk, Magyarországon mindkét kommunikációs-érvelési mód megjelent a korabeli sajtóban. Egyfelől elismerték a kubai lányok magyarországi foglalkoztatásának szükségességét, másfelől azonban mindvégig igyekeztek hangsúlyozni, hogy mekkora előnyökkel térhetnek majd haza a négyéves európai tartózkodás után. Meg kell jegyezni, hogy a kubai vendégmunkások érkezése igazi kuriózumnak számított, hiszen a szovjet érdekszférába besorolt közép-kelet-európai munkaerőpiacok az 1940-es évek végére bezárultak, így a Magyar Népköztársaság is kikerült a migráció és a munkaerő-áramlás nemzetközi rendszeréből.[21]

1970–1980 között Kubában évente átlagosan 3,07%-kal növekedett az aktív korú népesség, hiszen az ottani baby boom generáció pont ekkor lépett be a munkaerőpiacra, azonban ez szinte lehetetlenné tette a teljes foglalkoztatást.[22] Utóbbi nem pusztán gazdasági probléma volt, hiszen a szovjet típusú rendszerekben a munka rendkívüli fontossággal bírt, presztízskérdéssé tették, hogy mindenkinek legyen munkahelye, a munkakerülőket pedig büntették. A Castro-rezsim, túllépve a gazdasági megoldásokon, kénytelen volt politikai-ideológiai választ is adni a pangó munkanélküliségre. A kubai sajtóban a munkaerőtöbbletet az Amerikai Egyesült Államok gazdasági blokádjának számlájára írták, állításuk szerint ez nehezítette meg a munkaerőkínálat és -kereslet kiegyensúlyozott, párhuzamos növekedését, melyet időleges problémaként tálaltak. A gazdasági válasz a vendégmunkásprogramok beindítása volt. A szigetország 1978-ban az NDK-val és Csehszlovákiával kötött kétoldalú államközi szerződést.[23]

A munkaerő-kereslet az 1980-as években Magyarországon tartósan meghaladta a kínálatot, s ez hatványozottan igaz volt az iparra,[24] különösképpen a könnyűiparra. Ennek okát abban kereshetjük, hogy 1980–1981-ben az állam decentralizálta a nagyvállalati rendszert, ezáltal rövid idő alatt 400 új állami céget alapítottak. A munkaerőpiac szabaddá vált, és a korábban erősen lenézett, úgynevezett *vándormadarak* – azaz a munkahelyet váltók – már nem egy jelentéktelen kisebbséget alkottak. Így az addig csak megtűrt gyakorlat immár általános jelenséggé terebélyesedett.[25] Egyértelmű tehát, hogy a munkavállalók igyekeztek olyan munkahelyet keresni, ahol jobb körülmények között dolgozhattak, és a bérük is magasabb volt. A Kádár-korszak végén megindult a munkaerő migrációja.[26] Ezalatt

nem csupán a munkahelyváltókat értjük, hanem az NDK-ba távozó magyar vendégmunkásokat, és a hazánknál gazdaságilag fejletlenebb országokból ide érkezőket is. Az 1980-as évek magyar könnyűipara súlyos válságban volt a munkaerőhiány következtében, rengeteg nagy értékű munkagép maradt kihasználatlanul.[27] 1964-ben még több mint 500 000 fővárosi ipari munkásról beszélhettünk, míg 1989-re a számuk 245 000 főre csökkent.[28] A könnyűiparon belül a legsúlyosabb a textilipar helyzete volt. Már a vizsgált korszakunk előtt, 1967–1975 között drasztikusan, 43%-kal csökkent a szektorban dolgozók száma, ráadásul a textilipari bérek mintegy 9%-kal elmaradtak az országos átlagtól.[29] A nehéz munkakörülmények, a három műszak és az alacsony fizetés alig vonzottak valakit a fonókba, cérnagyárakba. Habár lett volna lehetőség modernebb textilipari gépek – pl. a munkaerőigény csökkentésére alkalmas kötöző- és leszedőgépek – beszerzésére, azonban ezekre egyrészt nem volt forrás, másrészt sok üzemben helyet sem tudtak volna számukra szorítani, hogy felállítsák őket. Magyarán a külföldi munkaerő bevonásának nem volt valós alternatívája.[30] Láthatjuk, hogy a vendégmunkások azért érkeztek a kádári Magyarországra, hogy betöltsék ezeket a rosszul fizetett, képzetlen munkaerőt igénylő állásokat.[31] Többek között Lengyelországból, Vietnámból és Kubából érkeztek hazánkba vendégmunkások, természetesen az érintett országok állami szerveinek szigorú felügyelete mellett. Lengyelország szakképzett dolgozókat küldött, főleg bányászokat és építőmunkásokat, hogy a Magyarország irányába felhalmozódott adósságait törlessze. A lengyel munkások sokszor a magyarok fizetésének négyszeresét kapták, ami munkahelyi feszültségekhez vezetett.[32]

Magyarország és Kuba munkaügyi minisztériumai között 1980. április 19-én született megállapodás, melynek értelmében Havanna 18 és 35 év közti fiatalokat küldött Magyarországra dolgozni, illetve szakmát szerezni. Apor Péter szerint a megegyezés Kubának volt fontosabb a szigetországi rossz munkanélküliségi mutatók miatt,[33] azonban a magyar munkaerőhiány részleges orvoslása láttán a hazai pártvezetésnek is minden oka megvolt az örömre.

Az ideutazók köre

Érdemes megvizsgálnunk, pontosan kik és milyen okból döntöttek az óceán átszelése mellett, hogy végül egy magyar textilgyárban dolgozhassanak. A vonatkozó államközi megállapodás értelmében a

18 és 35 év közti fiatalok négy év munkára szerződtek.[34] A kapcsolattartás az otthoniakkal az 1980-as évek technikai színvonalán nagyon nehéznek bizonyult, mégis szép számmal akadtak jelentkezők a magyarországi munkára. Egy, a *Magyar Ifjúság*ban megjelent interjúban három szövőlányt faggattak döntésük okairól, akik csupán azt felelték, hogy egyszerűen megtetszett nekik az ötlet, illetve fonalat és szövetet készíteni szép női feladat.[35] Természetesen az állampárti idők sajtóorgánumait olvasva erős forráskritikával kell élnünk, és nem is olyan nehéz a fentinél hihetőbb indokot találni a kubai fiatalok európai munkavállalásra. Ahogy az a budapesti pártbizottság ülésén 1980-ban elhangzott, Kuba harcolt a munkanélküliség ellen, de el kellett fogadniuk, hogy az életszínvonal egy darabig stagnálni fog.[36] Az Európában megkeresett magasabb bér, ha az egyén ügyesen takarékoskodott, könnyen megalapozhatta a későbbi életét, így nem meglepő, hogy sokan vállalták a távoli feladatot.

A kubaiak nagy általánosságban az éppen munkaerőpiacra belépő fiatalok közül toboroztak jelentkezőket, és a lakóhelyüktől is függött, hogy milyen munkára küldték őket. Pl. egy keletnémet félvezetőgyárban dolgozó kubai csoport a szigetország Pinar del Río provinciájából származott, ahol a korszakban éppen egy félvezetőgyár építését tervezték.[37] A magyarországi csoportokról nem került elő hasonló információ, de jó okunk van feltételezni, hogy a jelentkezők kiválasztása náluk is hasonló elvek mentén történt, azaz olyan lányokat kerestek, akiknek eredeti lakóhelyéhez közel valamilyen textilipari üzemet terveztek beindítani. Tudjuk, hogy a kubaiak a minél fiatalabb munkások kiküldését szorgalmazták. Fontos volt, hogy ne legyenek házasok, legalább általános iskolai bizonyítvánnyal rendelkezzenek, sikeresen teljesítsék a fizikai alkalmassági vizsgát, és – miként azt hivatalosan megfogalmazták – jó erkölcsűek legyenek. A hajadonság nem volt feltétel a vendégmunkások csoportvezetői számára, sőt, ők a családjukat is magukkal vihették Európába.[38] Az Unión de Jóvenes Comunistas (a KISZ-nek megfelelő kubai szervezet) tagság nem volt ugyan szigorú előfeltétel, de a kiválasztottak fele mégis tag volt.[39] Látható, hogy a mozgalmi életben vállalt szerep előresorolhatott egy-egy jelentkezőt a listán, hiszen ez egyúttal az elvárt jó erkölcsök bizonyítéka is volt a kubai rendszer szemében. A kiküldetés előtt minden vendégmunkást összegyűjtöttek a kubai fővároshoz közel eső Alquízar településen, ahol felkészítést kaptak, illetve a fogadó országok szerint kontingensekbe rendezték őket.[40] A vendégmunkások az élet minden területéről érkeztek: volt közöttük tanárnő, segédmunkás, de adminisztrátor is.[41]

A kelet-európai vendégmunkára jelentkezettek között diplomások is akadtak, ugyanis Kubában az egyetemi-főiskolai végzettségűek még nehezebben tudtak elhelyezkedni.[42] Azoknak, akik falusi környezetből érkeztek Budapestre, a vidéki nyugalomból a magyar főváros forgatagába való integrálódás is komoly kihívást jelentett.[43]

Kuba tehát különböző társadalmi hátterű és végzettségű vendégmunkásokat küldött a tengerentúlra, akik kiválasztásának egyik elsődleges szempontja az ideológiai hűség volt. Emellett fontosnak tartották, hogy a fiatalok lehetőleg olyan szakmát tanuljanak Kelet-Európában, amelyet – a későbbiekben – kubai lakóhelyükhöz közel is sikerrel tudnak hasznosítani. A fiatalok közül pedig sokan kalandvágyból vagy az otthoni helyzetük kilátástalansága okán indultak el.

A szerződés részletei

A fiatalok négy évre szerződtek, ebből az első hat hónap képzés volt, amikor is a fogadó ország nyelvét, illetve magát a szakmát kellett a lehető legjobban elsajátítaniuk.[44] A korabeli forrásaink azt mutatják, hogy a hat hónapos képzés mindössze egy irányelv volt, a különböző vállalatok eltérő módokon próbálták áthidalni az oktatási szakaszt. Az Újpesti Cérnagyárat tekintve a legelső, 1981 áprilisában érkező csoport három hónapot töltött tanulással és intenzív nyelvtanfolyammal, majd augusztustól kezdtek el három műszakban dolgozni a gépeken.[45] Azonban három évvel később ugyanebben az üzemben már teljesen elmaradt a próbaidőszak, a lányok azonnal három műszakban álltak munkába.[46] Ez részben adódhatott az égető munkaerőhiányból is: minden bevethető dolgozót rögvest munkába akartak állítani a termelési célok elérése érdekében. Bosnyák Tamás, az Újpesti Gyapjúszövőgyár igazgatója legalábbis erről számolt be egy körkérdésre adott válaszában, s a sikeres munkába állást a megreformált, hatékony, gyorsított oktatási rendszerüknek tulajdonította.[47] A Kispesti Textilgyár Soroksári Textilgyárába 1982 januárjában érkezett az első csoport, a vállalat pedig célul tűzte ki, hogy a kubai lányok minél előbb tanuljanak meg rendesen szőni, és legalább háromnegyedük érje el a magyar szövőnők átlagkeresetét.[48] A Kelenföldi Textilgyárban nem sietették el a betanítási szakaszt, a vendégmunkásnőknek csak hat hónap múltán kellett technikumi minimumvizsgát tenniük, melynek teljesítése után önállóan kezelhették a gépeket.[49] A Magyar Gyapjúfonó és Szövőgyárban két hónapig nem tanulták a szakmát, hanem napi nyolc

órában a magyar nyelvet igyekeztek elsajátítani. Két hónappal később azonban már csak a munkaidő fele telt nyelvtanulással, a másik felét az üzemben töltötték.[50] Fontos szempont volt, hogy a vendégmunkások kitöltsék a négyéves szerződésük teljes időtartamát, ugyanis ha idő előtt hazamentek, a repülőjegyet saját maguknak kellett kifizetniük, amit szinte senki nem engedhetett meg magának.[51]

Érdemes megvizsgálni a keresetek alakulását is. A kubai sajtó beszámolói alapján a vendégmunkások a hat hónapos képzési idő alatt csökkentett fizetést kaptak, és nem voltak jogosultak bónuszokra vagy egyéb jutalmakra. Az oktatási szakasz lezárultával ugyanazt a fizetést kapták, mint a helyiek, az extra juttatások lehetőségével. Volt fizetett szabadságuk, társadalombiztosításuk, és általánosságban ugyanazok a szabályok vonatkoztak rájuk, mint a fogadó ország munkavállalóira. Ez elviekben az összes szocialista országban dolgozó kubaira igaz volt, azonban a nem hivatalos beszámolók kevésbé rózsás helyzetről árulkodnak. Kettő, az NSZK-ba dezertált kubai férfi arról számolt be, hogy az NDK-ban a kubai vendégmunkások bére – ugyanazon munkáért – alacsonyabb volt, mint a helyieké.[52] S akármennyire is rúgott a hónap végén kézhez kapott összeg, a fizetésük egészét biztosan nem kapták meg, mivel a CUBATÉCNICA vállalat volt a bérközvetítő. Továbbá a jövedelmük 60%-át kubai pesóban egy kubai bankban tárolták a munkavállaló nevére nyitott számlán, s erről a szigetország kormánya levonta a ruházkodás, az alquízari felkészítés idején történt elszállásolás, illetve az Európába utazás költségét. A maradékot csak a két külföldi év után otthon eltöltött szabadságuk alkalmával, illetve a végleges visszatéréskor használhatták fel. A számlához meghatalmazott családtagok is hozzáférhettek. A fennmaradó 40%-ot a fogadó országban kapták kézhez, s ebből kellett fedezniük a megélhetési költségeiket, melyek nem voltak túl magasak, hiszen a vállalatok munkásszállókon és leányotthonokban helyezték el őket, igen szerény körülmények között.[53]

A korabeli magyarországi sajtóban a kubai vendégmunkások fizetéséről a következő információkat találhatjuk. A *Textilmunkás* szerint 1981 augusztusától – amikor már normában dolgoztak – volt olyan, aki 5000 forint felett keresett.[54] Soroksáron 1983-ban – beosztástól függően – négy- és hétezer forint közti keresetekről számolnak be.[55] Ugyanebben az évben Kelenföldön a fizetések négy- és hatezer forint közt mozogtak.[56] A *Magyar Ifjúság* egyik 1983-as cikkében arról tudósít, hogy aki jól dolgozott, akár 6000 forintot is kereshetett, de a bér 3000 forint fölötti részének „csak" a 60%-át utalták el Kubába.[57] 1985-

ben az Újpesti Cérnagyárban a lányok munkától és teljesítménytől függően 4000 és 5000 forint között kerestek.[58] Fontos azonban leszögezni, hogy a *Textilmunkás* a Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezetének közlönye volt, tehát a benne megjelenő információkat fenntartásokkal kell kezelnünk. Arról ugyanis egyik lapszámban sem írnak, hogy az itt dolgozó vendégmunkások nem a teljes fizetésüket kapták kézhez. Szintén valószínűsíthető, hogy ez a fizetés nem követte az inflációt, ugyanis a szakszervezeti lap bizonyosan megemlítette volna, amennyiben növelik a külföldi állampolgárságú dolgozók bérét. Ha belegondolunk, hogy a 4-5000 forintnak esetlegesen mindössze a 40%-át kapták meg a kubai munkások, s még úgy is, hogy lakhatásra szinte nem kellett költeniük, könnyűszerrel beláthatjuk, hogy nem élhettek túl nagy lábon. Természetesen a kubai, szerényebb életkörülményekhez szokott lányok ezt nem feltétlenül észlelték. Érdekesség, hogy a szocialista korszak vége felé, 1988-ban a Dunai Vasműben dolgozó kubai férfiakkal készítettek interjút, mely szerint a vendégmunkások a fizetésből „épp, hogy éhen nem halnak".[59] Az adatok sokaságában úgy tudnánk igazán rendet tenni, ha megvizsgálnánk az adott üzemek bérszámfejtéseit, dokumentumait, de e nélkül is nagyságrendileg meg tudjuk állapítani a havi keresetüket. A leányszállás költsége csupán havi 150 forint volt, így bőven jutott pénzük étkezésre, ruházkodásra és szórakozásra.[60] Emellett a lányok sokat takarékoskodtak, hogy modern háztartási gépeket vásárolhassanak, amelyeknek Kubában is nagy hasznát vehetik.[61]

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi egyebet vártak még a vendégmunkások az európai tartózkodástól? Páratlan lehetőségekhez juthattak, ugyanis a hazatérő munkásoknak engedélyezték, hogy vámmentesen hozzanak be Kubába Európában vásárolt termékeket.[62] A férfiak általában motorkerékpárra gyűjtöttek, kiváltképp egy csehszlovák Jawa márkájúra, az ugyanis Kubában hatalmas értéknek számított, a feketepiacon akár 10 000 pesót is kaphattak érte, ebből pedig a vizsgált korszakban már egy lakást is meg lehetett vásárolni.[63] A textilipari munkásnők valószínűleg inkább hűtőszekrényre és mosógépre spóroltak. A kubaiak transzatlanti kalandjának tehát megvoltak a KGST-országokra jellemző materiális ösztönzői.

A legbiztosabb tehát, amit a szerződésekről tudunk, hogy a kiküldetés mindössze négy évre szólt, és a vendégmunkások bérük egy részét csak Kubában használhatták fel. A fizetések között jelentős különbségek is mutatkozhattak vállalattól függően; összességében átlagosan a négy-ötezer forintos szintet érték el. A kubaiak azonban taktikusan

előre gondolkodtak, és a szigetországban nehezen beszerezhető, azonban a munkaszerződés értelmében vámmentesen importálható műszaki cikkekre spóroltak.

A létszám

A Magyarországra érkező kubaiak számáról csak részadatok állnak rendelkezésünkre. Tudható, hogy a kubai–magyar munkaügyi szerződés alapján 380 főben állapították meg a vendégmunkások keretszámát, s ez a következőképpen oszlott meg az egyes állami vállalatok mint lehetséges munkaadók/foglalkoztatók között: Pamutnyomóipari Vállalat *50 fő,* Pamutfonóipari Vállalat *50 fő,* Papíripari Vállalat *50 fő,* Ikarus *50 fő,* Orion *50 fő,* Szerszámipari Művek *50 fő,* Dunai Vasmű *50 fő,* Salgótarjáni Acélmű *50 fő;* s az összlétszám az adatok tanúsága szerint évente emelkedett. Az ország egész területén előfordultak vendégmunkások, dolgoztak – többek között – Budapesten, Dunaújvárosban, Kaposváron, Pápán, Szegeden és Székesfehérváron.[64] Biztosan tudjuk, hogy az első csoport 1981 áprilisában érkezett, közülük 50 lány az Újpesti Cérnagyárban kezdte meg a munkát.[65] A Kelenföldi Textilgyár 1981 áprilisában 52, 1982 októberében pedig újabb félszáz kubai nőt fogadott.[66] A soroksári üzembe 1982 januárjában 29, októberben pedig újabb 35 lány állt munkába.[67] Zalai Anita kutatása rámutatott, hogy 1981-ben összesen 294, 1982-ben pedig 102 kubai vendégmunkás érkezett,[68] ami az eleddig felsorolt adatokkal egybevág, csupán akadtak üzemek, melyek fogadtak ugyan vendégmunkásokat, de sajtó nem adott hírt róluk. Egy, a hazánkba kirendelt kubai tisztviselővel készült interjú szerint 1983 októberében 821 kubai vendégmunkás dolgozott a magyarországi gyárakban.[69] Ezt kubai sajtóforrások is megerősítik, melyek szerint 1982-ben 360, 1983 év elején nagyjából 800 kubai állampolgárt foglalkoztattak a Magyar Népköztársaságban, háromnegyed részüket a textiliparban. Azonban a kubai sajtó 1983 végén már 1333 főről tett említést.[70] Mindez persze annak is betudható, hogy a turnusok általában késő ősszel, vagy télen érkeztek, így lehetséges, hogy a szigetországi lapok némi késéssel számoltak be róluk. Pontosan tudjuk azt is, hogy 1983 őszén 101 lány érkezett Kaposvárra, a helyi textilgyárba.[71] 1985-ben a *Népszava* több mint ezer kubai textilmunkásról közölt hírt,[72] továbbá egy 1986. júliusi cikke szerint akkor nagyjából 1500-an tartózkodtak hazánkban.[73] Böröcz tanulmánya alapján 1985 és 1987 vége között

összesen 3200-an fordultak meg a magyar vállalatoknál, nem feltétlenül egy időben mindannyian.[74] A *Textilmunkás* 1986 decemberében 1500 főről írt,[75] a *Magyar Hírlap*ból pedig megtudhattuk, hogy 1987 végéig – az évtized elejétől számolva – körülbelül 4700-an kerültek Magyarországra.[76] Utóbbi közel ötezer főből 1987 derekán 2300-an, azaz csaknem a felük még mindig Magyarországon dolgozott.[77] Elmondhatjuk, hogy az országban tartózkodó kubai vendégmunkások száma tekintetében 1987 lehetett a csúcspont. Ebben az évben a kubai fél felmondta a munkaügyi egyezményt, és 1988-tól kezdve nem küldtek több csoportot Magyarországra. A 4 évre szóló szerződéseket ugyan kitöltötték, de a munkások száma évről évre csökkent.[78]

A kubaiak egyes üzemeken belüli aránya ingadozott. Vannak források, melyek szerint a gyárak működéséhez elengedhetetlenek voltak, viszont az MSZMP IV. Kerületi Bizottságának tájékoztatója szerint – melyet a budapesti Végrehajtó Bizottságnak nyújtottak be 1987-ben – a 805 fős újpesti gyárban 60 kubai vendégmunkás dolgozott,[79] s ez csupán a teljes dolgozói állomány 7,45%-át fedte le. A legutolsó, egyébként 800 főből álló csoport 1990-ben tért haza a karibi országba.[80]

A pontos számadatok további kutatást igényelnek. Becsléseink alapján az egyidejűleg Magyarországon élők száma a pár ezres nagyságrendben mozgott. Szente-Varga Mónika kiemeli, hogy a korszakot megélt visszaemlékezők *oral history* jellegű elbeszéléseikben hajlamosak jócskán túlbecsülni az itt dolgozott kubaiak számát. Utóbbiak ugyanis annyira elütöttek a megszokott népességtől, hogy még kis számban is többnek, nagyobb tömegnek tűnhettek.[81] Még inkább erősítette különös helyzetüket, hogy a korábbi tapasztalatoktól eltérően a kubai színes bőrű fiatalok nem egyetemi körökben mozogtak, hanem a külvárosok gyártelepein és lakótelepeinek környékén bukkantak fel.

Érkezés, beilleszkedés

A kubai vendégmunkásnők történetének minden bizonnyal egyik legérdekesebb pillanata az érkezés és a beilleszkedés volt. Nagy részük a megérkezés előtt csupán annyit tudott Magyarországról, hogy Európában feszik, a Duna szeli ketté, és itt (is) a szocializmust építik.[82] A lányok Prágáig repülővel, onnan busszal érkeztek Magyarországra, ahol megkapták az előre nekik vásárolt ruhákat.[83] Ezt megerősíti a *VS.hu* által egy Dora nevű hölggyel készített interjú is, aki annak

idején négy év nyolc hónapot töltött Magyarországon. Tudvalevő, hogy a lányoknak később le kellett dolgozniuk a ruhák árát – amikre egyébként nagyon vigyáztak –, s Dorának az interjú rögzítésekor még több darabja is megvolt az itt vásároltak közül.

Érkezéskor alapélelmiszereket is kaptak, hogy ha kedvük támadna, már az első napokban is főzhessenek maguknak.[84] Ugyanis a fogadó fél előrelátóan arra az eshetőségre is gondolt, hogy a kubaiak talán nem fogják rögtön megszeretni a magyar gasztronómiát. Ez igaznak is bizonyult, mivel sokukat a szokatlan koszt miatt hónapokig gyomorbántalmak kínozták.[85] Tóth Eszter Zsófia már hivatkozott írásában említést tesz egy esetről, amikor a kubai lányok először fogtak a kezükbe körtét, és evés helyett inkább megpróbálták elszopogatni a gyümölcsöt.[86] Az első hónapokban hasonlóképpen idegenkedtek a szalámis szendvicsektől.

A karibi országból általában késő ősszel, vagy éppenséggel télen érkeztek Magyarországra, s érkezéskor sokan megfáztak, illetve betegeskedtek a kontinentális hideg miatt. Az első időkben tehát nemcsak az új ételek és a nehéz munka, hanem az időjárás is megviselte őket.[87] Nem voltak hozzászokva a vastag ruházathoz, ezért anélkül vágtak neki a téli utcáknak, így tömegesen lebetegedtek.[88] Az üzemorvosok egész télen vitaminkészítményeket szedettek velük, hogy az immunrendszerüket erősítsék.[89] Elmondható, hogy a magyarországi vállalatok törődtek a lányok egészségével. Kaposváron a kubai dolgozók fő bizalmijának kérésére a nőgyógyászati szakrendelés megszervezését is megoldották.[90]

A magyarok furcsállották a lányok temperamentumát, mivel úgy tűnt számukra, hogy azok egymás közt folyton veszekednek, civakodnak. A vendégmunkásnőknek pedig szokatlan volt, hogy Magyarországon este tízkor az emberek aludni tértek, míg Havannában épp akkor kezdődött az éjszakai élet.[91] A magyaroknak nem tetszett, hogy a téli szünet idején a lányok szinte mindennap diszkóba akartak menni, ezért programsorozatot rendeztek nekik, ahol többek közt meg kellett nézniük egy előadást Magyarország történetéről, a *Hófehérke és a hét törpe* című (amerikai!) rajzfilmet, illetve táncházba is elvitték őket. Kubában nem tartották a karácsonyt, így a lányok nem érezték át az ünnepi hangulatot, valószínűleg ezért szerettek volna az év utolsó hónapjában inkább szórakozni.[92] 1986-ban a *Textilmunkás*nak azt nyilatkozták, hogy az 1950-es évekig egész Kubában általános volt a karácsony ünneplése, de – elmondásuk szerint – gazdag lakomára csak a kizsákmányoló rétegeknek tellett. Azt is hozzátették, hogy az

egykori diktátor, Fulgencio Batista nagyszámú kommunista ellenállót végeztetett ki decemberben, ezért ezek a hetek nem ébresztenek szép emlékeket a kubai népben. A karácsonyi ajándékozás korábban sem volt náluk szokásban, így ezt a leányotthonokban sem gyakorolták, de ha valamelyik magyar kollégájuk meghívta őket magához, akkor neki természetesen kedveskedtek valamilyen aprósággal. Számukra telente az igazi ünnepet december 31. és január 1., tehát az 1959-es forradalom évfordulója jelentette, amit mindenki megünnepelt az új esztendővel egyetemben.[93] Az azonban általános gyakorlat volt, hogy a két ünnep közt a magyar kolléganők meginvitálták magukhoz a kubaiakat, hogy egy magyar családdal tölthessenek el egy-egy napot.[94] Ámde le kell szögeznünk, hogy a fentebb olvasható beszámolók, melyek a magyarok és a kubaiak remek, baráti-kollegiális viszonyáról szólnak, javarészt a *Textilmunkás* című szakszervezeti lapból származnak, így az igazságtartalmuk megkérdőjelezhető.

Pérez-López és Díaz-Briquets tanulmányukban arról számoltak be, hogy az Európába megérkező kubaiak nagy része nehezen adaptálódott: nem beszélték a helyi nyelvet, erős honvágyuk volt, rosszul viselték az éghajlatot, az európai embereket pedig elég zárkózottnak találták. Problémát jelentett az is, hogy a messziről érkezett, általában színes bőrű vendégmunkásokat a helyiek sokszor bűnözéssel – drogcsempészet, feketepiaci ügyletek, prostitúció stb. – vádolták, még akkor is, ha ezek csak igen ritkán fordultak elő. Amennyiben valakit ilyesfajta tevékenységen kaptak, azonnal hazaküldték. A *Magyar Ifjúság*ban megjelent cikkben a Dunai Vasmű karibi származású dolgozóit faggatták, akik elmondták, hogy nem rossz a kubai–magyar munkahelyi kapcsolat, mindenki mindenkinek köszön, majd teszi a dolgát. Carlos Manuel Campos, a csoport tolmácsa így nyilatkozott: „A magyarok nem értik, hogy minket nem lehet európai szemmel nézni. Más mentalitás, más nép. Nem keressük a barátkozás lehetőségét."[95]

Azok, akik egy helyivel estek szerelembe, persze sokkal könnyebben beilleszkedtek, de a havannai kormányzat egyáltalán nem támogatta a kubai dolgozók kivándorlását. Hasonlóképpen azt sem kívánták, hogy európaiak tömegesen vándoroljanak a szigetországba. Attól tartottak ugyanis, hogy a betelepülők káros ideológiákat fognak terjeszteni.[96]

Egy kubai–magyar vegyesházasság a bürokrácia szempontjából rendkívül kemény diónak bizonyult, minekután az ifjú pár magyarországi letelepedéséhez Kubából engedélyt, a magyar féltől pedig egy befogadási nyilatkozatot kellett kérni, ami az állampolgárság

megszerzésének volt az előfeltétele. Mindehhez viszont a kubaiaknak legalább fél év magyarországi tartózkodás volt szükséges.[97]

Az előzőek ismeretében kijelenthető, hogy a kubai vendégmunkások beilleszkedése a magyar társadalomba nem ment zökkenőmenetesen. Egyrészt a magyarok nem voltak hozzászokva az Európán kívüli kultúrához, és nem értették meg a temperamentumos kubai lányokat, ők pedig inkább egymás társaságát keresték, mivel könnyebben kapcsolódtak egymáshoz. Voltak ugyan közeledési kísérletek – pl. a már említett családi vendéglátás a karácsonyi időszakban –, de ilyen esetekről csak az 1980-as évek első feléből maradtak fenn beszámolók. Valószínűsíthető, hogy az évtized második felében már meg sem kísérelték elmélyíteni a kubai–magyar barátságot.

Nyelvi nehézségek

A kubai munkásnők mellé csak nagyon kevés tolmács jutott, így a mindennapok során jó néhány kommunikációs nehézségük akadt. Az üzemekben gyakorta segítségre volt szükségük, ugyanis ha a munkagépük leállt, a technikai képzetlenségükből fakadóan nem tudták orvosolni a problémát. Ha pedig valaki pusztán szóban jelezte, hogy gondja akadt, jellemzően azt a közlést sem értették tökéletesen, ezért a gép akár órákig is állhatott, míg végül egy magyar kolléga el nem hárította a hibát.[98]

Érkezés után minden kubai 500 órás intenzív nyelvtanfolyamon vett részt, és a magyar nyelvi környezet a hétköznapok során is adott volt, így nagyjából két év után már egész jól értették, amit itthoni kollégáik mondtak nekik.[99] Általánosságban azonban elmondható, hogy a lányok nem tanulták meg jól kifejezni magukat magyarul, noha tudunk – legalább – egy kivételről is. Ő az egyik szegedi gyárban dolgozott, és az ottani tájszólással sajátította el a nyelvet.[100] A *Textilmunkás* szerint volt, aki alig pár hónap itt-tartózkodás után már magyarul nyilatkozott: „Szeretek itt dolgozni. Szép a munka és jó a fizetés is. Ez az ország nagyon kedves, csak az ételeket nehéz megszokni."

Az interjúból megtudhatjuk, hogy a fenti fiatal hölgy azért tudta gyorsabban elsajátítani a nyelvet, mert magyar udvarlója volt.[101] Természetesen itt is felmerül a forrás szavahihetőségének kérdése, s nem kizárt, hogy a munkásnő csak a fenti néhány mondatot tudta szépen, folyékonyan elmondani, amivel felkészítették a riporterek érkezésére.

A magyar fél persze próbált tenni a kubai lányok nyilvánvaló nyelvi hiányosságai ellen. Pl. 1985-ben a KISZ *Ki tud jobban magyarul?* címen szervezett nyelvi vetélkedőt, hogy a magyartanulást népszerűsítse.[102] A munkához szükséges technikai szakszókincsről spanyol–magyar szószedetet kaptak, ami nagy segítséget jelentett számukra.[103] A magyar nyelv ismerete viszont nemcsak munkaidőben jött (volna) jól. A kubai vendégmunkások bizalmijainak szüksége lett volna némi magyartudásra az itteni szakszervezettel való együttműködéshez, a tényleges érdekképviselethez, így a munkájuk megkönnyítése érdekében a bizalmiak jogköreiről és hatásköreiről szóló dokumentumot is lefordították.[104] Valamilyen szintű nyelvtudást, nyelvi jártasságot továbbá azért is meg kellett szerezniük, mert az államközi szerződés értelmében a négy év végeztével a lányoknak szakmunkásvizsgát kellett tenniük, méghozzá magyarul. Ez a nyelvi akadályok miatt végül spanyolul valósult meg.[105]

A nyelvtanulás viszonylagos sikertelensége mögött számos ok rejtőzhet. E helyütt említendő, hogy a magyar mint idegen nyelv tanítása hagyományosan gyenge pontja volt a magyar oktatási rendszernek, hiszen az országba kevés bevándorló érkezett, így sokáig nem tűntek fel a nyelvi képzés és oktatás módszertani hiányosságai. Egy másik lehetséges, ám némiképp leegyszerűsítő magyarázat a kubai szövőgyári munkásnők társadalmi hátteréből adódhat. Bár akadtak köztük magasabb végzettségűek is, azok, akik odahaza épphogy kijárták az általános iskolát, a magyarországi ipari környezetben nem feltétlenül jeleskedtek a tanulásban, főleg, ha figyelembe vesszük a magyar és a spanyol nyelv közti jelentős különbségeket, illetve a magyaroktatás valószínűsíthető – nem túl magas – színvonalát. Ráadásául a vendégmunkásnők többsége munkaidőn kívül kevés időt töltött magyarokkal, s ahogy az előzőekben már tárgyaltuk, sokkal inkább egymás társaságát keresték, közösen szórakoztak, utaztak.

Szállás

A kubai lányokat a vállalatok leányotthonaiban, munkásszállóin helyezték el, melynek havi költségét igen alacsonyan tartották, cserébe a körülmények is szerények voltak. Ettől függetlenül a fogadó fél igyekezett mindenről gondoskodni. Vásároltak főzőedényeket, egészségügyi csomagokat, lemezjátszót és televíziókészüléket is, illetve volt olyan szálló, ahol külön klubszobát alakítottak ki a kubaiaknak,

hogy legyen helyük egymás társaságában időt eltölteni. Egy szobában négyen laktak, de általában közösen főztek.[106] Soroksáron a kubaiak érkezésekor a vállalat költsége vendégmunkásonként hatezer forintra rúgott.[107] Látható tehát, hogy a latin-amerikai munkások alkalmazása érdekében a vállalatoknak be is kellett fektetniük.

A lőrinci munkásszállón eleinte panaszkodtak rájuk, mert sokszor piszkosan hagyták maguk után a konyhát. A *Textilmunkás* cikke szerint ez azért történhetett így, mert a kubai lányok hozzászoktak ahhoz, hogy otthon a szüleik takarítanak el helyettük, lévén nem önálló életet élő fiatalokról, pályakezdőkről volt szó.[108] Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy ez volt a valós indok, de figyelembe kell vennünk, hogy a különböző kultúrákból érkező embereknek egészen más lehet a rendről és tisztaságról alkotott felfogása. Ez utóbbit vélhetően nem illett volna leközölni egy korabeli sajtóorgánumban, pláne nem egy szakszervezeti lapban, ezért a mosatlan edényeket inkább betudták a lányok ifjúságából, fiatal korából fakadó tapasztalatlanságának. 1986-ban – egy esztendővel a kubai vendégmunkások számának tetőzése előtt – Budapesten 23 olyan munkásszálló és leányotthon működött, ahol kubaiak is laktak.[109] Ebben viszont benne foglaltatnak azon szálláshelyek is, ahol férfiaknak biztosítottak lakhatást.

Összegezve, a lányok ugyan távolról sem kiemelt körülmények között éltek, de a vállalatok igyekeztek számukra biztosítani az alapvető feltételeket, így a hazánkba érkezett kubaiaknak nem kellett nélkülözniük. A kubai lakáskörülményekhez képest valószínűleg még a munkásszállás sem jelentett komoly visszalépést, sőt, adott esetben a korábbi lakókörnyezetüknél magasabb színvonalúnak is érzékelhették az ottani viszonyokat.

Munkáshétköznapok

Mielőtt kitérnénk a kubai vendégmunkásnők munkakörülményeire és munkahelyi teljesítményére, elengedhetetlen, hogy általánosságában áttekintsük a magyar (könnyű)ipari munkásnők, és ezen belül is a textiliparban dolgozók helyzetét. Ebben nagy segítségünkre van Acsády Judit 2017-ben publikált tanulmánya.

Magyarországon a munkaerőhiányt a nők munkaerőpiacra terelésével próbálták meg mérsékelni, ami nem bizonyult elégségesnek, ezért is kellett külföldi munkaerőt bevonni a hazai termelésbe. A dolgozó nők jellemzően kevesebb gyereket vállaltak, ezzel mintegy előreve-

títve a társadalom elöregedését, illetve a később jelentkező munkaerőhiányt is.[110] Noha az államszocializmusban a dolgozó nő alakja egy új ideált, a szocialista embereszményt testesítette meg,[111] a női munkavállalók mégis kiszolgáltatottak voltak, a gyárakban gyakran történtek szexuális jellegű zaklatások, ahogy sajnos a hatalommal való visszaélés sem volt ritka.[112] Ez hatványozottan igaz lehetett a kubai lányokra, hiszen nyelvi nehézségeik miatt még kiszolgáltatottabbak voltak: nehezen tudtak volna panaszt tenni, és semmi garancia nem volt arra, hogy komolyan fogják venni őket. Még ha jeleztek is volna egy problémát a csoportvezetőik felé – akik általában férfiak voltak –, lehet, hogy inkább a szőnyeg alá söpörték az ügyet, csak hogy ne kerüljenek bajba. Könnyen előfordulhatott, hogy szólni sem mertek, nehogy azonnal hazaküldjék őket, aminek önmagukra nézve súlyos anyagi következményei lettek, megnehezítve akár még a kubai elhelyezkedésüket is. Sebezhetőségüket tovább fokozta, hogy az őket foglalkoztató magyarországi vállalatok vezetésében – kevés kivételtől eltekintve – szinte kizárólag férfiak foglaltak helyet. Ráadásul a textiliparban a munkakörülmények híresen rosszak voltak, s ennek is köszönhetően 1980–1990 között az iparban foglalkoztatott nők száma 373 373 főről 297 163 főre csökkent.[113]

A textilgyárakban dolgozni rendkívül egészségtelen volt – gondoljunk csak az állandó a zajártalomra és a magas páratartalomra –, azonban a vizsgált üzemek megfeleltek a korabeli előírásoknak, így a bennük végzett munkát hivatalosan nem tekintették egészségkárosító hatásúnak.[114] Ugyanakkor a fonónők munkakörülményei annyira rossznak számítottak, hogy a téma még a szakszervezeti újság címlapján is helyett kapott. 1984-ben Krauth Pálné, a Pamutfonóipari Vállalat vezérigazgatója a *Textilmunkás* címlapján mesélt a cudar, embert próbáló munkakörülményekről. A nehézségeket felsorolva tett említést pl. a magas munkaintenzitásról, az állandóan szálló porról, vagy épp a rekkenő hőségről. Állítása szerint a textilipari munkásnők helyzete kritikus pontra jutott, ennélfogva sürgette, hogy a fonónők minél előbb részesüljenek kiemelt elismerésben,[115] ami alatt – gyaníthatóan – fizetésemelést vagy külön juttatásokat értett. Könnyen elképzelhetjük tehát, milyenek is lehettek a gyári hétköznapok, amennyiben még a párt és a szakszervezet által erősen ellenőrzött tartalmú újság címlapján is szerepeltették az ügyet. Mindezek ellenére a munkaszervezés folyamatában sokkalta inkább a gazdasági célokat tartották szem előtt, mintsem a munkavédelmi szempontok érvényesítését. Sok asszony váltott műszakban dolgozott, és mellette

háztartást is kellett (volna) vezetniük, így körükben nagyobb arányban alakultak ki ideg- és érrendszeri betegségek, illetve neurózist is sűrűbben diagnosztizáltak az állandó zaj, a váltott műszakos beosztás és a kimerültség miatt. Mindezek dacára az üzemorvosok sokszor nem voltak hajlandók kiírni őket betegszabadságra.[116]

A könnyűipar munkakörülményei a későbbiekben sem javultak érdemben. 1990-ben a *Fejér Megyei Hírlap* adta hírül, hogy a Kőbányai Textilművek egyik telepét bezárták, s onnan 300 dolgozót bocsátottak el. Bár két másik textilipari üzem is termelt a telep közvetlen környezetében – a közelebbi 900 méterre, a távolabbi pedig másfél kilométerre, ahol ráadásul a fizetések is 30%-kal magasabbak voltak –, csupán 50 fő helyezkedett el ezekben, a többiek mind a könnyűiparon kívül próbáltak boldogulni.[117]

A kubai lányok helyzetét a korszakban a ténylegesnél sokkal kedvezőbbnek állították be. Horváth Ágnes *Dolgos vendégjárás* című, 1986-os cikkében amellett érvelt, hogy a Magyarországon dolgozó kubai vendégmunkások nagyobb megbecsülést kapnak, mint a nyugati országok hasonló munkakörben foglalkoztatott külföldi munkavállalói, mert előbbiek nem csak olyan munkákat végeznek el, amelyekre a helyiek már nem hajlandók. Szerinte – a nyugati állapotoktól eltérően – a magyarországi vendégmunkások, sőt, általánosságban véve a szocialista országokban dolgozók nincsenek kiszolgáltatott helyzetben, mivel jogaikat a bilaterális államközi szerződések szavatolják.[118] Horváth valószínűleg nem olvasta Krauth Pálné beszámolóját a fonónők munkakörülményeiről, illetve érezhetően igyekezett jobb színben feltüntetni a szocialista tömb országait a Nyugattal szemben. Elég visszautalni arra, amit a vendégmunkának szentelt fejezetben már kifejtettük: foglalkoztatásuk a legnehezebb, szakképesítést nem feltétlen igénylő munkakörökben általános volt, s nemcsak a nyugati világban, hanem a közép-kelet-európai szovjet érdekszférában is. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a késő Kádár-kori textilipar nagy számban magyar állampolgárságú dolgozóknak is adott munkát, ebből kifolyólag nem volt, nem is lehetett kizárólag külföldi munkaerő foglalkoztatója.

A vendégmunkásnők munkába állása nem ment zökkenőmentesen. Itt sem beszélhetünk egy általános gyakorlatról, a betanítás üzemenként eltérő lehetett. A Keltexben például a kezdés előtt ügyességi tesztet végeztettek el a lányokkal, s ez alapján sorolták őket különböző munkakörökbe. A legtöbb helyen a betanítás hónapokig tartott, csak utána kezdték meg az érdemi munkát.[119] Ezzel ellentétben, az újpesti gyárban – mint utaltunk rá – már az első naptól kezdve három mű-

szakban dolgoztak, illetve munkaidőn kívül intenzív magyar nyelvtanfolyamra jártak. Az üzem legjobb szakmunkásai mellett tanultak, és minden hónap végén személyes értékelést kaptak az elvégzett munkájukról.[120] Eleinte a gyári dolgozók idegenkedve fogadták őket, vitatták, hogy kifizetődő-e kubaiakat alkalmazni, miközben gyakran hangoztatták, hogy lustaságuk és fegyelmezetlenségük miatt haza kellene küldeni a lányokat. Utóbbi vádak azonban alaptalannak bizonyultak, nyilvános cáfolatot kaptak, amiben a korabeli sajtónak is fontos szerep jutott.[121]

Általánosságban elmondható, hogy a betanulás nehezen ment nekik, ügyetlenül bántak a fonalakkal. A magyarok ezt részben a temperamentumuk számlájára írták.[122] Békési Pál, az Újpesti Fonoda vezetője elismerte, hogy a vendégmunkások java életében először Magyarországon látott gyárat belülről, így természetesen nehezükre esett a fegyelmezett, mindennapos üzemi munkavégzés. Szintén nehezen szokták meg a fizikai munkához elengedhetetlen rendszeres étkezést, így eleinte előfordult, hogy az éjszakai műszakot néhány lány nem tudta végigdolgozni, és hajnalban – nemes egyszerűséggel – hazamentek enni. Az első időkben sokszor nem értették, miért is okoznak problémát, ha szép, napsütéses időben később, vagy egyáltalán nem mennek be a munkahelyükre, hiszen ebből Kubában nem származott volna bajuk.[123]

A vizsgált korszakban úgy tartották, hogy bár a kubai lányok sokkal lassabban tanulták meg a munkafolyamatokat, azokat később mégis jóval precízebben végezték magyar társaiknál. Békési Pál szerint a kubai lányok kedvesek, lelkesek, jókedvűek voltak, minden munkahelyi kérésnek szívesen eleget tettek, legyen az műszakcsere, túlóra vagy társadalmi munka.[124] A vállalatok persze arról is panaszkodtak, hogy a latin-amerikai dolgozók akár egy apróbb fejfájás miatt is otthon maradtak a munkásszállón, és betegállományba íratták magukat. Ugyanakkor azt is elismerték, hogy idővel a kubaiak munkafegyelme sokat javult.[125] A gyakori hiányzások, egészségügyi távollétek – a már említett krónikus munkaerőhiány miatt aligha meglepő módon – komoly nehézségeket okoztak az érintett vállalatoknak.

Nem mindenki bírta huzamosabb ideig a gyári munkát. Soroksárról az első 29 érkezőből három még ugyanabban az évben hazatért, volt, aki egészségügyi okból – terhesség miatt –, de olyan is akadt, aki a feladat ellátásához szükséges képességek hiánya miatt hagyta el Magyarországot.[126] Ezzel ellentétben a Keltexből egyetlen lány sem tért haza idő előtt, még a munkabalesetben megsérült dolgozót is inkább

egy másik, kisebb fizikai megerőltetést igénylő munkakörbe helyezték át. Az itteni lányok nagyon érzékenyen reagáltak a megrovásra, így az üzemvezető elmondása szerint nem volt sok gond velük.[127] Az első évben a kubaiak teljesítménye 70%-os volt, ez 1985-re átlagosan felemelkedett 100% körülire. A vendégmunkások kubai csoportvezetője Újpesten havi 3000 forint jutalmat oszthatott szét, s ez igen hatékony motivációnak bizonyult.[128]

A *Textilélet* – a Pamutipari Vállalat lapja – 1983 augusztusában közölt egy cikket a kubai munkásnők gyatra teljesítményéről. A lányok ezt azzal magyarázták, hogy rájuk osztották a legnehezebb feladatokat, például a tekercselőgép kezelését.[129] Egyébiránt a *Textilélet* hasábjain esetenként a kiemelkedő teljesítményű kubai dolgozók is megjelentek.[130] A korszakra visszatekintve Kiss Sándor – a rendszerváltás után privatizált Kispesti Textilművek akkori új vezetője – jegyezte meg, hogy az üzemet katasztrofális állapotban vette át, a munkamorált pedig rontotta a kubai és a lengyel vendégmunkások erősen kifogásolható szorgalma és munkafegyelme.[131] Figyelembe kell vennünk azonban, hogy 1990-ben már teljesen biztos volt, hogy a vendégmunkások hazatérnek a folyó év végével. Minekután semmiféleképpen nem maradhattak Magyarországon, így nem is voltak különösebben motiváltak abban, hogy kiváló, kiemelkedő teljesítményt nyújtsanak. Mindezek ellenére – a lapok tanúsága szerint – szinte mindegy is volt, hogy a kubai lányok milyen hatékonysággal dolgoztak, ugyanis a munkájuk nélkülözhetetlen volt az őket foglalkoztató vállalatok számára. 1986-ra a Sortex termelésének 50%-át már kubaiak adták.[132] Minden esetben, amikor a négyéves szerződés felénél a kubaiak hazautaztak szabadságra, az üzemek termelése drasztikusan visszaesett.[133]

A különféle lapok tudósításai, beszámolói mellett tanulságos megvizsgálni, hogyan is vélekedtek a kubai lányokról a hivatalos pártfórumokon. 1984-ben a XVIII. kerületi Pártbizottság képviselője a Budapesti Végrehajtó Bizottság ülésén hívta fel a figyelmet arra, hogy a kubaiak foglalkoztatása csupán átmeneti megoldást kínál a textilipart fojtogató munkaerőhiányra, és ha latin-amerikaiak egyszer hazamennek, hatalmas űrt fognak hagyni maguk után.[134] Láthatjuk tehát, hogy a munkaerőhiány egyáltalán nem szűnt meg, a problémákat összességében nem sikerült megoldani. Krauth Pálné az MSZMP 1985-ös budapesti pártértekezletén kifejtette, hogy a Pamutfonóipari Vállalat alapvető termelésének nagy részét kubai, lengyel és szlovák munkaerő végzi.[135] Egy esztendővel később, 1986-ban az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülésén hangzott el, hogy a ku-

bai dolgozók bizonytalan magyarországi megérkezésük és alacsony teljesítményük ellenére is nélkülözhetetlenek a honi textiliparban.[136] 1987-ben megállapították, hogy a kubai munkaerő – szinte teljesen képzetlen dolgozókról lévén szó – hosszú betanítást igényel, ugyanakkor jelentősen olcsóbb a lengyel munkaerőnél.[137]

Az előzőek ismeretében kijelenthetjük, hogy a frissen Magyarországra érkezett kubai lányoknak eleinte temérdek nehézséggel kellett szembenézniük az új munkahelyükön, az üzemvezetés részéről pedig sok időre és türelemre volt szükség, amíg a vendégmunkások betanultak. Mindazonáltal akármennyi problémát, nehézséget is jelentett a kubaiak alkalmazása a magyarországi gyárakban, az akut munkaerőhiány következtében nem tudták nélkülözni őket, ezért a textiliparnak még így is megérte a foglalkoztatásuk.

Szórakozás

A vendégmunkásnők élete természetesen nem kizárólag munkából állt, idejük volt és lehetőségeik is nyíltak arra, hogy szórakozzanak. Ahogy már korábban említettük, a leányotthonokon belül a saját klubszobájukban tudtak televíziót nézni, zenét hallgatni és beszélgetni, azonban a szálláson kívül is találtak maguknak elfoglaltságot. A KISZ több kirándulást is szervezett, hogy a lányok kicsit jobban megismerhessék Magyarországot, az Újpesten dolgozók többek között Esztergomba és Visegrádra jutottak el így. Kisorosziban többnapos táborozáson vehettek részt, 1983 nyarán pedig két hetet tölthettek el Zamárdiban a vállalati üdülőben.[138] A szakmunkástanulók számára minden évben Boglárlellén szerveztek háromnapos táborozásokat, amelyeken néhány kubai is részt vehetett. 1982-ben pl. augusztus 19–21. között rendezték meg a tábort, s oda 21 kubai lányt is elhívtak, akik röviden bemutathatták hazájuk kulturális értékeit, művészetét, illetve a helyi *Ki mit tud?* vetélkedőn is nagy sikerrel szerepeltek.[139] A *Textilmunkás* 1983-ban még a tábor megrendezése előtt számolt be arról, hogy abban az esztendőben a kubai fiatalok egy csoportja is a Balatonnál nyaralhat augusztus 19-től egészen 21-ig.[140] Azonban a kubaiak nem csupán a KISZ szervezésében utaztak az országon belül. A lányok hétvégenként gyakran látogatták a Dunai Vasműben dolgozó fiatal kubai férfiakat.[141] A csepeli gyárban dolgozó egyik kubai fonónő férje Dunaújvárosban volt alkalmazásban gépkocsivezetőként, és minden hétvégén találkoztak.[142]

A kikapcsolódásra azonban akkor is kínálkozott – igaz, kevesebb – alkalom, ha nem akarták elhagyni a várost, ahol dolgoztak. Az Újpesten dolgozó lányok azt panaszolták, hogy a főváros IV. kerületében nem nyílt lehetőségük a kulturált szórakozásra, nem voltak elérhető közelségben, tehát a lakóhelyüktől sétatávolságra, presszók vagy kávézók, ahol nyugodtan találkozhattak volna a Budapesten dolgozó vagy itt tanuló kubai fiúkkal. Ez azért okozott nekik gondot, mert a saját, a számukra kialakított klubhelységeikben, illetve a szobáikban vendéget – kiváltképp férfiakat – a leányotthonok szabályzata alapján nem fogadhattak, legalábbis hivatalosan semmiképp sem. Ennek ellenére diszkóba és várost nézni gyakran, szinte minden héten jártak.[143] Az újpesti csoport a gyár kulturális programjain is tevékenyen részt vett, a szálló többi lakójával is jó kapcsolatban voltak.[144]

A Soroksári Textilgyárban dolgozóknak a pesterzsébeti Csili Művelődési Házban rendeztek kéthetente diszkót.[145] Arról is maradt fenn forrás, hogy az Erzsébetvárosi Művelődési Ház rendszeresen szervezett Latin-amerikai Táncházat az 1980-as évek folyamán, melynek törzsközönségét az itt tanuló chilei, perui és bolíviai diákok mellett a kubai vendégmunkások alkották.[146] 1986-ban a Kispesti Textilgyár művelődési házában – amelyet a gyár épületében alakítottak ki – szüreti bált rendeztek, s ezen búcsúztatták az 1982-ben érkezett csoport tagjait, akik a szerződésük lejártával visszaköltöztek Kubába. Az esemény azonban sajnálatos módon botrányba fulladt, tömegverekedés tört ki, s abban legalább kettő lány is részt vett. A jelen lévő kubai férfiak még a rendőröket és a rendőrautókat is megdobálták a földről felszedett kövekkel.[147]

Bizton állíthatjuk, hogy nem csupán a Budapesten dolgozó lányoknak volt lehetősége szórakozni, viszont a vidéki eseményekről, vonatkozó rendezvényekről jóval kevesebb sajtóforrás áll rendelkezésre. Pl. 1984-ben Kaposváron a farsangi felvonuláson nemcsak a helyi középiskolások, hanem a városban dolgozó vendégmunkások is szervezetten részt vettek.[148]

Megállapíthatjuk, hogy a kubai fiataloknak gyakorlatilag ugyanolyan szórakozási lehetőségeik voltak, mint a magyar kor- és korszaktársaiknak. Sokat jártak el táncolni, sétálni, várost nézni. Feltűnő azonban, hogy egy, a magyar ifjúság körében is mindvégig népszerű szabadidős tevékenység kimaradt a felsorolásból, s ez nem más, mint a mozi. Ebben ugyanakkor nincs semmi meglepő. A nyilvánvaló nyelvi nehézségek miatt nem jelenthetett valódi élményt egy magyar vagy magyarra szinkronizált film megtekintése, így nem csoda, hogy az

általunk vizsgált lapok egyike sem tett említést hasonló programról. A textiliparban foglalkoztatott lányok az úgyszintén Magyarországon élő, de más üzemekben dolgozó kubaiakkal is tartották a kapcsolatot, rendszeresen látogatták egymást, főképp, ha romantikus kapcsolat is szövődött közöttük.

A szakszervezeti lét

A kubai lányok magyarországi életét nem csak a munkakörülmények nehezítették, a vendégmunkások ugyanis erős állami kontroll alatt álltak.[149] Szinte már az első perctől kezdve szakszervezeti tagok voltak, és vállalniuk kellett az ezzel járó kötelezettségeket is.[150] Ez jóval túlmutatott a hazai textiliparban dolgozók helyzetén, mivel a vendégmunkásokat befogadó valamennyi kelet-európai államszocialista ország estében a helyi szakszervezetek látták el a kubaiak érdekképviseletét is. Utóbbi feltételeinek biztosításához pedig a Kubai Munkásszövetség (Confederación de Trabajadores de Cuba) megállapodásokat írt alá a KGST-országok társszervezeteivel, melyek alapján a kubai dolgozók ugyanolyan képviseletre voltak jogosultak, mint kelet-európai társaik.[151] A *Magyar Ifjúság* idevágó tudósítása szerint a különböző üzemekben dolgozó kubaiak is összejártak, és köztük munkaverseny is folyt,[152] ami a velük együtt hazánkban tartózkodó honfitárs-felügyelőik elvárása volt. Amennyiben nem teljesítették ezen követelményeket, akár haza is küldhették őket, illetve Kubában is súlyos utóhatásai lehettek a magyarországi „kihágásoknak".

1985-ben a kubai szakszervezeti aktivisták munkaértekezletet tartottak, ahol kiemelték, hogy a kubaiak nagyon fontosak a magyar textilipar számára, de esetenként csak bajosan tudtak beilleszkedni.[153] A Magyar Gyapjúfonó és Szövőgyárban a kubai lányok saját brigádot is alapítottak, melyet Ana Betancourt-ról, a kubai nemzeti hősnőről, az 1898-as spanyolok elleni függetlenségi háború résztvevőjéről neveztek el. A brigád hovatovább vállalta, ha az üzem kollektívájából valaki megbetegszik, akár túlórába is, de helyettesítik.[154]Az Újpesten dolgozó lányok csoportjából 15 fő énekkart is alapított, fellépéseikkel a gyári rendezvényeken szerepeltek, a szakszervezeti lap szerint nagy sikerrel.[155] Rády Károlyné, az újpesti leányotthon vezetője úgy nyilatkozott, hogy a szállón lakó ötven kubai lányt eredményesen vonták be a helyi ügyekbe, a „Munkásszállók a közművelődésért" pályázat sikeréért is együtt dolgoztak a 126 magyar bentlakóval. Tudjuk, hogy

az 1981-es pályázaton elnyert pénzből televíziókat, rádiókat, lemezeket, színházbérletet és jutalomtárgyakat vásároltak a lányoknak.[156] Arról viszont a cikk egyáltalán nem tesz említést, hogy a kubaiak pontosan mivel járulhattak hozzá a pályázat sikeréhez. Mindazonáltal az elnyerhető jutalom – a nyelvi nehézségek fényében furcsának tűnő színházbérlet ellenére – elég csalogató lehetett számukra, így biztosan igyekeztek kooperálni a magyarokkal.

Tudjuk, hogy szerettek rádiót hallgatni, és lemezeket is feltehettek. Arról is van információnk, hogy 1984-ben a Kispesti Textilgyárban 200 helyi dolgozó mellett a kubai vendégmunkások is kivették részüket a VIT-műszakból, amellyel a Világifjúsági Találkozó szervezésének költségeihez kívántak hozzájárulni.[157] Ez kétségkívül szép vállalásnak tűnik, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ezen turnusok csupán papíron voltak önkéntes műszakok, a kubai csoportvezetők és a magyar főnökség – nem beszélve a helyi KISZ-ről – ugyanis erős nyomást gyakoroltak minden dolgozóra, hogy végezzenek önkéntesnek nevezett túlórákat.

Szintén 1984-ben a *Textilmunkás* a címlapján közölt hírt az azévi Textiles Ifjúsági Találkozóról, ahol kubai lányok adtak zenés műsort.[158] Jóllehet a cikk nem részletezi, elképzelhető, hogy az újpesti csoport 15 fős énekkara lépett fel nagy sikerrel. A kaposvári gyárban dolgozó kubaiakról 1985 januárjából van hírünk, amikor is kiegészítő vállalásokat tettek, megígérvén munkateljesítményük jelentős növelését, illetve azt, hogy jobban figyelnek majd a munkafegyelemre, és több túlórát fognak vállalni. Ezenfelül azt is vállalták, hogy nagyobb figyelmet fordítanak a nyelvtanulásra, annak érdekében, hogy a szakmunkásvizsgát magyarul tudják letenni, és ugyanerre buzdították a más vállalatoknál alkalmazásban álló többi kubai csoportot is.[159] Igaz, később kiderült, hogy a szakmunkásvizsgákat az oktatási szervezők végül nem tudták magyarul lebonyolítani. Érdekes azonban, hogy miért pont 1985 januárjában került sor a kivételes vállalásokra? Ennek egyik lehetséges magyarázata abban rejlik, hogy az 1981-ben érkezettek szerződése 1985-ben járt le, így számukra volt aktuális, sőt, sürgető a szakmunkásvizsga letétele. A kivételes vállalás egyfelől szép búcsúzó gesztus lehetett, másfelől jól tükrözte, hogy a kubaiak – ahogy erre jelen írásban már többször is utaltunk – általánosságban közel sem álltak jól a magyar nyelv elsajátításával.

Részkövetkeztetésként érdemes rögzítenünk, hogy a kubai vendégmunkások élénk mozgalmi tevékenysége jelentős részben kényszerből fakadt, ami kisebb-nagyobb mértékben, de igaz volt valamennyi

államszocialista ország ipari munkásságára a vizsgált korszakban. Azt is ki kell emelnünk, hogy az itt tartózkodó több száz kubaiból a felsorolt programokon részt vevők csupán a teljes dolgozói létszám töredékét tették ki. Mégis, a szakszervezeti sajtóban rendszerint kiemelten foglalkoztak velük. Egyrészt, hogy példát mutassanak a magyar munkásoknak, másrészt az internacionalizmust erősítve, harmadrészt pedig azért, mert a kubai lányok kuriózumnak számítottak a késői Kádár-érában, és az olvasókat is érdekelhette, hogyan is boldogulnak a karibi fiatalok Magyarországon.

Konfliktusok a helyiekkel

Az államszocializmus éveiben több feszítő társadalmi probléma mellett a rasszizmus különféle megnyilvánulási formáit (pl. az antiszemitizmust, a cigányellenességet, az idegengyűlöletet stb.) is igyekeztek a szőnyeg alá söpörni, így semmilyen hivatalos diskurzus nem folyt, folyhatott róluk. A vonatkozó sajtóanyagokat olvasva feltűnik, hogy a kubaiakkal készült interjúkban egyszer sem kérdeznek rá, hogy a sötétebb bőrszínük miatt vajon megbámulták vagy megszólták-e őket. Ez egyszerűen nem fért bele a Kádár-rendszer formális nyilvánosságának kereteibe. Ennek ellenére sajnos történtek atrocitások, de csupán a korszak végéről ismerünk konkrét eseteket, ekkor azonban már nemcsak Magyarországról, hanem az NDK-ból is. Pl. 1988-ban Drezdában súlyos összetűzésbe keveredtek a helyiek és a kubai vendégmunkások, amiről kettő nyugatra disszidált kubai férfi számolt be.[160] A keletnémet ügyhöz hasonlóan az első komolyabb magyarországi incidens szintén 1988-ban történt.

Míg a romák évszázadok óta ki voltak téve a szegregációnak, az Európán kívüli kultúrákkal való együttélés teljesen újszerűen hatott a magyar társadalom számára. A rendszerváltás előtt kizárólag chilei menekültekkel, arab és kubai egyetemistákkal, illetve afrikai és természetesen kubai vendégmunkásokkal találkozhattak, ám velük sem túl nagy számban. Ezért aztán a nem európai külföldiekkel szembeni sztereotípiák és előítéletek sem igazán manifesztálódtak a skinheadek megjelenése előtt.[161] Példának okáért 1970–1971-ben összesen 220 kubai állampolgár járt Magyarországon, többségük egyetemi hallgató.[162] A ’80-as években az erőszak egyáltalán nem volt általános, de előfordult, főképp a külföldi egyetemistákkal, s kevésbé a gyáriparban dolgozó vendégmunkásokkal szemben.[163]

A színes bőrű vendégmunkások szokatlanok voltak a hétköznapi magyar szemeknek, főleg eleinte, ezért gyakran megbámulták őket. Sajnálatos módon ennél súlyosabb atrocitások is történtek. A kubai vendégmunkásokhoz kapcsolódik a magyarországi skinheadek első komolyabb erőszakcselekménye. 1988. április 24-én, este 10 óra táján Kőbánya–Kispest metrómegállóban 60 bőrfejű egy csepeli koncertről hazafelé tartva összetalálkozott az Óbudai Ifjúsági Klubból szintén hazafelé igyekvő kubai csoporttal. A skinheadek először rasszista megjegyzéseket tettek rájuk, majd tömegverekedés alakult ki, ahol nemcsak a férfiakat, de a nőket is bántalmazták. Nyolc kubai vendégmunkás szenvedett nyolc napon túl gyógyuló sérüléseket, többségükben nők,[164] ugyanakkor más forrás kilenc kubai sérültről tudósított.[165] A rendőrségi jelentések és jegyzőkönyvek több száz oldalra rúgtak, és ellentmondásos információkat is tartalmaztak. Szomorú, ám mégis jellemző, hogy a legelső, az eredeti jegyzőkönyv szerint nem történt személyi sérülés. A feljelentést a Kőbányai Textilművek – mint a kubaiak munkaadója – tette meg ismeretlen elkövetők ellen.[166] Ha igaz a sajtóhír – mely szerint a nyilvánvalóan sok sérülttel járó esetet „személyi sérülés nélküli rendbontás"-ként kívánták kezelni –, joggal merülhet fel bennünk a gyanú, hogy az atrocitást el akarták tussolni. Végül mégsem söpörték szőnyeg alá a gyalázatos skinhead-attakot. Orlay Ibolya alezredes, az ügyön dolgozó egyik rendőr a történtekről 1992-ben adott interjújában úgy fogalmazott, hogy a kubai vendégmunkások megverésében bűnösnek talált bőrfejűek között volt olyan, aki korábban részt vett egy szegedi diákverésben is.[167] A támadás után pár hónappal az agresszorokat testi sértésért és nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatásért elítélték, az elsőrendű vádlott három év négy hónap letöltendő fegyházbüntetést kapott.[168] Ez volt az első eset, hogy egy hasonló ügy nagy visszhangot kapjon a hazai sajtóban.

A hazatérés

Kuba 1987-ben mondta fel a kétoldalú államközi munkaügyi megállapodást.[169] Már akkor is látszott, hogy a távozó kubai csoportokat nagyon nehéz, szinte lehetetlen lesz pótolni a textilgyárakban, ezért nevelőotthonokkal vették fel a kapcsolatot, hátha ott találhatnak utánpótlást. Az üzemek az akut munkaerőhiány miatt a nagyszámú kubai alkalmazásával együtt is (!) mennyiségi elmaradásban voltak, még abban az évben is, amikor a legtöbb szigetországi vendégmunkás

tartózkodott Magyarországon.[170] A Pomázi Textilgyárban az az ötlet is felmerült, hogy a távozó kubaiakat vietnámi vendégmunkásokkal pótolnák.[171] Mivel a textiliparra leselkedő munkaügyi katasztrófa szinte tapintható közelségbe került, és tudván, hogy 1990-ben minden kubai haza fog térni, a Keltex Bocskai úti központi II-es fonógyárat el kellett adni, mert a gépeket munkáskezek hiányában már nem voltak képesek üzemeltetni.[172]

Fidel Castro és a kubai pártvezetés az 1980-as évtized végén észlelte a peresztrojka kelet-európai hatásait, és tartottak attól, hogy a tengerentúlra küldött dolgozóik rossz politikai befolyás alá kerülnek, s attól megfertőzötten térnek majd haza Kubába, ezzel felforgatva a karibi ország társadalmát.[173] 1990-ben megkérdezték a magyar Külügyminisztérium illetékesét a kubaiak hazatéréséről, aki közölte, hogy a vendégmunkások hazautazása folyamatosan és fokozatosan zajlott. A minisztérium szerint a kubai fél előnytelennek vélte, hogy az eredetileg szakmai továbbképzésre érkezett munkaerőt végül betanított munkásként foglalkoztatták, ráadásul a magyarországi átlagnál alacsonyabb bérért. Ezt azonban itthon már a rendszerváltás periódusában is csak hivatalos magyarázatnak tekintették, hiszen tisztán látták a vendégmunkások hazahívása mögött felsejlő politikai megfontolásokat. 1990-ben pl. Fidel Castro a szocialista magyar ipar egyik zászlóshajóját, az Ikarust is keményen kritizálta, nyilvánosan kijelentve, hogy nincs szükségük a Havannát telefüstölő, gyakran meghibásodó buszokra, jóllehet a helyi tömegközlekedés járműparkjának nagy részét a magyar buszok adták.[174] 1990-ben azonban nem csupán a vendégmunkásokat, hanem az összes egyetemistát is hazarendelték a tanév végével, amit a Kubai Köztársaság Nagykövetsége nem cáfolt, de nem is kívánta kommentálni a sajtóértesülést.[175]

A magyarországi textiliparban végzett vendégmunka mérlege

Adódik a kérdés, hogy a kubai munkaerő összességében vajon mennyire tudta orvosolni a magyarországi textilipar problémáit? Ennek megválaszolásához fontos segítséget nyújt számunkra Krauth Pálné felszólalása az MSZMP 1985-ös budapesti pártértekezletén. Krauthné szavait idézve: „A vészesen fogyó munkaerő pótlására külföldi szervezők igénybevételével jelentős munkaszervezést hajtottunk végre, melynek nyomán javult hatékonyságunk és eredményünk."

Ebből azonban korántsem következett, hogy minden nehézség megoldódott volna. A vezérigazgató ugyanis kiemelte, hogy a textiliparban nincs szabad szombat, mert a munkaerőhiány miatt mindenkinek túlóráznia kell, ami az anyákat elválasztja a családjuktól. Arra is felhívta a figyelmet, hogy az alacsony bérek alkalmatlanok a rendkívül rossz munkakörülmények ellensúlyozására, s ennek is betudható, hogy 1980–1983 között 10 000 ember távozott a textiliparból. Krauthné úgy vélte, hogy a VII. Ötéves Tervben még több külföldi munkavállalót kell Magyarországra hozni, még akkor is, ha az elhelyezésük és a taníttatásuk igen költséges. Figyelmeztette a pártértekezletet, hogy a terhelés már nem fokozható, a géppark elavult, a beszerzett nyersanyag pedig silány minőségű.[176] Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a kubai lányok mint friss munkaerő bevonása szükséges, de nem elégséges feltétele volt a honi textilipar normális működésének. Azt is láthatjuk, hogy a probléma igencsak égető volt, hiszen Pamutfonóipari Vállalat vezérigazgatója kertelés nélkül, őszintén tárta a pártértekezlet elé az iparág problémáit.

A munkáskezeket igyekeztek technológiai újításokkal is kiváltani. 1986 áprilisában például egy Japánból érkezett fonalgyártó gépet adtak át a Lőrinci Fonóban.[177] Tudunk továbbá 182 darab szovjet gyártmányú automata szövőgépről, melyeket a Kőbányai Textilművekben telepítettek. A súlyos munkaerőhiányt az is mutatja, hogy egy dolgozónak 16 gépre kellett felügyelnie, míg az ajánlott szám dolgozónként maximum 12 volt.[178] Kijelenthetjük, hogy a fentebb részletezett problémákra az államközi szerződés keretében érkezett munkások csak ideiglenes, illetve részleges megoldást nyújtottak, így legfeljebb elodázták a magyar textilipar rendszerváltás után bekövetkezett összeomlását.

Mindenképp érdemes megvizsgálnunk a hazatérő kubaiak sorsát, már csak azért is, hogy megtudhassuk: a bilaterális szerződés beváltotta-e a kubai fél reményeit? A ’80-as években Kubában több textilgyárat is felépítettek, ahol tárt karokkal várták (volna) a hazatérő, immár szakképzett munkásokat.[179] Ezek az erőfeszítések azonban majdhogynem hiábavalónak bizonyultak, hiszen a hazatérők jól tudták, hogy otthon nem kívánnak szövőnőként dolgozni, pláne a különösen megterhelő, három műszakos munkarendben. Helyette szívesebben helyezkedtek el irodistaként vagy ápolónőként.[180] A Dora Despargnéval készült interjúból azt is megtudhatjuk, hogy a lányok műszaki cikkekkel és ruhákkal felrakodva érkeztek haza, és sokan évtizedekig használták a Magyarországon vásárolt főzőlapot, mag-

nót, mosógépet és ruhákat. A magyarországi tartózkodás számukra elsősorban nem a tanulásról, hanem inkább a tapasztalatszerzésről, a takarékoskodásról, s ilyenformán a jövőjük megalapozásáról szólt. Vagyis Kuba nem érte el az államközi megállapodással összefüggésben kitűzött iparfejlesztési céljait, így végül a textiliparuk beindítása sem járt sikerrel.

Az előzőek értelmében a kubai–magyar munkaügyi megállapodás egészét könnyen sommás kudarcként könyvelhetnénk el, ami viszont távolról sem fedné a valóságot. A kubai és egyéb állampolgárságú vendégmunkások még egy teljes évtizeden át életben tudták tartani a magyar textilipart, s mindeközben több ezer kubai jutott hozzá élete lehetőségéhez, pénzt spórolhatott, melyből új életet kezdhetett hazájában.

Záró gondolatok – egy kutatás eredményei

Összefoglalásképpen rögzíthetjük, hogy a kubai–magyar munkaügyi megállapodást a baráti országokhoz képest turbulens diplomáciai kapcsolatok előzték meg. Az 1959-es kubai forradalmat követően csupán 1960 decemberére rendeződött Havanna és Budapest viszonya, míg a rakétaválság utáni kubai forradalmi export a ’60-as évek végéig elrettentette a magyar vezetést az együttműködés szorosabbra fűzésétől. Utóbbi külpolitikai céljairól a karibi ország vezetése az 1970-es években lemondott, viszont ez idő tájt egyre inkább rászorult a többi szocialista ország segítségére saját gazdaságának fejlesztésében. A kereskedelmi megállapodások mellett a legégetőbb problémájuk a munkanélküliség kezelése volt, melynek kudarcát már csak ideológiai okokból sem engedhették meg maguknak. Erre kínált megoldást a bilaterális munkaügyi megállapodások megkötése. A programot 1978-ban indították el az NDK-val.

A vendégmunkások elvileg ugyanolyan jogokkal és kötelességekkel bírtak, mint kelet-európai társaik, de a gyakorlat azt mutatta, hogy a helyiek által legkevésbé kívánatos, betanított munkákat végezték, annak ellenére is, hogy a hivatalos szerződés szerint szakmunkásbizonyítványt szerezni utaztak Európába. A magyar könnyűipar a korszakban hanyatlásnak indult a rossz, egészségre is ártalmas munkakörülmények szülte munkaerőhiány miatt. Ezekre a nehéz munkákra érkeztek hazánkba – az 1980-ban aláírt megállapodás keretében – a kubai lányok, az első csoportjuk már 1981 áprilisában. A lányok

különböző háttérrel rendelkeztek, akadt köztük korábbi egyetemi hallgató, de falusi kötődésű is. Kubának fontos volt, hogy ideológiailag megbízható munkásokat küldjön a KGST-országokba, erről a kiválasztási folyamat közben, illetve az utazás előtti felkészítésen is gondoskodtak. A szerződés részletei szerint a vendégmunkások csak a fizetésük egy részét kapták kézhez Magyarországon, a fennmaradó összeget pedig egy kubai bankszámlán őrizték, amihez kizárólag a négyéves itt-tartózkodás felénél megejtett szabadságolás alatt, vagy a végleges hazatérésük után férhettek hozzá. Az átlagosan négy-ötezer forintos keresetük így egyáltalán nem számított soknak, még annak ellenére sem, hogy lakhatásra alig költöttek, mivel munkásszállásokon éltek.

Az ideérkezők létszámáról nincs pontos adatunk, egyidejűleg mindössze pár ezer munkás dolgozott a Magyar Népköztársaság különböző vállalatainál. A kubai vendégmunkások száma 1987-ben, a munkaügyi megállapodás felmondásakor tetőzött, ami után már nem érkezett több csoport, viszont a lejáró szerződések miatt évről évre kevesebb kubai tartózkodott az országban.

A megérkezésükkor nehezükre esett az akklimatizáció, furcsának találták a helyi szokásokat, ételeket, különösen meggyűlt a bajuk a magyar nyelv elsajátításával, amiben nem is nagyon jeleskedtek, pár kivételtől eltekintve. A leányszállásokon is leginkább egymás társaságát keresték, önmagukra főztek, kubai ételeket készítettek. A munkahelyeken nehezen vették fel a ritmust, sokan itt láttak először belülről gyárat, teljesen idegen volt nekik a közép-kelet-európai ipari világ, az itteni munkafegyelem. Azonban akármilyen teljesítményt is nyújtottak, a magyarországi szocialista iparpolitika számára kívánatos volt, hogy minél tovább maradjanak, illetve még többen érkezzenek hazánkba, ugyanis a textilipari üzemek működése nagyban tőlük függött. Ezt az is bizonyítja, hogy a vendégmunkások nélkül sok helyen már nem tudták folytatni a termelést, s a korszak végén be is zártak néhány gyártelepet a kubaiak távozása miatt.

A munkaidő lejártával – mint minden fiatal – szerettek eljárni szórakozni, részt vettek a KISZ által szervezett kirándulásokon, diszkóba, táncházba mentek. Gyakran látogatták az ország más településein élő kubai férfiakat, akik szintén a munkaügyi egyezmény keretében voltak itt, sok szerelmi kapcsolat is szövődött köztük. A lányok európai munkavállalásuk éveiben végig szigorú állami felügyelet alatt álltak, szinte kötelező volt számukra a szakszervezeti tagság, melyet a kubai és magyar szakszervezetek közti szerződések biztosítottak. Kivették

a részüket a munkaversenyből, brigádokat alapítottak, az arra fogékonyak a gyárak kulturális életében is részt vettek, felléptek a rendezvényeken. Jó kommunistának lenni – különösen külföldön – explicit elvárás volt a kubai pártvezetés részéről, így akár meggyőződésből, akár nem, részt kellett venniük az extra műszakokban is, hiszen ha valaki nem teljesített elég jól, könnyűszerrel hazaküldhették. Amennyiben pedig valaki a szerződése lejárta előtt kényszerült távozni, a repülőjegye árát önmagának kellett kifizetnie.

Magyarországon sokszor megbámulták a fiatal kubai munkáslányokat, és előfordult, hogy fizikailag is bántalmazták őket a bőrszínük miatt, de ez nem volt általános. A legkirívóbb eset a korszak vége felé, 1988-ban esett meg, amikor is bőrfejűek támadtak rá egy kubai csoportra Kőbánya–Kispest metróállomáson, amely a sajtóban is nagy visszhangot kapott. Természetesen a mindennapi odaszólásokról és kisebb agressziókról a sajtóforrások nem értekeztek, hiszen a szocializmus időszakában a rasszizmus tabunak számított. Mindezek ellenére a lányoknak az itteni munka komoly lehetőséget jelentett, mivel a fizetésükből tudtak takarékoskodni és műszaki cikkeket is hazavittek magukkal a karibi országba. A magyar munkaerőhiány problémáját a pár ezer kubai vendégmunkás nem oldotta meg, a legoptimistább vélemények szerint is csak elodázta a textilipar csődjét. A kubai pártvezetésnek a kiküldött munkásokhoz fűzött reményei úgyszintén szertefoszlottak, mivel a hazatérők végül nem lendítették fel a helyi textilipart, hiszen a többségnek esze ágában sem volt, hogy továbbra is ugyanazon a pályán maradjon. A kubai lányok pedig a magyarok emlékezetében kedves, kissé gyerekes munkatársnőként maradtak meg, akik rendkívül izgatták a férfiak fantáziáját. Számukra pedig a szocialista Magyarországon töltött évek jelentették életük legszebb időszakát, amire mindig szívesen gondoltak vissza.

Jegyzetek

[1] Tóth Eszter Zsófia: Kubai munkásnők Magyarországon. *IPM,* 2016. február. 108–115.

[2] Szente-Varga Mónika: A Havanna lakótelep a kubai–magyar kapcsolatok tükrében. *Orpheus Noster,* 4. (2020), 33–44.

[3] Horváth Emőke: A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulatai, 1959–1951. *Aetas,* 1. (2018), 50–68., 55–56.

[4] Horváth (2018): i. m. 63–64.

[5] Horváth (2018): i. m. 62–65.

[6] Szente-Varga (2020): i. m. 36.
[7] Udvardi Péter: Fidel Castro 1972-es magyarországi látogatása: Metszet a magyar–kubai kapcsolatok történetéből. *Múltunk,* 4. (2015), 72–93., 74–76.
[8] Szente-Varga (2020): i. m. 37.
[9] Udvardi (2015): i. m. 74.
[10] Udvardi (2015): i. m. 78–79.
[11] Udvardi (2015): i. m. 91.
[12] Udvardi (2015): i. m. 73.
[13] *Népszabadság,* 1984. augusztus 10. 9.
[14] Szente-Varga (2020): i. m. 34–38.
[15] Pérez-López, Jorge – Díaz-Briquets, Sergio: Labor Migration and Offshore Assembly in the Socialist World: The Cuban Experience. *Population and Development Review,* 2. (1990), 273–299., 275.
[16] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 278.
[17] *Magyar Ifjúság,* 1988. szeptember 23. 12–13.
[18] Rutai István: Acélszerkezet-gyártó vállalati gazdasági munkaközösségek szervezésének tapasztalati a Dunai Vasműben. *Jogtudomány Közlöny,* 1. (1983), 48–50., 48.
[19] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 278–279.
[20] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 283.
[21] Valuch Tibor: A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában. *Múltunk,* 2. (2017), 4–24., 8.
[22] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 276.
[23] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 280–281.
[24] Kondor Attila Csaba: *Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban. „A mechanizmus fojtogat bennünket… ".* Budapest, Napvilág Kiadó, 2013. 99.
[25] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 455.
[26] Böröcz József: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. In Böröcz József: *Hasított fa.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017. 57.
[27] Kondor (2013): i. m. 99.
[28] Kondor (2013): i. m. 100.
[29] Kondor (2013): i. m. 99.
[30] Tardos Katalin: Új beruházások – javuló munkakörülmények? *Társadalomkutatás,* 1. (1989), 93.
[31] Apor Péter: Szocialista migráció, posztkolonializmus és szolidaritás: Magyarország és az Európán kívüli migráció. *Antropólus,* 2. (2017), 38.
[32] Böröcz (2017): i. m. 58.
[33] Apor (2017): i. m. 38.
[34] Tóth (2016): i. m. 108.
[35] *Magyar Ifjúság,* 1983. október 7.
[36] BFL. XXXV. 1. a. 3. (Az MSZMP BP PB 1980. június 30-i ülése.)
[37] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 282.
[38] *Magyar Ifjúság* (1988. szeptember 23.), 14.
[39] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 282.
[40] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 282.
[41] *Textilmunkás,* 1983. június. 3.

[42] *Textilmunkás,* 1981. november. 7.
[43] *Textilmunkás,* 1983. május. 7.
[44] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 283.
[45] *Textilmunkás,* 1981. november. 7.
[46] *Népszava,* 1985. január 18. 7.
[47] *Vezetés-szervezés,* 2. (1984), 59.
[48] *Textilmunkás,* 1983. február. 7.
[49] *Textilmunkás,* 1983. május. 7.
[50] *Textilmunkás,* 1983. október. 7.
[51] *Magyar Ifjúság,* 1983. szeptember 23. 14.
[52] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 284.
[53] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 283–284.
[54] *Textilmunkás,* 1981. november. 7.
[55] *Textilmunkás* 1983. február. 7.
[56] *Textilmunkás,* 1983. május. 7.
[57] *Magyar Ifjúság,* 1983. október 7.
[58] *Népszava,* 1985. január 18.
[59] *Magyar Ifjúság,* 1988. szeptember 23. 12.
[60] Tóth (2016): i. m. 113.
[61] *Magyar Ifjúság,* 1983. október 7.
[62] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 284.
[63] *Magyar Ifjúság,* 1988. szeptember 23. 14.
[64] Szente-Varga (2020): i. m. 40.
[65] *Textilmunkás,* 1981. november. 7.
[66] *Textilmunkás,* 1983. május. 7.
[67] *Textilmunkás,* 1983. február. 7.
[68] Szente-Varga (2020): i. m. 39.
[69] *Magyar Ifjúság,* 1983. október 7.
[70] Szente-Varga (2020): i. m. 39.
[71] *Textilmunkás,* 1984. március. 6.
[72] Szente-Varga (2020): i. m. 40.
[73] *Népszabadság,* 1986. július 22.
[74] Böröcz (2017): i. m. 58.
[75] *Textilmunkás,* 1986. december. 1.
[76] *Magyar Hírlap,* 1988. január 29.
[77] *Textilmunkás,* 1987. június. 4.
[78] Szente-Varga (2020): i. m. 40.
[79] BFL. XXXV. 1. a. 4. (Az MSZMP BP VB 1987. június 24-i ülése.)
[80] *Világ,* 19. (1990), 7.
[81] Szente-Varga (2020): i. m. 40.
[82] *Magyar Ifjúság,* 1988. szeptember 23. 13.
[83] Tóth (2016): i. m. 108.
[84] Tóth (2016): i. m. 110.
[85] *Textilmunkás,* 1983. február. 7.
[86] Tóth (2016): i. m. 110.
[87] *Népszava,* 1985. január 18.
[88] *Textilmunkás,* 1986. december. 7.

[89] *Textilmunkás,* 1986. március. 7.
[90] *Textilmunkás,* 1984. március. 8.
[91] Tóth (2016): i. m. 111.
[92] Tóth (2016): i. m. 110.
[93] *Textilmunkás,* 1986. december. 7.
[94] *Textilmunkás,* 1983. október. 7.
[95] *Magyar Ifjúság*, 1988. szeptember 23. 13.
[96] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 285–286.
[97] *Textilmunkás,* 1989. december. 6.
[98] *Textilmunkás,* 1983. szeptember. 4.
[99] *Magyar Ifjúság*, 1988. szeptember 23. 12.
[100] Tóth (2016): i. m. 111.
[101] *Textilmunkás,* 1983. február. 7.
[102] *Népszava,* 1985. január 18.
[103] *Textilmunkás,* 1985. március. 2.
[104] *Textilmunkás,* 1986. február. 3.
[105] Tóth (2016): i. m. 113.
[106] *Textilmunkás,* 1983. május. 7.
[107] *Textilmunkás,* 1985. július. 7.
[108] *Textilmunkás,* 1984. augusztus. 7.
[109] *Magyar Rendőr,* 1986. október 11. 11.
[110] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 276–278.
[111] Acsády Judit: Ipari munkásnők Magyarországon. Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk,* 2. (2017), 33.
[112] Acsády (2017): i. m. 35–37.
[113] Acsády (2017): i. m. 44.
[114] Acsády (2017): i. m. 47.
[115] *Textilmunkás,* 1984. december. 1.
[116] Acsády (2017): i. m. 48.
[117] *Fejér Megyei Hírlap,* 1990. május 4. 3.
[118] *Magyarország*, 1986. június 15. 21.
[119] Tóth (2016): i. m. 112.
[120] *Népszava,* 1985. január 18.
[121] *Textilmunkás,* 1989. július 5.
[122] Tóth (2016): i. m. 110.
[123] *Magyar Ifjúság*, 1988. szeptember 23. 14.
[124] *Népszava,* 1985. január 18. 7.
[125] *Textilmunkás,* 1986. november. 6.
[126] *Textilmunkás,* 1983. február. 7.
[127] *Textilmunkás,* 1983. május. 7.
[128] *Népszava,* 1985. január 18. 7.
[129] Tóth (2016): i. m. 111.
[130] Tóth (2016): i. m. 113.
[131] *Pesti Hírlap,* 1990. május 26. 1.
[132] *Textilmunkás,* 1986. december. 7.
[133] *Textilmunkás,* 1989. július. 5.
[134] BFL XXXV. 1. a. 4. (Az MSZMP BP VB 1984. február 22-i ülése.)

[135] BFL XXXV. 1. a. 2. (Az MSZMP budapesti pártértekezlete, 1985. március 9.)
[136] BFL XXXV. 1. a. 4. (Az MSZMP BP VB 1986. augusztus 6-i ülése.)
[137] BFL XXXV. 1. a. 4. (Az MSZMP BP VB 1987. június 24-i ülése.)
[138] *Népszava,* 1985. január 18.
[139] *Textilmunkás,* 1982. október. 6.
[140] *Textilmunkás,* 1983. augusztus. 6.
[141] *Magyar Ifjúság*, 1988. szeptember 23. 12.
[142] *Magyar Ifjúság*, 1988. szeptember 23. 14.
[143] *Textilmunkás,* 1981. november. 7.
[144] *Textilmunkás,* 1983. január. 5.
[145] *Textilmunkás,* 1983. február. 7.
[146] Hevesi István: *A VII. kerület közművelődése tegnap és ma: az Erzsébetvárosi Művelődési Körtől a legendás „Almássy tér"-en át, az ERöMŰVHÁZ-ig.* A közművelődés házai Budapesten 10. Módszertári füzetek, Különszám. Budapest, 2016. 47–101., 56.
[147] *Magyar Rendőr,* 1986. október 11. 11.
[148] *Népszava,* 1984. február 4. 16.
[149] Tóth (2016): i. m. 113.
[150] *Népszava,* 1985. január 18.
[151] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 285.
[152] *Magyar Ifjúság*, 1983. október 7.
[153] *Népszava,* 1985. február 7.
[154] *Textilmunkás,* 1983. október. 7.
[155] *Textilmunkás,* 1982. január. 8.
[156] *Textilmunkás,* 1982. július. 6.
[157] *Magyar Hírlap,* 1984. december 9. 3.
[158] *Textilmunkás,* 1984. július. 1.
[159] *Textilmunkás,* 1985. január. 4.
[160] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 286.
[161] Szabó Máté: Az idegen mint a civil erőszak és a civil védelem tárgya Magyarországon a rendszerváltás után. *Új Holnap,* 1997. január–december. 135–150., 136–137.
[162] Udvardi (2015): i. m. 77.
[163] Szabó (1997): i. m. 136–137.
[164] Czene Gábor: Kopaszok. *Múlt és Jövő,* 4. (1993), 38–43., 38.
[165] *Magyar Nemzet,* 1988. október 13.
[166] *Új Magyarország*, 1993. október 19. 16.
[167] *Magyar Nemzet,* 1992. november 10. 16.
[168] *Magyar Nemzet,* 1988. november 4.
[169] Szente-Varga (2020): i. m. 40.
[170] *Textilmunkás,* 1987. november. 2.
[171] *Textilmunkás,* 1989. július. 5.
[172] *Textilmunkás,* 1988. február. 6.
[173] Pérez-López – Díaz-Briquets (1990): i. m. 274.
[174] *Magyar Nemzet,* 1990. április 5. 2.
[175] *Fejér Megyei Hírlap,* 1990. június 13. 8.
[176] BFL XXXV. 1. a. 2. (Az MSZMP BP PB pártértekezlete,, 1985. március 9., Krauth Pálné felszólalása.)

[177] *Pest Megyei Hírlap*, 1986. április 3.
[178] Kondor (2013): i. m. 99.
[179] *Magyar Ifjúság*, 1983. október 7.
[180] Tóth (2016): i. m. 113.

A Közel-Kelet a világrendszerben

Részletek Lugosi Győző és Krausz Tamás levelezéséből (2009–2018)

Az alábbiakban részleteket közlünk Krausz Tamás és Lugosi Győző 2009 és 2018 közti levelezéséből, pontosabban: a közel-keleti, azon belül is főként a palesztin–izraeli konfliktusok körüli évtizedes – írásban is fennmaradt – vitájából. Jelen publikáció tehát döntő részt kettejük hosszabb-rövidebb e-mail üzeneteit tartalmazza – csak két esetben tettünk kivételt: helyet kapott benne Tenner György közgazdász és Melegh Attila szociológus egy-egy – szervesen illeszkedő – levele is.

Az első nagy blokk a 2009. januári levelezést tartalmazza, amely a 2008–2009-es gázai háború kapcsán folyt (noha nem kevés „üzenete" van jelenünk számára is), a második egység 2015 januárjában, az ISIS (Daesh) felemelkedése idején, egy „iszlamo-fasizmus" definíció(kísérlet) nyomán kezdődött polémiát tartalmazza. Végül a harmadik nagy blokk 2018. januárban keletkezett levélváltásokat foglalja magában, amelyek a 2017 végén megindult véres iráni tüntetéshullámra reflektálnak – eltérő nézőpontokból.

A leveleket eredeti formájukban, illetve időrendjükben, kontextusukban közöljük, csak az irreleváns, esetleg személyes részleteket töröltük, ezeket kipontozással – […] – jelöltük, az utólagos betoldásokat pedig – például hiányos mondatokban vagy épp a jobb érthetőség kedvéért – úgyszintén szögletes zárójelben jeleztük. Korrigáltuk továbbá a kisebb elütéseket, helyesírási hibákat, illetve a konkrétan említett személyek és szervezetek nevét, amely utóbbiakat nem mindig a megfelelő írásmód szerint használtak a felek (például Hamász, Netanjáhú, Abbász stb.).

2009

Krausz Tamás, 2009. január 2. 16:52

A régi probléma megértéséhez egy megjegyzés. Nézd, Győző, mindig a probléma *egészének* megközelítése a megoldás, de a részleteket, a megoldás átmeneteit nem lehet elkerülni és megkerülni. Nincs az az elemzés, amely a Hamász teljesen esztelen, a tűzszünetet öngyilkos módon felrúgó politikáját nem ítéli el világosan és egyértelműen. A Hamász és a terror rossz válasz az amerikai–izraeli politikára, sőt az ő malmukra hajtja a vizet. Ezt ki kell mondani. A Hamász nem relativizálható, mert kifejtett célja az izraeli állam és a zsidók elpusztítása. Magyarországon sincsen az a gonosz neoliberális politika, amely igazolhatná a szélsőjobboldalt. […] Egy olyan politika, amely nem a konkrét erőviszonyok elemzéséből indul ki, nem vezethet pozitív eredményekre. Ez a dolog politikai oldala. Hogy a Hamász mindennek a következménye, az világos, és nem vitakérdés. De ennek megfelelően a világrendszer és a helyi erőviszonyok elemzéséből kell a dolgot kifejteni. Végre meg kellene érteni, nemcsak Európában, máshol sincsen visszatérés a nemzetállami logikákhoz. Csak regionális megoldások léteznek. Az ellentét […] palesztin–zsidó ellentétre való visszavezetése […] nem járható út. Értem én, hogy így a dolog bonyolultabb, de a mai világban másképpen tájékozódni nem lehet. Hogy egy-egy politikus éppen mit mond, kevés a jelentősége, ismerjük őket. […] A megoldás tehát a baloldalon nem lehet továbbra sem más, mint *mindenfajta* terror és rasszizmus *legkövetkezetesebb* elítélése és a közel-keleti népek között demilitarizált övezetek keretében a határok szabad átjárhatóságával és így persze a 67-es határok elismerésével fokozatosan egy unió létrehozása. A történelem tapasztalatai és az erőviszonyok következtében más megoldás nem kínálkozik. Ha lehet a munka és tőke között kompromisszum, ez az lehet. Aki a palesztin népet egy megnyerhetetlen háborúra bíztatja, szilárd meggyőződésem szerint, a palesztinok ellensége. […][1]

1 A levél előzménye, illetve Lugosi Győző válaszlevele nem fellelhető.

Krausz Tamás, 2009. január 2. 21:32

[…] Izrael hozta volna létre Gázát? Nem, Egyiptom. Izrael kivonult Gázából, ezután az iszlamisták nem kötöttek kompromisszumot sem Izraellel, sem saját arafatistáikkal, részben kiirtották, részben bebörtönözték őket. Az elméleti tisztázatlanság leszűkíti a gondolkodás mozgásterét. Tehát ahogyan mondom, a dolgot csak regionális összprobléma részeként lehet értelmezni, ha nem akar az ember teljesen eltévedni. Az iszlamista vezér éppen ma négy feleségét és tucatnyi gyermekét zárta be magára, amikor szóltak a bombázók, hogy jöjjenek ki a házból, ő inkább elpusztítja egy őrült ideológia jegyében a saját gyerekeit, saját népét. A szerencsétlen palesztinok választási lehetőségeit kell ma tisztázni Gázában, hogy mi magunk ne üljünk fel sem a „demokráciák", sem az iszlamisták propagandájának. […] [A] Szovjetunió összeomlott. Sok nyugati balos örült neki, de még most sem értik annak következményeit. […] Nincsen forradalmi helyzet, le kell vonni a következtetéseket végre. 30 évvel ezelőtt kicsúszott a forradalmi megoldás a Közel-Keletről is. Visszahozni csak a centrumból lehet. Ez van. Ettől a szolidaritásunk töretlen az egyszerű palesztin emberekkel, miként a kurdokkal és a csecsenekkel és persze a rakétáktól rettegő izraeliekkel is. Elvetjük az amerikai imperializmust, de nem vetjük el az amerikai embereket, népet, kultúrát. Tehát vigyázzunk, nehogy összeérjünk a szélsőjobbal ebben a dologban. Nagyon a szívemre venném. Jó lenne, ha megértenénk, bonyolultabb a helyzet, mint régen. Ki kell lépjünk a „szabadságharcos" logikájából, hogy újragondoljuk a dolgot politikai síkon.[2]

Krausz Tamás, 2009. január 3. 3:50

[…] [É]n sosem igazoltam Izrael háborúit, kivéve természetesen a 48-ast. […] [A] helyzet megoldásának kulcsa nem Izrael vagy semmiképpen sem egyedül Izrael kezében volt és van. [A] liberálisok-nacionalisták által is követett kulturális érvelés [abból] indul ki, [hogy] Izrael [megfojtja] a palesztinok kulturális-vallási létezését, és mindenáron el [akarja] űzni őket. Az Izrael-barát álláspont éppen

2 Lugosi Győző válaszlevele nem fellelhető.

ugyanezt mondja, de ellenkező előjellel: a palesztinok, a muszlimok sohasem egyeztek bele Izrael Állam létébe és mindig elpusztítására törekedtek kulturális és vallási okok miatt stb. Ezt a nézőpontot kell feladni végre valahára. Sem az USA, sem Irán, sem Egyiptom, sem a szaúdiak, sem egyetlen környező állam sem kívánja a megoldást, vagyis az ott élő népek közös együttélését. A vallási-nemzeti logikák minden oldalon kirekesztik a nem erőszakos megoldásokat, amelyek mögött mindig felismerhetők a hatalmi, gazdasági és osztályérdekek. Képmutató [az az álláspont, ami] a palesztin lakosságnak a hatalmi elitjeikkel való tartós azonosulását Izrael rovására írja […]. Ez a nacionalista azonosulás éppen bennünket, kelet-európaiakat nem lephet meg. Ebben semmi specifikusan izraeli nincs. A trianoni Magyarország elfogadása a magyar társadalomban jelentős körökben a mai napig nem történt meg. Még az EU-csatlakozás sem okozott törést, sőt. Éppen a globalizálódással összefüggésben erősödik meg mindenütt a nacionalista ellenállás. Ha az arab környezet erősebb lett volna Izraelnél, […] már régen nem létezne, már 1948-ban, a születés pillanatában megsemmisült volna. Az elűzött palesztinai arabok százezrei az új állam keletkezéstörténetének részei voltak, de egyetlen arab állam sem integrálta őket azóta sem. Tehát erre a válságra mindenkinek szüksége van. Ha Izraelt, joggal, a baloldal mindig azért bírálta, mert nem jött létre a független palesztin állam, miért ne lenne a baloldalnak kötelessége a többi oldal kritikai szemlélete és a valódi okok megmutatása? [Szűkös az a paradigma, amely] mindent Izraelből mint […] „ősgonoszból" vezet le. Ha a Hamászért is Izrael a felelős, akkor onnan már csak egy lépés, és Izrael Állam létezését kell kétségbe vonni, mint az ortodox zsidók vagy az antiszemita szélsőjobboldal szerte a világon. Ha viszont nem Izrael az „ősgonosz", akkor el kell kezdeni gondolkodni az új fejleményeken, amelyekről nagyon leegyszerűsítve korábbi leveleimben igyekeztem szólani. Ettől még elítéljük Izrael háborúját és elutasítjuk a Hamászt mint terrorszervezetet, mert a radikális iszlamizmus eltipor mindent, ami nem az ő kultúrájukhoz tartozik, benne a baloldalt, a materializmust, a szocializmust stb. […] Csak egyedül Izraelt elítélni a mai Magyarországon és sok más országban, antiszemitizmus. […][3]

[3] Lugosi Győző válaszlevele nem fellelhető.

Krausz Tamás, 2009. január 3. 20:27

[…] [N]emcsak az a veszély, hogy valaki az izraeli nacionalizmus álláspontjára süllyed le, hanem az is, hogy az iszlamista Hamász álláspontjára. […] [A könyvemben[4]] Izrael Állam születését dokumentumok tükrében vizsgáltam. Eredetileg a Szovjetunió és a jövendő Izrael vezetői egy közös államban gondolkodtak, s csak azután álltak az önálló zsidó állam és arab állam álláspontjára, miután az arabok nem fogadták el. Ezt követően azonnal megtámadták Izraelt. Ezzel egy olyan regionális összefüggésrendszerbe illeszkedett az egész konfliktus, amely a két szereplő, a palesztinai arabok és Izrael kezéből a regionális és a világhatalmak kezébe került. […][5]

Krausz Tamás, 2009. január 14. 16:58

[…] [A]jánlok az Eszméletnek egy […] dokumentumot, amelyet én írtam, és ha a szerkesztőség, megszavazza, mint szerkesztőségi álláspontot lehetne közölni […]:

„Izrael ki tudja hányadik kormánya sem képes az izraeli–palesztin ellentét formájában megnyilvánuló, egyre jobban kiszélesedő regionális konfliktus békés megoldásához hozzájárulni. Sőt az erőszak eszkalálódásával sok százezer palesztinai arab – gyermekek, nők, öregek – szenvedése növekszik napról napra. De itt nem elsősorban Izraelről vagy a palesztinokról van szó. Az USA, az EU és az arab hatalmak, valamint Irán nem érdekelt sem az önálló palesztin állam létrejöttében, sem a konfliktus békés és tartós megoldásában, mert regionális hatalmi érdekeiket fontosabbnak tartják mindenfajta békés rendezésnél. Mind a palesztin, mind az izraeli nép csupán eszköz ebben az imperialista marakodásban. Szörnyű humanitárius katasztrófa fenyeget. A civil halottak száma is közelít az ezerhez. Tudjuk, hogy az erőszak eszkalálódása összefügg a Hamász terrorszervezet öngyilkos politikájával, de eközben is arra figyelmeztetjük honfitársainkat és határainkon kívüli barátainkat, hogy a háború nem

[4] Krausz Tamás: *Antiszemitizmus – Holokauszt – Államszocializmus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

[5] Lugosi Győző válaszlevele nem fellelhető.

hozhat semmiféle humanista rendet a Közel-Keleten. Izrael vezetői nem számolnak azzal, hogy a szélsőjobboldal a gázai övezet véres eseményeit szerte a világon felhasználja antiszemita céljaira, amelyek különösen a Közel-Keleten az extremizmus felerősödésével fenyegetnek. Sokakkal egyetemben mi is követeljük a háború beszüntetését és a stabil, nemzetközileg garantált békés rendezést! Nem célunk az érzelmek felkorbácsolása, itt Magyarországon különösen nem, hiszen az nem hoz megoldást, de sokfelé rossz megosztottságot hív életre, ami a baloldal antikapitalista célkitűzéseinek, társadalmi önvédelmi küzdelmének meggyengítését szolgálja."

Krausz Tamás, 2009. január 18. 0:01

Győző, már többször leírtam, de újra és újra „provokálsz" engem ezzel a rémes leegyszerűsítéssel. [A] Hamász […] mentegetése politikai, elméleti és erkölcsi szempontból is tarthatatlan, szektába zárja Izraelben is a békeerőket. Ezt ugyanis ott senki nem hiszi el, még nálunk is kevesen … Nem az a (fő) baj, hogy ki akarják irtani a zsidóságot és Izrael államot, amit egyébként fennen hirdetnek. Bár ez sem szép dolog, noha nagy projekt […]. [A Hamász] saját politikai [ellenzékét] Izraeltől függetlenül megsemmisített[e], [népét] egy teljesen megnyerhetetlen háborúba vitt[e] Allah szép zöld zászlaja alatt (ami [Magyarországon az] árpádsávosnak felel meg, s mindenkit kiirtanak, aki velük szemben áll, materialistákat, a női egyenjogúság hirdetőit, kommunistákat és főleg a Fatah[6] híveit […]), amennyiben Izraelnek alkalmat szolgáltattak arra, vagyis „megrakétázták" Izraelt, hogy háborút indítson. Ahol ilyen nyilvánvalóan egyenlőtlenek az erők, ott szabad egy népet háborús konfliktusba vinni? Megőrültünk, visszatérünk egy régi szektás pozícióba? Hát nincsen már Szovjetunió! Egy megváltozott világ van, megváltozott erőviszonyokkal. [M]ég az arab államok is szembenállnak a Hamásszal! […] Győző, neked észre kell venned, hogy egy másik erőviszonytér alakult ki. […] Picit életszerűbben, picit differenciáltabban. Csak egy picit. […][7]

[6] Palesztin Nemzeti Felszabadítási Mozgalom, egy palesztin (szekuláris) politikai párt, amelyet Jasszer Arafat alapított.

[7] A levél közvetlen előzménye nem fellelhető.

Lugosi Győző, 2009. január 18. 18:44

[…] Megható, amúgy, hogy Te akarod megmondani innen a gázai és ciszjordániai palesztinoknak, kik az ő valódi ellenségeik, s hogy rosszul döntöttek, midőn 2006-ban nagy többséggel a Hamászra voksoltak. (S fognak dönteni most már elsöprő többséggel, ha még egyszer megengedik nekik, hogy válasszanak – ami ezért sokáig nem is valószínű.) Ez a több évszázados gyarmati logika (ami nem meglepő, mert az egész palesztinai paradigma koloniális jellegű): majd mi, civilizált fehérek megmondjuk nektek, primitív négereknek, sárgáknak, barnáknak, mi a jó nektek, kik legyenek a vezetőitek… Ha nem tetszik, magatokra vessetek. S ez, persze, az izraeli politika logikája is: előbb módszeres alapossággal szétzúzni, sőt, részben fizikailag megsemmisíteni (mint most a Hamász-vezetők jelentős részét) az addig hiteles és a palesztinok által évtizedeken át sajátjuknak tekintett, világi politikai elitet, aki megmaradt, azt meg megalázni, korrumpálni, megvenni kilóra, majd most azzal előállni, hogy a gázaiak „lássák be", mégis jobb lenne nekik, ha a Quisling-szerepre kényszerített Abbász[8] illegitim Palesztin Hatósága izraeli tankokon visszatérne Gázába. Ez nem fog menni: rántottából nem lehet tojást csinálni még a Közel-Keleten sem. Izrael tárgyalópartnere – ha már a 80-as évektől egészen a legutóbbi időkig az Arafat-vonal[9] ellenében „megcsinálta" magának – a Hamász. Az a Hamász, amely 2006 óta egyértelműen kész az 1967-es határok szerinti területmegosztásra (ez tény, ne nyissunk róla vitát). A probléma „csupán" az, hogy efféle (a terület 28%-a, Kelet-Jeruzsálem, menekültek visszatéréshez való joga [joga, nem tényleges visszatérése!], egyszóval a 2001-es tábai béketerv[10] szerinti) palesztin állam elfogadására Izrael nem hajlandó, sőt, belpolitikailag immár nem is képes, mert polgárháborús kockázat nélkül nem hogy

[8] *Mahmúd Abbász* (Abu Mázen, 1935–), palesztin politikus, jogász, a Fatah egyik alapítója, később vezetője. 2004 óta a Palesztinai Felszabadítási Szervezet elnöke, 2005 óta pedig Palesztin Autonómia Hatóság elnöke.

[9] *Jasszer Arafat* (Mohammed Abdel-Raouf Arafat al Qudwa al-Husszein, 1929–2004), palesztin politikus, 1996-tól 2004-ig a Palesztin Autonómia Hatóság elnöke, a Fatah egyik alapítója, vezetője.

[10] Lásd bővebben: Lugosi Győző: Izrael mítoszai. *Öt kontinens*, 1. (2003). 59–78. Online: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/78490/OTKONTINENS-2003-pdfa-62-80.pdf?sequence=1

a Kadima,[11] de egyetlen hatalomesélyes politikai erői sem vállalja föl, hogy – feladva Ciszjordánia bekebelezett 40%-át – kivonjon közel félmillió telepest a West Bankről és Kelet-Jeruzsálemből. Egyébként, ha figyelsz, észreveheted, hogy Izrael nem is akarja „felszámolni" a Hamászt, csupán meggyengíteni. Mert tisztában vannak vele: van, jöhet még rosszabb. Az Iszlám Dzsihád nem írta alá a 2006-os palesztin nemzeti egységokmányt… […]

Krausz Tamás, 2009. január 18. 19:50

Ha a Hamász népi felszabadító harcot folytat, akkor az őket támogató árpádsávosokkal mi a probléma? Ők is azt mondják, hogy az amerikai imperialisták ellen harcolnak a magyar nép érdekeiért, amelyeket a zsidók veszélyeztetik a legjobban. A Hamász ennél radikálisabb. Ő a világ minden országában élő zsidót fizikailag ki akar irtani. Én ezt a „szép" hitlerista programot nem szeretném támogatni. Ettől nem tagadom a palesztinok jogaiért való harcot mint a felszabadulás egyik feltételét. De ugyanilyen mélyen elkötelezett vagyok a kurd nép, a szerb nép vagy a hutuk és tuszik stb. felszabadulásáért folyó harc iránt, amelyek a világ uralkodó hatalmaival való birkózás során nem 1200 embert veszítettek, hanem több százezret. Gondolkodjunk el ezen eredeti módon, ne dobjuk félre internacionalista megközelítésünket, ne fókuszáljuk az antiimperialista szenvedélyt egyetlen ország ellen, nem vezet ez sehová Magyarországon. Lehet, hogy Angliában vagy másutt ez célravezető a baloldal számára, mert több támogatást fog kapni a néptől. Nem tudom. De azt tudom, hogy Izrael nem gonoszabb imperialista ország, mint az összes többi, beleértve magát az EU-t. Tehát az Izrael elleni harcot csakis az antiimperialista harc általános közegében lehet elhelyezni.

Krausz Tamás, 2009. január 18. 22:29

Győző, […] [lásd] ennek a rendes antifasisztának egy másik listán folytatott vitával kapcsolatos vélemény[ét] […]:

[11] *Kadima* („Előre"), izraeli liberális politikai párt.

„[…] Attól, hogy Hitler az angolok és az amerikaiak, azaz az imperialisták ellen viselt háborút nem változtat a megítélésén. Az pedig, hogy a II. világháború alatt és után az arabok nácik és hitleristák voltak, nem érinti a palesztinok jogát arra, hogy önálló államot alapítsanak, ha egyáltalán ezt akarják. A felheccelt nép nem igazán tudhatja, hogy mit akar és hogy annak mi lesz a következménye. Ezt a német nép sem tudta. »A hitlerek jönnek és mennek, de a német nép marad«, mondta Dzsugasvili József[12] annak idején. Nem konvertálható ez a gondolat arra, hogy »hamászok és izraeli héják jönnek és mennek, de a palesztinok és zsidók maradnak«? A baloldal egyik oldal irányba sem lehet igazságtalanul elfogult, mert ha kitart a következetes Izrael-bírálat és Hamász felmentése mellett, megvalósítja a baloldali antiszemitizmust. Ennek vélt haszna eltörpül az okozott kár mellett, hogy az elvhűségre ne is célozzak. Tenner Gyuri[13]”

Krausz Tamás, 2009. január 19.

[…] Több[en] [is beszélnek], például a TGM, [a] baloldali antiszemitizmusról, sőt még általában vett baloldali rasszizmusról is, amely benne van az MSZP-ben; olvasd el [a] hivatkozott kis könyvet az antiszemitizmus[14] témában, még ott is megemlítem – forrás alapján – az antiszemitizmus gyökereit az MSZMP-ben és az SZKP-ben. De nem is ez az érdekes […]. [A] nemzeti kérdésről Lenin az alábbiakat fejti [ki] – ő, aki az antikolonialista harc szülőatyja Európában: az antikolonialista harcban azok a mozgalmak szövetségeseink, azokkal tudunk szolidaritást vállani, amelyek nem a polgári demokráciánál alacsonyabb fejlődési fok felé, nem a papi-vallási diktatúrák felé kívánnak visszalépni, nem a középkor felé tájékozódnak, hanem ellenkezőleg, a polgári-kapitalista rendszeren való túllépés a végcéljuk, időlegesen elfogadva akár a polgári demokrácia rezsimjét is, ha van helyi polgárságuk, [ha] a szocializmus előfeltételeinek kibontakoztatása előtt nyitnak utat. Én maradok ennél. […]

[12] Ioszeb Dzsugasvili, vagyis Joszif Visszarionovics *Sztálin.*

[13] *Tenner György* (1930–2015), a közgazdaság-tudomány kandidátusa, a Magyar Antifasiszta Liga elnöke. Lásd még: Rozsnyai Ervin – Tenner György: *A Kádár-korszakról.* Z könyvek. Budapest, 2010.

[14] Krausz (2004): i. m.

Lugosi Győző, 2009. január 19. 22:01

1. Ja, hogy az MSZP lenne (nekünk) a baloldal? Az más, én eddig másként tudtam.

2. Azért én még biztatnálak, hogy keress olyan ismert baloldalit, aki egyenlőségjelet tesz elnyomók és elnyomottak nacionalizmusa között. Lenin biztos nincs közöttük…

3. A Hamász (ma már) épp olyan modernizációs-nacionalista (és patrióta), iszlám köntösben-nyelvezetben – kis alkoholtilalom, fátyolviselés, pénteki ima a mecsetben, ilyesmi, de semmi komoly; ennél sokkal többet nem is lehetne a nagymértékben szekularizálódott palesztin társadalomra kényszeríteni –, mint ellenlábasa, a Fatah (volt) világi mezben, az akkori európai divatot követve. Középkor meg papi diktatúra? Ugyan, ne hagyd magad megtéveszteni az izraeli propaganda által… (Na jó, kicsit most túlzok.) [A] Hamász külhoni politikai vezetésének Damaszkuszban a Közel-Kelet utolsó rendes, világi diktatúrája – Aszadé[15] – ad otthont, miközben ismert, hogy édesapja[16] huszonhat éve vérfürdőt rendezett Hamában a Muszlim Testvérek hívei között, ahonnan a Hamász (is) jön. Errefelé semmi sem egyszerű… […]

Krausz Tamás, 2009. január 19. 23:40

Győző, […] a parlamentben a baloldal az MSZP, akármennyire polgári párt is. […]

[…] Hamász, ismétlem, alaptézis[e]: minden zsidó kiirtandó! Eközben Izraelben 1,2 millió arab él, jobb létben, mint az átlag magyarok. A polgári demokrácia jobb, mint az iszlamista diktatúra. […] Évekig rakétázták a polgári lakosságot, saját embereiket, akik másként gondolkodtak, lemészárolták. […] A Hamász minden szempontból emberellenes szervezet, ezen az izraeli kormány elnyomó, imperialista politikája sem változtat, amely azonban nem appartheid. Magyarország inkább az, ha az izraeli arabok élethelyzetére gondolok. A Hamász, megismétlem, közönséges gyilkosok, gyáva emberek [gyülekezete], akik tudatosan civilekre vadásznak, saját gyermekeiket állítják pajzsként a katonák elé […].

[15] *Bassár el-Aszad* (Baššār al-Asad, 1965–), 2000 óta Szíria elnöke.
[16] *Hafiz al-Aszad* (1930–2000), 1971-től haláláig Szíria elnöke.

Tamás, […] a Hamaszról formált nézeteid […] egyoldalúak, mert fenntartás nélkül veszik át az izraeli mainstream propagandisztikus toposzait, szóval az egyoldalúsággal szemben nagyon nehéz árnyalt, differenciált lenni […]. De forduljunk szakemberhez. Gazdik Gyula […] rendkívül tárgy- és szakszerű elemzésében […] így ír a […] Hamászról:

„A Hamász az éves költségvetése nagy részét a kiterjedt szociális hálózat, iskolák, egészségügyi, oktatási, kulturális, sportlétesítmények, árvaházak, mecsetek, ingyenkonyhák stb. támogatására fordítja. Különösen a második intifáda időszakában nagyban növelte a támogatottságát azzal, hogy a kiterjedt ellátórendszere segítségével sok családot megmentett a nélkülözéstől. Az önkormányzati és parlamenti választásokon való sikeres szereplés a szociális, kulturális támogatás lehetőségét elvileg kiszélesítette, de a nemzetközi támogatás beszűkülése, a politikai bizonytalanság az előrelépés lehetőségét behatárolta. A Hamász önkormányzati tisztviselői igyekeztek léptennyomon demonstrálni, hogy tevékenységük morális szempontból is éles ellentétben áll a Fatah embereinek korruptságával."[17]

Különösen elszomorító, hogy átveszed azt a bornírtságot, hogy a Hamasz „terroristái" „saját gyermekeiket állítják pajzsként a katonák elé". Ezt a gyalázatos hazugságot már az *Eszmélet*ben is lelepleztük, akkor, a 2., de korábban már az 1. intifádakor is ugyanezt azt aljas vádat a Fatah-vonallal szemben felhozó izraeli propagandával szemben. […] 1946-ban a britek egy az egyben ugyanezzel a hamis váddal illették az ellenük harcoló zsidó félkatonai alakulatokat – ősrégi trükkje ez minden gyarmatosítónak. Azt írod: „Eközben Izraelben 1,2 millió arab él, jobb létben, mint az átlag magyarok." Vagyis – ha jól értelek –, ha a gázai, ciszjordániai palesztinok is „rendesen viselkednének", s nem lázonganának (valóban inadekvát eszközökkel: öngyilkos merényletek, rakéták) az izraeli megszállás ellen, ők is részesülhetné-

[17] Az idézet forrása: Gazdik Gyula: A gázai válság. *ZMNE Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések,* (2009), 2. Online: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svki-elemzesek-2009-2-a-gazai-valsag-gazdik-gyula.original.pdf

nek az izraeli jóléti állam jótéteményeiből, vagy legalábbis naponta beutazva a „területekről" Izraelbe, jogfosztott munkavállalókként, kizsákmányoltakként élvezhetnék az izraeli kapitalizmus morzsáit. Erről az Örkény-egyperces pincében élő patkánya[18] jut eszembe, aki merész álmaiban odáig merészkedik, hogy elképzeli: egyszer még féllábú házmesterkislány is lehet belőle… Csakhogy ez hazugság, Te is tudod. Izrael a palesztin területekre ácsingózik – palesztinok (arabok) nélkül. Erről szól ez a hatvan év, kb. két év kivételével, amikor Rabin[19] komolyan látszott gondolni, hogy Izraelt kigyógyítja a területi bulimiából. Aztán észre, pontosabban letérítették… Ha tehetné, Tamás, Bárák[20] és Olmert[21] is átzavarná Gázából és a Nyugati Partról az összes palesztint Egyiptomba és Jordániába. De erre már Sárón[22] sem kapott engedélyt Washingtonból, pedig ő nagy spanja volt az ifj. Bushnak. De egyébként ez a megjegyzésed az 1,2 millió izraeli arabról […] közel viszi egymáshoz az álláspontunkat. Valóban nincs másként előre, csak úgy, hogy a most de facto egyállam (Izrael és a megszállt területek) de jure is binacionális egyállammá váljon, azonos állampolgári jogokkal és kötelezettségekkel. A kétállami megoldásnak bealkonyult, sem Allah, sem Jahve nem tudná rávenni Izraelt, hogy feladja Ciszjordánia (benne Kelet-Jeruzsálem) bekebelezett 40%-át, s visszatelepítse a 67-es határok mögé az immár közel fél millió zsidó telepest. Ez a hajó elment; nem most ment el ugyan, hanem Rabin meggyilkolásakor (mert ebben a térségben igen is vannak pótolhatatlan személyiségek), de most már, s pláne a gázai háború után[23] biztosan kijelenthető,

[18] Örkény István: *Gondolatok a pincében.*

[19] *Jichák Rabin* (1922–1995), katona politikus, két ciklusban Izrael miniszterelnöke, 1974-től 1977-ig, illetve 1992-től 1995-ig. Az 1994-es oslói egyezmény létrejöttében betöltött szerepéért Arafattal és Simón Peresszel közösen Nobel-békedíjat nyert. 1995 novemberében egy radikális ortodox zsidó merénylő a nyílt utcán lelőtte.

[20] *Ehúd Bárák* (Ehud Brog, 1942–), tábornok, 1999–2001 között Izrael miniszterelnöke.

[21] *Ehúd Olmert* (Binjamína-Giv'at Ada, 1945–), 1993 és 2003 között Jeruzsálem polgármestere, 2006–2009 között Izrael 12. miniszterelnöke.

[22] *Aríél „Árik" Sárón* (Ariel Scheinermann, 1928–2014), tábornok, 2001 és 2006 között Izrael 16. miniszterelnöke. Lásd: Lugosi Győző: Ariel Saron hosszú árnyéka. *Eszmélet,* (2009), 82. 47–53.

[23] A 2008–2009-es háború e levél írása előtt két nappal, január 18-án lezárult, s 2009. január 21-én az izraeli hadsereg befejezte a kivonulást a gázai övezetből. Lásd: Kovács-Eichner György: A gázai háború, az izraeli társadalom és a közel-keleti fejlemények. *Eszmélet,* (2009), 82. 6–32.

hogy elment. Ez a történelmi opció egyébként – miként nyilván tudod – nem új: a két [világ]háború közti palesztinai kommunisták (történetesen főként zsidók) ugyanezért harcoltak – de lenyomták őket. Vajon nem méltányos, kölcsönösen akceptálható „ajánlat"-e a közös nevezőre álláspontjaink között a binacionális (természetesen nagyhatalmi garanciákkal körülbástyázott) egységállam megteremtéséért folytatott harccal vállalt szolidaritás? […]

Krausz Tamás, 2009. január 20. 17:04

Győző, […] [az] állításaid jobbára feltételezésekből indulnak ki. Én ténynek azt látom, hogy Izrael kivonult Gázából, és azt követően a Hamász lőni kezdte Izraelt. […] Valki László ezt a nemzetközi jog megbocsáthatatlan megszegésének tekintette, amit én nem kommentálok most, de elgondolkodom rajta és azon állításodon, hogy Izrael el akarja-e foglalni Gázát. Szerintem ez éppen úgy bizonyítatlan állítás, mint az, hogy Izrael el akarja a palesztinokat űzni. Ezt nem lehet bizonyítani. Csak olyat szabad állítani, amit bizonyítani lehet. Én saját szemmel láttam legalább 20 videófelvételen, hogy a Hamász a rakétait lakóházakból, óvodákból, iskolákból lövi ki. […] Hiába oszt a Hamász kaját EU-pénzből, nem szabad lelőni az ellenzéket, és hát Hitler is osztott kaját és a munkanélküliséget is megszüntette, de ettől még nem kellett szeretni a külföldnek. A nyilvánvaló tények elvont tagadásával senkit sem fogsz meggyőzni. A politika pedig részben a meggyőzésről szól. Az én érvelésem […], több hívet szerez a palesztin szolidaritásnak, mint a tied, amely […] a Hamász bűncselekményei mögött a Moszad kezét vagy az izraeli kormány propagandáját [látja] csupán. […]

Lugosi Győző, 2009. január 20. 8:27

Tamás, […] a kérdésem az volt, s hálás lennék, ha […] egyértelmű választ adnál arra, hogy magadévá teszed-e az egész mandátumos Palesztinát magában foglaló, száz százalékig egyenlő állampolgári jogokat nyújtó, […] kétnemzetiségű egyállam programját. Ha esetleg nem […], ha a kétállami opciót helyesled, mekkora legyen, s hol húzódjon az izraeli–palesztin határ? A zöld vonalon vagy a vaskerítésnél? Mi legyen a – megismétlem – fél milliós populációt jelentő ciszjordániai zsidó telepekkel? Hova tartozzon Jeruzsálem?

Mi a helyes álláspont a menekültek visszatérési jogával kapcsolatban? Hogy segítsek e kérdések méltányos megválaszolásához, tehát egy elvben (mondom: elvben!) mindkét oldalon elfogadható kétállami megoldás fölvázolásához, olvasd el […] a dokumentumkötetben[24] a 2003. októberi Genfi Megállapodást a 816–840. oldalon. Nekem egyelőre az is elég, ha erre bólintasz (bár szerintem, sajnos, az események túlhaladtak rajta – de azért nem kell teljesen föladni.). […]

Krausz Tamás, 2009. január 20. 21:54

[…] Bármely marxista és szocialista elismeri a két állam létezésének jogát, azért kell harcolni, noha tudjuk, hogy a teljes békét és együttműködést véglegesen valószínűleg csak a szocializmus fogja elhozni. Az 1967-es határok az érvényesek, Izrael állam létjogának biztosításával. Tehát az első időkben a vitatott területeket teljesen demilitarizált övezetté kell nyilvánítani, mint például a Golánt[25] – szíriai fennhatóság alatt olyan állampolgári jogokkal, amilyenekkel az arabok rendelkeznek Izraelben. Csak azok a zsidó telepek maradhatnak meg, amelyeket maguk az arabok helyben elfogadnak és egyezményileg szabályoznak. Erről ennyit. […]

Lugosi Győző, 2009. január 20. 23:44

Hát, ez derék (még azért Jeruzsálem s a visszatérési jog dolgában nem ártana leverned a cöveket), s ha 2000-ben Camp Davidben Bárák ilyesmit ajánlott volna Arafatnak, már nyolc éve meglenne a palesztin állam meg az általa elismert, sőt biztonsági garanciákkal védett Izrael is, a Hamász meg kisebb befolyást élvezne ma Gázában és Ciszjordániában, mint a palesztin kommunisták (2,8% 2006-ban, ami

[24] Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* Budapest, L'Harmattan, 2006.

[25] *Golán-fennsík:* a körülbelül 1800 négyzetkilométernyi, katonai-stratégiai fontosságú, illetve édesvízben igen gazdag terület Izrael északkeleti határánál fekszik. Izrael Állam az 1967-es háborúban foglalta el (a Sínai-félszigetettel, Ciszjordániániával, valamint Kelet-Jeruzsálemmel együtt), 1981. december 14-én pedig törvényt hozott a terület annektálásáról. Lásd: Lugosi (2006): i. m. 504.

nem sok. Ők egyébként most élére álltak annak, hogy ismét nemzeti egységfrontba tömörítsék a palesztin irányzatokat a Fatah romjaitól a Népi Fronton és a Demokratikus Fronton át a Hamászig). De Bárák „nagylelkűsége" – enyhén szólva – nem terjedt eddig. Hogy meddig terjedt, ítéld meg magad, s ítéljék meg az ezt a levelezést olvasó „többiek" e térkép alapján: http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/taba2001.[26] Az akkoriban folytatott e-mail-vitánkban – nekem ki van nyomtatva[27] – Te is (a hivatalos Izraellel együtt) azzal vádoltad Arafatot, hogy a „nagylelkű" Bárák kikosarazásával kvázi lelepleződött: bebizonyította, hogy valójában nem akar békét kötni, mivel lelke mélyén Izrael elpusztítására törekszik. Pedig valamivel kevesebbel is megelégedett volna annál, mint amit Te most evidensnek mondasz. Örülök, hogy fejlődsz, de mire eddig eljutottál, az események túlhaladtak – nem csak Téged. Nem, a binacionális állam nem az elérhetetlen távolságban kéklő szocializmus ügye, meg fogod látni, hogy ez már a következő évek politikai és – sajnos – megjósolhatóan fegyveres harcainak lesz a tétje. Barátsággal köszöntelek. […]

Krausz Tamás, 2009. január 21. 8:23

Így látod Te. Én sohasem mondtam mást, csak lépésről lépésre gondolkodom a politikában, s veled ellentétben nem hiszem, hogy az elvek leszállnak a földre és megvalósulnak. (Különbséget teszek elmélet és gyakorlat között, mert eltérő módon fejlődnek és sokféle átmenet működik a két szféra között.) Én meg úgy láttam akkor és most is, hogy ha Arafat a terület 2%-a ügyében akkor engedményt tesz, nyitva hagyva az ügyet a további tárgyalások számára, akkor ma már két állam van, s nem az erőszak dominálna, hanem államközi egyezmények egy közös megoldás felé, talán közös piac vagy valami hasonló felé, közös Jeruzsálemmel stb. (Ugyebár egy zsebkendőnyi területről van szó.) Győző, a helyzetnek nincsen erőszakos megoldása. A kommunista párt nemes törekvései abban a régióban is sajnos teljesen jelentéktelenek az általad említettektől függetlenül. Ismétlem, a szocializmus ügye a világban továbbra sem áll jól. Már nemcsak a Szovjetunió bukására lehet hivatkozni, hanem arra is, hogy Kína

[26] A megadott link jelenleg is él, a hivatkozott térkép elérhető.
[27] Ezek a levelek sajnos mára elvesztek.

integrálódott a tőkés világrendbe. Megint eltúlzod e piciny terület önálló döntéseinek jelentőségét, a régió sorsa (Palesztina, Izrael) nem az ő kezükben van, ők eszközök, noha bizonyos szigorú keretek között egymást gyilkolják… […] Irán hecceli a Hamászt, Izrael várja, hogy az USA mit enged, mit javasol, és hol a saját héjái, hol mérsékeltjei kerekednek felül, akárcsak a másik oldalon. De itt újrakezdődik az unalmas vita, amit százszor végigvittünk. Elvileg tekintve, leírom, sajnos csak három lehetőség van: polgári demokrácia, valamely iszlamista rendszer és a szocializmus felé való tájékozódás. Az utóbbi ma nagyon elhomályosult, a kapitalizmus menedzselésére viszont alkalmasabb és talán kedvezőbb a polgári demokrácia intézményrendszere (vagyis emberi jogok, nők, melegek, kisebbségek bárhol az arab-iráni régióban stb.), mint az iszlamista diktatúra fátyollal vagy anélkül. Ezt a választást az államszocializmus – ismétlem – összeomlása kényszeríti ránk. […]

Lugosi Győző, 2009. január 21. 10:26

Látom, Tamás, nem vetted a fáradságot, hogy rákattints a térképre, mert akkor látnád, hogy a 2%, amiben Arafatnak szerinted engednie kellett volna, valójában 20. Így nehéz vitatkozni. Az erőszak – benne egy Izraelen belüli, zsidók közötti polgárháború erősödő kockázata is, amennyiben egy esetleges jövendő amerikai nyomásra egy valamikori izraeli kormány (semmiképpen sem az, amelyik most kerül majd hatalomra[28]) megpróbálná visszavonni a telepeseket – nem a „helyzet megoldása", nem mondtam ilyet, hanem majdnem elkerülhetetlen következménye annak, hogy a cionista projekt, az etnikailag tiszta zsidó állam a mandátumos Palesztina egészén sem meg nem valósítható, sem fel nem adható. Ez a kulcsmozzanat, Tamás, amely persze, regionális hatalmi (Szíria, Egyiptom, Irán, Szaúd-Arábia…) és nagyhatalmi erőtérben (az USA tendenciájában kétségtelenül csökkenő közel-keleti és világrendszerbeli befolyása közepette) zajlik. Nem jó, mert sematikus és nem találkozik a valósággal, amit a három lehetőségről (polgári demokrácia, iszlám rendszer, szocializmus) írsz. Ami körvonalazódik világszerte, különösen a mostani elhúzódó

[28] Benjámin Netanjáhú kormányáról van szó.

(„végső” – sajnos, aligha az) kapitalista rendszerválság viszonyai között, Kínától Kelet-Európán és a Közel-Keleten át Latin-Amerikáig, az egy jelenleg nem tipizálható új kombináció, ha tetszik, átmenet, de hogy hova, nem tudható – az autoriter és populista hatalomgyakorlás különböző politikai formáiban, az állam újra megnövekedett szerepével (akár újra meghatározó súlyú tulajdonosként is, de legalább a dominánsan magántulajdonosi szerkezetű gazdaság szabályozójaként, a transznacionális tőkével szembeni védőbástyaként stb.). Ami biztosnak tűnik, az az, hogy a regionális és helyi szereplők, erők játéktere megnő – ez következik a rendszerszemléletű elemzésből: ld. Wallerstein („turbulenciák” stb.). Ez a Közel-Keletre is érvényes, és nem kecsegtet semmi jóval… […]

2015

Krausz Tamás, 2015. január 12. 20:39

Egyszerű, de elméletileg védhető megfogalmazás az iszlamo-fasizmus fogalmáról […]:

Az arab és iszlám világban – amely a világrendszer félperiférián, perifériáján helyezkedik el törékeny társadalmi szerkezettel – a szélsőjobboldal és a radikális vagy fundamentalista politikai iszlamizmus összekapcsolódása, összefonódása, ami lehet mozgalom, szervezet vagy hatalmi rendszer. Társadalmi hátterét a kapitalizmus „vesztesei” (főleg városi emberek, bérmunkások is) alkotják egy értelmiségi-középosztálybeli támogatással és vezetéssel, amely osztály nem találja helyét a modern társadalom világában, ezer szállal kötődik a régihez, de létfeltételeit nem tudja stabilizálni stb. Visszafordul a múltba, kulturálisan és ideológiailag, ellensége minden, ami modern (ateizmus, nyugatos liberalizmus, kommunizmus, idegenek stb.).

Egy szakember meg tudná tölteni tartalommal. Ennyi. A fasiszta szervezetek, mozgalmak, rezsimek nagyon is harcolhatnak egymással és lehetnek konkurenciában.

Lugosi Győző, 2015. január 12. 22:46

Na, ezt nagyon gyorsan felejtsd el, Tamás, vegyük úgy, hogy ilyesmivel nem is próbálkoztál. Az „iszlamo-fasizmus" fogalma egyetlen, számunkra szalonképes, irányadó baloldali szerzőnél nincs forgalomban, annál inkább volt, van az [amerikai] neokonoknál, s személy szerint pl. ifj. Bushnál, aki 2006-ban, az iraki háború „igazolásaként" hivatkozott a „terrorizmus és az iszlám fasizmus elleni harc"-ra. Persze, nem ő volt az éceszgéber, hanem olyan gyalázatos figurák, mint pl. a „tudós" orientalista (és fehér házi tanácsadó) Bernard Lewis. Az „iszlamo-fasizmus" pont annyit ér s az is a funkciója, mint a „totalitarianizmus"-nak, sőt, gyakran az előbbi az utóbbi szinonimája a jobboldali propagandában. Veszek neked egy üveg whiskyt, a kedvencedet, a Teacherst, ha találsz akár egyetlen komolyan vehető elemzőt (történészt, politológust, szociológust, mindegy, még csak marxistának se kell lennie), aki az „iszlamo-fasizmus" fogalmával operál. Bemószerollak Aminnál, komolyan mondom… […]

Krausz Tamás, 2015. január 12. 23:32

Győző, az egész vita erről a rettenetes, elmélettelen nézőpontodról szól, hogy ki, mit milyen fogalmakat miért használ. Kit érdekel ez? A fasizmuselmélet nem marxista? […] Én ezt az elméletet alkalmazom. Képtelen vagy eloldódni a lapos politikai empíriától, már meg ne sértődj. Ez minden vitánk módszertani alapja. Ha jobban érted a képletes beszédet, mint az elméletét […]. Ha Hitler azt mondja, hogy a lónak 4 lába van, akkor azért, mert Hitler mondja, még nem lesz 3 lába. Hogy Bush mivel takaródzik, nem ide tartozik. Az iszlamo-fasizmus jelensége okaiban és jellegében sokban hasonlít az európai újfasizmusokhoz és sokban eltér. Azért, mert eddig marxistáknál nem olvastad e fogalmat ebben a konkrét formában, most legalább újat olvasol. Legjobban a Hamászt és az Iszlám Államot ismerem e körben, az biztosan illeszkedik ebbe a kategóriába, s létrejötte nagymértékben az amerikai politika eredménye. A Hamászért pedig Izrael visel közvetlen felelősséget. A Hamász vagy az egészen más szerveződés, az Iszlám Állam mint *szervezet* és *rezsim* is fasiszta jellegű: minden baloldali, ellenzéki mozgalmat elpusztítottak, radikális iszlamista ideológia jegyében a legszélsőségesebb rasszista politikát képviselik, egy saját oligarchikus (állam)kapitalizmus alapján állnak,

amelyben a gazdasági és politikai hatalom gyakorlatilag egybeesik. Egyetlen politikai erő törvények által nem korlátozott hatalma valósul meg, egy közhelyes terrorista diktatúra. Ha Gázában kiderül valakiről, hogy nem ért egyet a hatalom iszlamista birtokosaival, az utcán lelövik, mint a kutyát. Innentől kezdve jelentgethetsz tőlem az atyaúristennek is. […] Ha ezen ismérvek bármelyikét, beleértve a korábbi meghatározásaimat is, akár egyetlen elemét cáfolni tudod, akkor érdemes vagy a vitára. De [akkor nem], ha azzal érvelsz, hogy Bush meg totalitarizmus […]. Sem Nasszer,[29] sem Aszad, sem Szaddám nem voltak azok, szimplán sajátos tekintélyuralmi rezsimek voltak. […] Az iszlamo-fasizmus egy viszonylag új jelenség (nevezd egyébként, ahogyan akarod, de az európai neofasizmustól mégis csak meg kell különböztetni) forrásvidéke az 1980-as évek, amikor a baloldali alternatíva világméretekben, az arab-iszlám világban is beomlott. Az iszlám világban ez az egyik válasz, sokféle van. Lehet, hogy ez csak periferiális jelenség, de létezik. Ha ezt tagadod, nem sokat értesz meg az átalakulás katasztrofális jellegéből. Gondolod, ez a világ jobb, mint a világ többi része? Ennyire romantikus nem lehetsz… De ha most előadást tartasz a 19. századi marokkói fejleményekről, főbe lövöm magam. Van egy elméleti probléma, amely empirikusan is körvonalazható. Mélyebbre nem tudok behatolni, mert nem vagyok a térség szakembere. De irtózom az empirikus apológia minden formájától. De hogy az itt általam leírt tényezők jellemzők és hogy ezt valaminőképpen itt is meg kell nevezni, az biztos. Én ennél nem találok jobb fogalmat, mert ezzel az egész neolib átalakulás közös termékeként lehet azonosítani a világban az új szélsőjobboldalt, ezt a nagyon modern jelenséget. Örülök, ha a marxisták között én fedeztem fel ezt először. […] Persze [az] áldozatok is, következmények is, a tőke strukturális válságának melléktermékei… […]

[29] *Gamal Abden-Nasszer* (1918–1970), Egyiptom köztársasági elnöke 1956 és 1970 között. A Nasszer által vezetett Szabad Tisztek Mozgalma még 1952 nyarán hajtott végre katonai államcsínyt, amely megdöntötte a királyságot Egyiptomban. 1956 júliusában az ő kormánya államosította a Szuezi-csatornát, hogy bevételeiből megalapozza az ország modernizálását.

Ok, Tamás, vegyük akkor tényleg komolyan, s szánjunk rá egy kis időt. Mivel az ISIS-t és a Hamászt nevesíted mint olyan jelenséget, ami „biztosan illeszkedik ebbe a kategóriába", én is főleg ezekre fogok kitérni + valamennyire Iránra és a Hezbollahra, mert korábban ezeket is többször „iszlamo-fasisztának" minősítetted.

1. De azért kezdjük azzal, hogy a fogalmak, kategóriák konnotációjától (pláne, ha tudományos diskurzusról van szó) nem lehet eltekinteni. Ha már Hitlert hozod szóba (ami jó ízlésre nem vall, az tuti), biztos neked sem jutna eszedbe, hogy – mondjuk – bármikor az „élettér" fogalmához nyúljál… Az „iszlamo-fasizmus" szerintem ilyen „terhelt", diszkreditálódott terminus, amelyet többé nem lehet megszabadítani a ráragadt ideologikus funkciótól, amelyet a neokon (és a velük szövetséges izraeli mainstream) propaganda kölcsönözött neki.

2. Tegyem hozzá: a Nyugat (és Izrael) politikai ellenfeleinek „lenácizása" régi hagyomány a Közel-Keleten: Guy Mollet[30] Nasszert 1956-ban „nílusi Hitler"-nek, Begín[31] Arafatot 1982-ben „arab Hitler"-nek nevezte, de kijutott ez a fajta elismerés később Szaddámnak meg legutóbb Ahmadinezsádnak[32] is… Irakban pl. ez volt a hivatkozás a mára már föltárt amerikai szadista módszerek mentegetéséhez: ez volt az „ára" a „demokrácia" terjesztésének és megvédésének a „fasiszta" iraki rezsimmel szemben.

3. A fasizmus – mint eszme – természetesen könnyen megjelenhet muszlim színekben, ahogyan megjelent keresztény, „zsidó" […] s persze „pogány" köntösben is, s bizonyos (jobb szó híján) fasisztoid jegyek is föltűnhetnek pl. a muszlim fundamentalizmus alakváltozatainál (is): paramilitáris szervezet, tömeges megalázottság/kirekesztettség-érzület, karizmatikus vezető megléte stb. Ahhoz azonban, hogy fasiszta alakulatról, *rendszerről* beszéljünk, sokkal több, *más* is kell.

4. Az egyik ilyen (most nem mérlegelek fontosság szerint) a *korporatista* dimenzió: a közhatalom, a tőkés vállalatok és a mun-

[30] *Guy Mollet* (1905–1975), a szuezi válság idején a Negyedik Francia Köztársaság miniszterelnöke (1956. február – 1957. június).

[31] *Menáhém Volfovics Begín* (Менахем Вольфович Бегин, Mieczysław Biegun, 1913–1992), politikus, Izrael Állam 8. miniszterelnöke 1977 és 1983 között.

[32] *Mahmud Ahmadinezsád* (1956–), 2005 és 2013 között Irán elnöke.

kavállalók fölülről szervezett, szakmai testületei közötti fúziószerű kapcsolat – mármost ilyesmi nyilván nincs sem az ISIS-nél, sem a Hamásznál (vagy akár a Hezbollahnál); el kell ismerni viszont, hogy Iránban a „bazár" (ami ma már jóval több hagyományos kereskedelmi burzsoáziánál, hisz erős perzsa katonai-ipari komplexum jött létre) és a síita klérus által dominált államhatalom közti szoros kapcsolatnak *van* ilyen vonása, akkor is, ha eközben a kettő viszonya legalább annyira versengő, mint együttműködő.

5. Egyáltalán: az „iszlamo-fasisztának" titulált jelenségek éppenséggel *nem* erős állammal kapcsolódnak össze, mint a fasizmus történeti formáinál, hanem „posztállami" vagy „államkudarcos" struktúrákkal (Gáza, Dél-Libanon, Szomália, felrobbantott iraki és szíriai államiság…).

6. A fasizmus (mint rendszer) anyagi alapját (mindig) a nagytőke (a katonai-ipari komplexum) adja. Az ISIS-nél vagy a Hamásznál/Hezbollahnál ez *nincs így* (ismét: Irán esetében talán igen). Ellenvethető, hogy az anyagi bázis itt sem hiányzik, nevezetesen a szaúdi és katari petrodollárok fölfoghatók ilyennek, ám akkor merőben új jelenséggel állunk szemben, hisz olyan fasizmus még nem volt, ahol a nagytőke, illetve az (állam)szervezet és a társadalom fizikailag elkülönült volna egymástól.

7. A politikai iszlám legtöbb alakváltozatánál a vallás merőben *instrumentalizált,* ideológiai mozzanat, a Hamász vagy a Hezbollah esetében bizonyosan, vagyis ezek nem törekednek – miként ez az európai fasizmusoknál látható volt – valamiféle „homo novus" megteremtésére. A Hamász relatív gázai támogatottsága részben a Fatah/Palesztin Hatóság korrupciójának elutasításából és a békefolyamat bukásából fakad(t), ti. a gázaiak csak kis része azonosul a Hamász iszlamizmusával. Még nyilvánvalóbb, hogy a Hezbollah csak azért tudott a legerősebb dél-libanoni politikai tényezővé válni, mert Libanon- és arabvilág-szerte az ő helytállásának tulajdonították az izraeli erők kivonását Dél-Libanonból 2000-ben. (Emiatt alkot szövetséget a Libanoni KP és Michel Aoun[33] mozgalma is a Hezbollahhal.) Az ISIS-nél persze fölfedezhető hasonló igyekezet, de ez egyelőre inkább cél, mint realitás; momentán a nyers erőszak, a meghódított népcsoportok leigázása dominál. Amúgy a szekularizált szíriai és iraki

[33] *Michel Naim Aoun* (1933–), libanoni politikus, tábornok. 2016 és 2022 között Libanon elnöke.

társadalom fundamentalista reiszlamizálása teljesen reménytelen kísérlet: rántottából soha nem lesz már tojás…

8. A fasizmus fogalmának alkalmazhatóságát a térségben gyengítik továbbá olyan tények is, mint a központilag irányított és tervezett gazdaságpolitika, illetve az információmonopólium *hiánya* (még Szaúd-Arábiában is) – ismét Iránt kivéve, ahol ennek bizonyos mértékű megléte kétségtelen, miközben viszont az iráni politikai szerkezet plurális, többpólusú, ellenhatalmi „súlyok és ellensúlyok" keretezik, ami azért fasiszta rendszerekben, mondjuk így, szokatlan. +1. Milyen érdekes, hogy az „iszlamo-fasiszta" *epitheton ornans* valahogy „nem jár" az [USA-val] (és/vagy Izraellel) jó viszonyt ápoló muszlim hagyományú diktatúráknak, s nemcsak az egészen bornírt, anakronisztikus képletet formázó Szaúd-Arábiának, de a posztszovjet muszlim rezsimeknek sem, pedig minimum a „félfasiszta" jelzőt tán ezek is kiérdemelnék… […]

Krausz Tamás, 2015. január 13. 19:57

Győző, rendben van, reagáltál a felvetéseimre, de csak két alapvető állítás áll komolyan velem szemben. Az egyik az erős állam. Erre könnyű reagálni, mert megvan a törekvés erre, miközben éppen ez a gyengeség az, ami egyik oka a fasizmusnak, olyan állam van, amely nem tudja az állam funkcióit ellátni, pl. nincs önálló energiaforrása stb. De a törekvés megvan. Gázában az általam felsorolt vonásokat nem tagadtad. Nem európai fasizmus persze, megvannak a helyi sajátosságai. A másik érdemi ellenvetésed a finanszírozás. De részben meg is válaszolod. A finanszírozás a nemzetközi tőke együttes műve: mindenekelőtt EU, USA, az arab emírségek, a helyi gazdasági és politikai csoportok, „oligarchák" stb. Én a marxista fasizmuselmélet alapján differenciálok: mozgalom, szervezet, hatalom, tömegbázis, funkciók-célok. Te ezt figyelmen kívül hagyod. Mindig a szervezett államról beszélsz. Módszertanilag továbbra is értelmetlen idehozni, hogy ki kit és milyen céllal fasisztáz le, ugyanis én egészen másról beszélek, csak a fasizmust és a fasisztákat „nácizom le". A tekintélyuralmi rendszerekről, Nasszertől Mubarakig,[34] nem is nyilatkoztam.

[34] *Hoszni Mubarak* (Muhammad Hoszni Szajjid Mubárak, 1928–2020), 1981 és 2011 között Egyiptom elnöke.

A szélsőjobboldaliság, rasszizmus, terrorizmus, diktatúra a helyi kapitalizmus védelmében, a munkásmozgalom, baloldal, ateizmus elnyomása stb. – ha ezek a vonások megvannak, akkor egy újszerű fasizmus jelenségéről van szó. Az „iszlamo-fasizmus" vagy az iszlámra hivatkozó fasizmus mindenütt a kapitalizmus áldozatainak tömegeiből kovácsol magának széles tömegbázist. Az Iszlám Állam a leggonoszabb fasizmus a régióban mint állammá szerveződött hatalom, de az iráni rezsim is sok szempontból kimeríti a fogalmat. Hiába véded Ahmadinezsádot, mégis csak egy közönséges holokauszttagadó. Mozgalmi síkon számtalan ilyen szervezet „szaladgál" a régióban, szervezetek pedig, amelyek részei a hatalomnak vagy még nem részei, csak aspiránsok, megint sok van. Hezbollah politikai szövetségei engem nem érdekelnek e tekintetben, fontosabb, hogy Irán meghosszabbított „síita" keze, amellyel gyerekeket, nőket üt agyon rakétáival, nem pedig az izraeli hadsereget. Túsznak tekinti az észak-izraeli lakosságot. Most csendesebb, mert Izrael tkp. Aszadot támogatja Szíriában. Hogy ez lázadás a Nyugat uralma ellen – egy degenerált civilizációs elmélet alapján, amit Amerikától tanultak: clash of civilisation. […]

Lugosi Győző, 2015. január 14. 13:09

Tamás, hogyha a „helyi sajátosságok", ahogy fogalmazol, oly számosak, mint az állítólagos „iszlamo-fasiszta" jelenségeknél, kérdés, érdemes-e ugyanannak nevezni, mint az összehasonlítás alapjául vett eseteket. Ha egy lószerű lénynek csőre és úszóhártyás lábai vannak, hívhatjuk, persze, továbbra is lónak, „helyi sajátosságai" alapján azonban lehet, hogy inkább pelikánnak kellene nevezni… (bocs). De a viccet félretéve: én nem látom hasznát/magyarázó erejét annak, hogy 1. azonos kategóriába szuszakoljunk olyan eltérő fenoméneket, mint az ISIS, a Hamász vagy az iráni állam; 2. azt meg végképp nem, hogy egy merőben más viszonyok között keletkezett történeti jelenség – a *fasizmus* – fogalmával próbáljuk megragadni ezek vélelmezett „összetartozását". Van természetesen közös nevezőjük: valamennyi „esetben" közvetve, áttételekkel a tőke mint globális és regionális rendszerszervező, domináns viszony „dolgozik", de ez – számomra – nem elég ok az effajta fogalomhasználatra. Nézzük az állam problémáját, ami kardinális, nem lehet elmenni mellette kézlegyintéssel. Azt írod, hogy ha nincs is „erős állam", a „törekvés"

megvan erre. Nos, az ISIS (vagy a Boko Haram,[35] az al-Shabaab[36] s más al-Káida-mutációk) esetében ez egész biztos nincs így, hiába nevezi magát az ISIS „államnak" – ha az állam fogalmát bármilyen csekély mértékben is intézményesült közhatalomnak tekintjük. Ezek a formációk éppenséggel a (modern) államiság megkezdődött, tartós, ki tudja, meddig elhúzódó bomlásának termékei, az állam *tagadásai,* valószínűleg már a Wallerstein által fölvázolt „bifurkációs" káosz jelenségei (amiből nem tudni, mikor kezd majd összeállni valamilyen újfajta „rend/szer"/). Mutatis mutandis, a Hamász „esetében" is ilyesmiről van szó: a Hamász s működési színtere, a gázai társadalom, *elgondolhatatlan* önmagában, nincs saját létalapja. Ami Gázában zajlik, az éppúgy a palesztinai problémakomplexum szerves tartozéka, mint ami a West Bank területén vagy magában a szűkebb értelemben vett Izraelben történik. Ma már s jó ideje az egész mandátumos Palesztina ügye egyetlen komplexum: állam mint olyan egyedül Izrael, amely a „palesztin kérdést" az évtizedek során interiorizálta, „belpolitikájává" tette. Sárón ugyan a 2005-ös kiürítéssel megpróbálta Gáza dolgát *exteriorizálni,* de ez kb. annyira sikerülhetett csak, mint az 1970-es és 80-as években a dél-afrikai rezsimnek „eltartani" magától a fekete lakosság problémáját Transkei s a többi „független bantusztán" megszervezésével. Kinek jutott volna eszébe anno Transkei vagy Ciskei belső viszonyairól önmagában elmélkedni? (A párhuzam inkább csak formai, mert amúgy nem vagyok híve a palesztinai kérdés apartheidkérdés gyanánt való – divatos – értelmezésének). Egyébként az államiság közel-keleti „felpuhításához" a cionista állampítési projektum jelentős mértékben járult hozzá: köztudott, hogy Izrael azért nem fogadott el alkotmányt, mert nem akart/tudott – elsősorban önmagával – konszenzusra jutni abban, hol „ér véget" az állam mind földrajzi-területi, mind pedig társadalmi értelemben. Márpedig Bibótól tudjuk, hogy a szilárd „területi állománynak" az államközi rendszerben hasonló stabilizáló funkciója van, mint az államokon belül az alkotmánynak. […]

[35] *Boko Haram:* Nigéria északkeleti részén működő iszlamista terrorszervezet, amely a 2000-es évek végétől kezdve több ezer civilt gyilkolt meg. 2014-ben majd 300 diáklányt raboltak el Chibokból.

[36] *Al-Shabaab* (Harakat al-Shabaab al-Mudzsahedin, Mudzsahedin Ifjúsági Mozgalom): szomáliai iszlamista terrorszervezet.

Krausz Tamás, 2015. január 14. 13:55

Az a baj, hogy nem tudod tagadni a terrort, a diktatúrát, a rasszizmust, a finanszírozást és az antiszocialista karaktert, a nyugati kapitalizmus kritikája felváltását egy Nyugat-ellenességgel, amelynek keretei között esküdt ellenségei minden humanista baloldali értéknek. Belekapaszkodsz az állam-problémába, de nem sokat érő érv, mert a diktatúra, a vezérelvű centralizmus, a törvények világosságának teljes hiánya megvan egy ilyen zavaros államképződmény mellett is. Vagyis, hagyományosan a szélsőjobb kategóriába tartozó jelenségek – amelyeket az iszlám országok fasizmus-jelenségének lehet nevezni. De ha nem tetszik, hívd szélsőjobboldalnak, nekem mindegy. Én ezt a tömegmozgalmi jelenséget a régiósajátos fasizmussal azonosítom. […] Az iszlamista szélsőjobb tagadása a tények tagadása lenne […]. Egyáltalán nem perdöntő, hogy egy fogalmat ki mire használ fel. A kapitalizmus kategóriáját is fel lehet használni a világ legcsodásabb fejleményének leírására … De nekem a jelenség a fontos, nem vagyok dogmatikus, nekem mindegy, minek nevezzük, csak [az] alatta leírt jelenségeket ne vonjuk kétségbe.

Lugosi Győző, 2015. január 14. 22:51

„A politikai iszlám […] alapjaiban reakciós, s mint ilyen, nyilvánvalóan nem lehet részese az emberek felszabadítását célzó folyamatoknak." Ezt Amintől idézem a 83-as Eszméletből,[37] s egyetértek vele. Abban is, hogy az iszlámra referáló sokféle (főleg, de nem csak közel-keleti) politikai mozgalom, jelenség megnevezésére az adekvát – mert szubsztantív és értéksemleges – terminus a „politikai iszlám" fogalma (a szintén elterjedt „iszlamizmus" pl. már sokkal kevésbé). A politikai iszlám alakváltozatai azonban igen számosak – társadalmi beágyazottságuk és szerepük, politikai szövetségeik/elköteleződéseik és szervezetük/működésük módja szerint egyaránt. „Fasisztának" azonban én egyiket sem tartom/nevezem, a korábban kifejtettek miatt – az ISIS-t és társait sem, mert a kegyetlenség, a szadizmus stb. korántsem fasiszta specifi-

[37] Samir Amin: A politikai iszlám az imperializmus szolgálatában. *Eszmélet,* (2009), 83. 90–107. (Az idézet a 91. oldalon.)

kum (vö. Abu Ghraib,[38] Guantanamo[39]). A „szélsőjobboldali" jelzőt – fenntartással – esetleg lehet használni, bár azért jobb elkerülni… Ti. „jobboldalinak", ismereteim szerint, egyetlen politikai (pláne nem vallási-politikai) irányzat sem identifikálja magát a térségben, tán még a libanoni falangisták sem (de ezt ellenőrizni kéne), míg persze „baloldalinak" a szekuláris, európai „mintázatú" szerveződések igen. […]

Krausz Tamás, 2015. január 14. 23:12

Megint visszalépsz rossz irányba. Nem fontos, hogy ők minek nevezik magukat… Továbbá a reakciós kifejezés egyáltalán nem értéksemleges, csak nagyon absztrakt, minden beletartozik… Nincs igazi konkrétsága. Módszertanilag pedig nem illeszkedik a marxista hagyományba az, ha abszolutizálod az iszlám országok specifikumait. Rájuk nem érvényesek azok az elemzési kritériumok, amely a világ minden más régiójára érvényesek. Ez mélyen elszomorít engem. A szélsőjobboldal az szélsőjobboldal. Visszalépsz megint, hiszen sokkal több specifikumot megadtam a fogalom meghatározáshoz, mint amit te annak kritikájaként adsz. Csupa taktika lett megint az álláspontod. Ők nem tekintik magukat jobboldaliaknak. Hitler meg szocialistának tekintette magát… […]

Lugosi Győző, 2015. január 15. 17:53

Nüanszokról vitázunk, ám azért ezek fontos nüanszok. De először is egy kis (ellen)pedagógia. Semmi baj sincs azzal, hogy nem értesz egyet velem (vagy bárki mással) valamiben, de az nem jó, ha a saját véleményedet *etalon* gyanánt rögzíted, amihez képest a vitapartnered „előre-" vagy „visszalép". Én pl. nem lépek semerre, legalábbis ezt gondolom magamról, van egy koherensnek *vélt* vízióm a dolgokról,

[38] *Abu Ghraib:* börtön Bagdad mellett, ahol amerikai katonák válogatott kegyetlenséggel, rutinszerűen kínoztak, illetve gyilkoltak meg foglyokat az iraki háború idején.

[39] *Guantanamo:* az USA fogolytábora Kubában, amelyet a Bush-adminisztráció hozott létre terrorizmussal megvádolt személyek számára. Az itt raboskodókat úgyszintén számtalan módon alázták, illetve kínozták meg az amerikai hadsereg katonái.

s azt képviselem. Méltányolom, persze, hogy úgy tűnik, azzal már fölhagytál, hogy azt is kitaláld, milyen „jellemhiba" (megalkuvás, behódolás, anyagi érdek stb.) áll a vitapartnered véleménye mögött […]. A „(szélső)jobboldali" terminus használatát *nem vetettem el* kategorikusan, csak jeleztem, hogy probléma van vele, mert idegen attól a civilizációs közegtől, amire vonatkoztatjuk. Elvárható-e egy muszlimtól (arabtól, perzsától vagy indonéztől), hogy önmagát politikailag aszerint identifikálja, hogy 1792 és 1795 között Franciaországban, a Konventben a képviselők hol foglaltak helyet az ülést levezető elnök pulpitusához képest? Az Eszmélet szerintem legjobb 5-10 cikkébe tartozó Ramón Grosfoguel-írás[40] (amit te hoztál!) joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy fogalmaink nagy része *dekolonizálásra* („gyarmatmentesítésre" – copyright Cs. K.[41]) szorul. Az elmúlt pár évtized egyik legfontosabb fejleménye – […] erre hajaz a posztkolonializmus-vita is – a volt gyarmati társadalmak (elitjének) törekvése történelmük „visszavételére", Latin-Amerikától Ázsiáig (tán Fekete-Afrikáig is […]). A közel-keleti és észak-afrikai arab-iszlám társadalmakban is (illetve inkább az ilyen gyökerű, Európába és Amerikába áttelepült értelmiségiekben – Edward Said[42] a leghíresebb példa) tart ez az emancipálódási folyamat, s emiatt szerintem helyes törekedni az eurocentrikus látószög és fogalomhasználat kiküszöbölésére. Aminek nyilván határai vannak: az európai tudomány által kitermelt olyan természettudományos egzaktságú alapfogalmak, mint, mondjuk, a *munka* vagy a *tőke* s nyilván még sok minden, *egyetemes* érvényűek s megkerülhetetlenek. A jobboldal-baloldal megkülönböztetés viszont nem biztos hogy ilyen. Nehéz dolgok ezek … Annak például, hogy a Közel-Keleten a (politikai) marxizmus a muszlim (főleg a szunnita) többség körében kevéssé (alig) tudott meggyökerezni, miközben a keresztény (maronita, örmény-katolikus, ortodox stb.) közösségek körében nagyon is, alighanem az az (egyik) oka, hogy ez utóbbiak sokkal könnyebben dekódolták a marxizmusnak az európai zsidó-keresztény kultúrából származó fogalmait. […]

[40] Ramón Grosfoguel: A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése. Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság. *Eszmélet,* (2011), 92. 39–70.

[41] A Lugosi Győző által igen kedvelt és nagyra tartott Csala Károly fordítóról van szó.

[42] Palesztin származású amerikai tudós (1935–2003), az *Orientalizmus* című könyv szerzője. Lásd bővebben az *Eszmélet* 60. számában.

Krausz Tamás, 2018. január 2. 18:27.

Emberek, barátaim, nem tudjuk, mi lesz az iráni forradalom vége, de a következő számba kell egy üdvözlő cikk, amíg valamelyik nagyhatalom a forradalmat „el nem lopja". Kezdjünk keresni. A papi rendszernek tán vége szakad… olyan már nem lesz Irán, mint e forradalom előtt…

Lugosi Győző, 2018. január 2.

Korai ez még, Tamás, ne kapkodjunk… […] [M]ennyire hasonlít ez a szíriai forgatókönyvre. Trump és az egész reakciós nyugati média lelkesedése a „forradalomért" mindenesetre intsen óvatosságra. […] Elég jól emlékszem, mi zajlott hét éve, majd éveken át Szíria kapcsán is. Cui prodest [?].

Krausz Tamás, 2018. január 2.

Győző, hagyd már […] ezeket az analógiáidat. Konkrét helyzet konkrét elemzés. Az iszlamofasiszta rendszer a kommunisták kiirtásával jutott hatalomra Iránban, és vezette be a diktatúrát. A sah[43] jobban viszonyult a Szovjetunióhoz, mint Khomeini.[44] […] Nem véletlen, hogy a főváros, amely 2009-ben ment ki az utcára, ellenőrzés alatt áll, a vidéken kevésbé erős a hatalmi erődrendszer. […] A papi rezsim a legrosszabb „középkori" diktatúra. Az iráni emigrációban élő iráni kommunisták, akiket nehéz lenne USA-barátsággal megvádolni, 2009-ben is a felkelés oldalán álltak. Talán ha az atomprojekt helyett az életszínvonal lerohasztását elnapolták volna, nem kelt volna fel a nép… […] Tovább megyek […]. Ha, mondjuk, egy többpártrendszeres rezsim jön létre, amelyben egy világi alapokon álló te-

[43] *Mohammad Reza Pahlavi* (1919–1980), Irán (utolsó) sahja 1941 és 1979 között. Uralmát az iráni iszlám forradalom döntötte meg.

[44] *Ruholláh Muszavi Homeini* (1902–1989), ajatollah, az 1979-es iszlám forradalom vezéralakja, haláláig Irán tényleges vezetője.

kintélyelvű rendszer szilárdulna meg, a nép szempontjából még az is előrelépés lenne a szabad szervezkedés felé. Legalizálódhatna az iráni kommunista párt, a szakszervezeti mozgalom, hazatérhetnének az emigránsok, szóval demokratikus lehetőségek keletkeznének. Éppen azért bíráljuk, egyebek mellett, az Orbán-rendszert, mert megszüntette a polgári demokrácia bizonyos, de fontos elemeit. Gondolom, nem kell ezt nekünk itt vitatni, mégis jó, ha nem tévedünk bele valamiféle geostratégiai sémába, amely ráadásul teljesen ingatag alapokon áll a térségben és az egész világon, igen gyorsan változik. Iránban a lakosság fele nem ráadásul nem is síita. A kurdok szabadságmozgalma sem smafu csak azon az alapon, hogy az amerikaiak és az izraeliek támogatják. Ukrajnával sem az a baj, hogy nem oroszbarát, hanem az pronáci.

Lugosi Győző, 2018. január 2.

Ez van most, Tamás: autoriter, korlátozottan többpártrendszeres politikai rendszer, amely kétfajta legitimitás egyensúlyán nyugszik: népszuverenitás és saría (vallási jog) – egyelőre az utóbbi szupremáciájával, amely évek óta folyamatosan gyengül. Az „iszlamofasizmus" tartalmatlan, üres, az amerikai neokonok által bevezetett, s persze az izraeli szélsőnacionalista körökben is előszeretettel alkalmazott fogalom – egyszer már megegyeztünk, hogy kerülöd a használatát. Egyébként: a síiták aránya Iránban nem 50, hanem 90 százalék, ha azt írtad volna, hogy a lakosság fele nem perzsa, az (majdnem) igaz lett volna (51% a perzsák aránya), de az a helyzet, hogy arrafelé az azerik (25%) meg a kurdok (7%) nagy többsége is síita… A geopolitikai szempont pedig itt nagyon is fontos, talán a legfontosabb. Mivel Aszad Szíriáját, hála az orosz–iráni tandemnak, nem sikerült alávetni, a Szíria és Irak (= a történelmi szíriai régió nagy része) fölötti nyugati (szaúdi–izraeli–amerikai) szupremácia visszaszerzése érdekében Irán destabilizálásának kulcsszerep jut(hat). Ettől még, persze, van számottevő népi elégedetlenség Iránban (is, de hol nincs?), ami részben a sok évtizedes gazdasági embargó következménye, részben (ismét, mint a sah fehér forradalma alatt) az erőltetett iparosítás (benne a nukleáris és rakétafegyverkezés) következménye.

Krausz Tamás, 2018. január 2.

[A] népszuverenitás a papi diktatúrában rosszabb tézis, mint a demokratikus Magyarország. Egyszerűen nem is értem. Többpártrendszer, ahol a papi uralom nem leváltható… picit abszurd […]. Győző, Rohani[45] azt mondja, […] hogy el kell ismerni, minden 3. iráni munkanélküli, szegénység van, [a] fiatalok drog[hoz] menekülnek, elégedetlenség halmozódott, miközben eltékozolták az olajvagyont, teszem hozzá. Ehelyett az Oroszországban betiltott terrorszervezetet finanszírozták Libanonban.[46] Tévedsz abban, hogy iparosítanak, éppen az ellenkezője igaz. Az olajiparon kívül szinte semmi nincs. Ez a legromlottabb diktatúra, és ezen nem változtat az, hogy az USA támogatja vagy sem a népfelkelést. A papi rendszer patologikusan antikommunista, antiszocialista, antidemokratikus, antiliberális, vallási fundamentalizmusra épül, közvetlen erőszakra támaszkodik stb. Nem értem, hogyan lehet ezt a diktatórikus vad iszlamista rezsimet mentegetni?

Lugosi Győző, 2018. január 2.

[…] Irán ma az egyik legnagyobb fizetőképes piac a világon, ahol egymás sarkát taposssák a német, francia, olasz és kínai befektetők (főleg 2015 nyara óta). Iránnak hatalmas, diverzifikált ipara van, az autógyártástól a színesfém-feldolgozáson és az aviatikán át a nukleárisenergia-hasznosításig vagy az élelmiszeriparig. A szegények aránya, emlékezetből írom, 15% körüli, alacsonyabb, mint nálunk, s éhezés nincs. Nagyok, igaz, a jövedelemkülönbségek, s jelentős a munkanélküliség is, de […] szintén inkább 15% körül van. […]

Krausz Tamás, 2018. január 3.

Az olajpénz felére csökkent, míg Irán fegyverkezése, a Hezbollah felfegyverzése, a középhatalmi őrület nőtt, a török szubimperializmus méltó ellenpárja. Ezt mitologizálja Győző. A régi ideológiai sémában

[45] *Hasszán Rohani* (1948–), 2013 és 2021 között Irán elnöke.
[46] Vagyis a Hezbollahot.

gondolkodik, mintha lenne antiimparialista blokk. De nincs! […] Egymással hadakozó alkalmi blokkok vannak. […] A végén [még] Putyin is antiimperialista lesz, meg Orbán… […] Mai Guardian [-hír]: az ifjúság körében 40 százalék a munkanélküliség, a rezsim mérsékeltebb főpapjai, főnökei sem tagadják a lázadás belső okait, sőt akadt egy képviselő, aki kimondta, az eseményekben sem Szaúd Arábia, sem az USA nem játszott és nem játszik érdemi szerepet. Izrael fel sem merül mint kezdeményező… […]

Lugosi Győző, 2018. január 3.

[…] Azt hittem, abban a wallersteini alaptézisben konszenzus van köztünk (meg az egész szerkben), hogy az elemzés alapja nem a nemzetállam, hanem a világrendszer: Iránt Iránból magyarázni… mondjuk így: szokatlan ötlet pont a te részedről… Egy szóval sem mondtam, hogy az iráni rendszernek ne lennének (súlyos) gazdasági és következőleg szociális problémái. Ezek arányosak azzal a – kényszerű! – regionális szerepvállalással, amelyet a szaúdi–katari–izraeli (és amerikai) összeesküvés (mert tudjuk: az összeesküvés-elméletek általában helytelenek, kivéve, amikor összeesküvés forog fenn – mint ebben az esetben is) oktrojált az országra. Ami zajlik, az a C. Rice-féle[47] *crative chaos* 2006-os stratégiai forgatókönyvének végrehajtása, amihez izraeli részről Sárón tette hozzá a magáét (felelevenítve az I. világháború utáni szíriai francia politika elemeit, no meg a 82-es „Békét Galileának" hadjárat ki nem mondott s akkor végül – főleg Reaganék miatt – meghiúsult tervét). Ennek lényege a *Greater Middle East* területi állományának felpuhítása, a (történeti okokból, keletkezésük körülményeiből eleve deficites legitimitású) államok meggyengítése/fölszámolása, méghozzá kétféleképpen: nyílt katonai agresszióval (Irak, Líbia) vagy belső *diverzióval* („narancsos forradalmak", „arab tavasz", Szíria…). Irán politikai elitje (= a síita klérus és a perzsa nemzeti burzsoázia koalíciója/összeolvadása, persze, egymással versengő frakciókra osztódva, amelyek együtt egy alapvetően államkapitalista gazdaságot működtetnek) 2009–11-ben megértette,

[47] *Condoleezza Rice* (1954–), 2005 és 2009 között az USA külügyminisztere. 2001-től George W. Bush nemzetbiztonsági tanácsadója, a 2003-ban megindult iraki háború egyik legfőbb támogatója.

hogy Irak és Szíria után ők következnek. Ahogyan Putyinék is megértették, mi az ukrán „forradalom" igazi tétje, s hogy a szíriai rendszer likvidálása a kaukázusi térség újbóli destabilizálását vonhatja magával. Ezért szövetkeztek Szíria megmentésére, tudván tudva a beavatkozás kolosszális költségeit. Ez a jellegzetes *proxy war,* hatalmas anyagi (és perzsa részről ember-) áldozatokkal, végül sikerrel is járt. Ahogyan Oroszország részéről – a *mainstream* nyugati média acsarkodásával szemben, amely orosz uralommal riogat(ott) – a szíriai katonai beavatkozás *defenzív* természetű volt, éppúgy az volt Teherán részéről is. Borítékolni lehetett, hogy a *Daesh*[48] elleni háború lezárulása után („a mór megtette kötelességét") folytatódni fog és fel fog erősödni mind az orosz-, mind a perzsaellenes amerikai politika (közvetlenül és közvetve: csatlósain – Szaúd-Arábia, Izrael… – keresztül). Így is lett. Irán destabilizálása annál is inkább sürgős volt, mert kezdte érezteti hatását a 2015-ös megállapodás pozitív hatása: az iráni gazdaság kezdett magához térni, főleg az EU centrumállamaival megkötött üzletek hatására. Az [amerikaiak] ebből a buliból kimaradtak, ami különösen [zavarta] Trump[ot] és az USA üzleti körei[t]. (Ez is az ukrán „modell": az államcsíny egyik fő motívuma, mint te is tudod, a német–orosz gazdasági egymásra találás megtorpedózása volt.) Na most, hogy Szíria után sikerül-e Iránt is (polgár)háborúba taszítani, azt egyelőre nem tudhatjuk – én arra tippelek, hogy nem fog sikerülni, mert ez egy 80 milliós, erős öntudatú nemzeti közösség és egy szilárd állami struktúra, amelynek nagy a társadalmi támogatottsága, s amely aligha viseli el, hogy külföldről mondják meg nekik, hogyan éljenek. […]

Krausz Tamás, 2018. január 3.

Győző, [a] mi kiindulópontunk az osztályelemzés, nem a geopolitika. Az összeesküvés-elmélet sosem jó. Mindig primitív hochmecoláshoz vezet. A belső feltételekből kell kiindulni. A papi rendszer elleni lázadás minden elemzés szerint belső okokból keletkezett. Nincs az a Wallerstein, akivel igazolható lenne a papi diktatúra elleni népfelkelés leverése. A végén te leszel a papi rezsim

[48] Ad-Dawlah al-ʾIslāmiyyah, vagyis az Iraki és Levantei Iszlám Állam.

utolsó védelmezője. […] Ha vulgarizáljuk a világrendszer-elméletet, a végén mindenütt szembeszegülünk a forradalmi mozgalmakkal. Konkrét helyzet, konkrét elemzés. Legalább az európai baloldali lapokat nézd meg […]. A belső fejlődés a kiindulópont. […] [A] világrendszer-elmélettel próbálod helyettesíteni a helyi osztályharc helyes értelmezését, az előbbiből próbálod megérteni és értékelni az utóbbit. Félreérted Marxot és Lenint, de szerintem még Wallersetein sem ilyen mechanikus. Ha figyelnéd a sajtót, látnád, az amerikaiak még senkinek nem segítettek, még senki mellett nem kötelezték el magukat Iránban. Megvárják, hogy merre mennek az események. Ők elemzik a belső helyzetet és látják, nem jött létre a felkelésnek semmilyen vezérkara, amely egyesítené az elnyomott osztályok lázadó tömegeit. Ők Hasszán Rohanit pártfogolják az ortodox klérussal szemben, mivel a felkelőkből kibontakozó alternatíva nem látható, ezért az USA inkább a papság és a burzsoázia kevésbé konzervatív csoportjait támogatja – szükség esetén. A világ felé pedig csak eljátsszák, hogy ők a demokrácia megtestesítői. Arról nem beszélve, hogy te úgy képzeled el, hogy titkos izraeli ügynökök szaladgálnak a vidéki városokban és fegyvereket árusítanak potom pénzért, vagy élelmiszert osztogatnak, vagy mire gondolsz? Te a nemzeti politikai és osztályharc síkját akarod kiszorítani Wallerstein elméletével, aki ennek szerintem nem örülne. Mivel te – érvelésed szerint – nem hiszel semmiféle autentikus népmozgalomban, csakis a világhatalmak és a titkosrendőrségek játékának fogod fel a világot, még azt a pici marxizmust is feladod, amit itt 3 évtized alatt felhalmoztunk. Azzal, hogy mindig felmondod a világrendszeres sémát, nem jutunk sehová, nem következik belőle önmagában semmi. Csak evidenciák, hogy ilyen-olyan államok érdekcsoportjai miféle érdekekkel rendelkeznek egy régióban. Ám a kiindulópontja a tömegmozgalmaknak mindig a helyi sík, ahol életérdekeiket próbálják megvédeni. Irán az egyik legreakciósabb rezsimmel rendelkezik a világon. Ezért a vele szemben lázadó forradalmi mozgalom érdekei mindig elsődlegesek, győzelmük esetén, amelynek körvonalai sajnos nem láthatók, megszabadulnának a papi diktatúrától, a többit meglátjuk, előre nem lehet tudni. Csak a te sémádból lehet előre tudni, hogy mi fog történni, a valóságban nem. Ha az orosz forradalmi tömegek anno azon gondolkodtak volna, hogy a külföldi hatalmak eltapossák őket, sose csináltak volna forradalmat. Egyébként ilyen alapon a mai kelet-európai, orosz stb. baloldalnak is a helyi uralkodó osztályokat kellene támogatnia. Erre a hanyatló pályára biztosan nem térünk rá. […] Szóval, csak azt akarom aláhúzni, hogy

ezek a geostratégiai bölcsességek a konkrét politikai és osztályharcok tekintetében nem sok mindent magyaráznak meg. […] [N]em a 80-as évek szocialista orientációjával van dolgunk. […] Mi tetszik neked ebben az iráni rendszerben, amely eltékozolta a mérhetetlen olajtőkét, szegénységben és vallási butaságban tartja a lakosságot? […] Legfontosabb, hogy a papi diktatúra normál neoliberális, mint Makron vagy Putyin. […] [E]mlékszem a 80-as évekből, pár iráni barátomat, akik naiv módon hittek a gyilkos Komeininek, megölték. […]

Lugosi Győző, 2018. január 3.

Köszi a magas labdát. A geopolitikai érdek mindig koncentrált osztályérdek, pláne a globalizáció korában. A Közel-Keleten (is) a centrumtőke, a generalized monopolies (Amin) amerikai és nyugat-európai kötődésű csoportjai – kiegészülve „segédcsapataikkal", az Öböl-menti tőke és Izrael komprádor burzsoáziájával – vívnak élet-halál harcot a forrásokért és a profitért, egymással és a nemzeti tőkékkel (ezek érdekképviseleteivel), ebben az esetben az állammal és a síita klérussal összefonódott iráni tulajdonos osztállyal. Ez alatt zajlik utóbbi (az iráni tulajdonos osztály) és a dolgozók osztálya (munkások, alkalmazottak, prekariátus) közötti osztályharc, amit most kiélezett a háború okozta válság (elszegényedés, munkanélküliség; apropó: hogy a fiatalok körében 40%-os lenne a munkanélküliség, bárki is írta: ostobaság; a reális szám is magas: ennek fele kb.). De az a tippem, hogy az iráni dolgozók és az általában nagyon világos fejű diákság (a Teheráni Egyetem, szemben az ELTE-vel a világ száz legjobb egyeteme között van) tudja, tudni fogja, meddig menjen el a tiltakozásban, mert a szeme előtt zajlott le az iraki és a szíriai tragédia, s tudja, mi következik/következhet, ha a válság polgárháborúvá eszkalálódik. Nem fog. Hogy az amerikaik „nem álltak még senki mellé", az (majdnem) igaz: Obama valóban kész volt a kompromisszumra a Rohani-féle mérsékelt iszlám erőkkel, mert valószínűleg menthetetlennek látta a szaúdi rezsimet (ezért vitte keresztül a 2015. júliusi atomegyezményt, amihez tucatnyi amerikai tábornokot kellett nyugdíjaznia), s hosszú távon megnyerhetőnek vélte az USA-nak az iráni burzsoáziát. Trump és főleg az újra hatalomra jutott neokonok azonban fordítottak (visszatértek a bushi–rice-i opcióhoz): a szaúdi trónörökös reformtervei, illetve a Netanjáhú-féle Irán-ellenes összeesküvés mögé álltak (ami valójában a 2007-es háborús tervek

megismétlése, amikor is kész hadászati terv volt az Irán elleni „korlátozott" atomháborúra). Igen, összeesküvés, hiába nem tetszik (nekem sem mint elmélet): ne feledjük, Tamás, hogy a Közel-Kelet XX. század története összeesküvések története (is): Abdallah király[49] és Golda Meir[50] titkos paktumától (1947), a Moszadk-ellenes, CIA-támogatta puccson (1953)[51] és a sèvres-i brit–francia–izraeli titkos egyezményen (1956) át Arafat átveréséig (2000). Egy titkos, páncélszekrénybe zárt laptopon egész biztos most is ott lapul az Irán-ellenes fellépés terve, amit valószínűleg Trump és Bibi[52] két és fél héttel ezelőtti találkozóján véglegesítettek …

Krausz Tamás, 2018. január 3.

Neked a papi rendszer a garancia az amerikai stb. tőkebehatolás ellen […]. 10 levelet írtam, hogy ez módszertanilag helytelen kiindulópont, a papi rezsim ideológiája, a nemzeti burzsoázia ideológiája, az antikapitalista mozgalmak [likvidálása]. Ez a visszájára fordított liberalizmus.

Lugosi Győző, 2018. január 3.

Nem egészen értem, mit akarsz mondani, de nem az amerikai tőkebehatolásról van szó (amerikai cégekkel nem nagyon kötnek üzletet), hanem az államiság mint olyan meggyengítéséről és/vagy szétzúzásáról térségszerte, nem csak Irán esetében. A „papi rezsim" – ahogy te nevezed – hatalma attól ilyen erős, hogy negyven év alatt előbb politikai tőkévé, majd tulajdonná, tőkejavakká – még ha ez nem is

[49] *Abdullah I bin Al-Hussein* (1882–1951), Jordánia királya 1946-tól 1951-es meggyilkolásáig.

[50] *Golda Meir* (Golda Mabovics [Голда Мабович], 1898–1978), Izrael Állam egyik alapítója, 1949-től 1956-ig munkaügyi miniszter, 1956-tól 1966-ig külügyminiszter, 1969 és 1974 között pedig az ország (negyedik) miniszterelnöke.

[51] Ehhez lásd: Czékmán Bendegúz: A közel-keleti demokrácia túl drága volt a Nyugatnak. Gondolatok az 1953-as iráni puccsról. *Mérce,* 2021. augusztus 19. Online: https://merce.hu/2021/08/19/a-kozel-keleti-demokracia-tul-draga-volt-a-nyugatnak/

[52] Vagyis *Benjámin Netanjáhú.*

direkt módon magán-, hanem iszlám alapítványi tőke – konvertálta vallási hatalmát (autoritását), amellyel anno képes volt élére állni a császárság megdöntésére szövetkezett osztályszövetségnek (társadalmi forradalomnak). Az iráni társadalom valószínűleg többsége ma már szeretne megszabadulni a klérus szupremáciájától, de ehhez még idő kell. Egyelőre pl. a városokban s pl. a fiatalok körében viccet csinálnak a szabályokból, […] amikor csak tehetik. Fokról fokra tágítják a kereteket – különösen a lányok, nők járnak ebben élen.

Krausz Tamás, 2018. január 3.

Azt mondom, a világrendszer-elméletből nem következik a papi rezsim védelme, mentegetése, például úgy, hogy nélkülük gyenge lesz az állam, majd a nép megvédi, ha érdemes, mint a Szovjetunióban. Nem magyaráz meg mindent a világrendszer-elmélet. Az államnak, neked mondjam, mindig van osztálytartalma. Csak a neolib vagy ókonzervatív papok tudnak iszlamista [ideológiával] erős államot csinálni, ha valamely okból arra szükség lenne? […] A sötét papság segített a szocializmus mint kultúra, politika, hagyomány szétzúzásában. Te meg érveket szállítanál nekik.

Lugosi Győző, 2018. január 4.

Rejtély számomra, Tamás, miért Irán van ennyire a bögyödben – amely minden, csak nem középkorias […] –, s miért nem a valóban vérlázítóan despotikus és antihumánus, a populáció nagyobb részét teljes jogfosztásban tartó Szaúd-Arábiára (meg GCC többi olajmonarchiáira) szórod átkaidat. S az is furcsa, hogy mintha cseppet sem zavarna, hogy beállsz kontrásnak egy olyan zenekarba, amelyet Trump dirigál, s ahol Netanjáhú viszi a prímet…

Krausz Tamás, 2018. január 4.

[…] Minden vallási alapon álló rendszer rémes elnyomásra épül. Veled ellentétben én nem teszek engedményeket a konzervativizmusnak a liberalizmus elleni harcban. A világrendszer-elmélet felhasználható a marxizmus számára is és a konzervativizmus számára is. Szubjektív

elem lenne az iráni rezsimnek nem megbocsátani a Tudeh párt kiirtását? Az állam és egyház összekapcsolását kéne szeretni? […]

Lugosi Győző, 2018. január 4.

Ezek nehéz kérdések, Tamás. Mármint a közel-keleti kommunista pártok helye, viszonya, különös tekintettel a hidegháborús viszonyokra. Nem megyek bele a Tudeh dolgaiba […]. [D]e itt van pl. a Hadetu, az egyiptomi kommunista párt „esete". Nasszer sivatagi börtönökbe zárta a tagjait, miközben Hruscsovval hajókázott a Níluson, és népszerűsége csúcsán tényleg az egyiptomiak – sőt Bászrától Casablancáig szinte az összes arab nő és férfi – benne látták a felszabadulás és a felemelkedés zálogát. […]

Melegh Attila, 2018. január 5.

[…] [J]ó lenne a dolgokat egymás mellé is tenni és közösen elemezni. Szerintem [egy] sötét és kutyaütő papi olaj-kapitalista rendszer az iráni, amely attól hogy geopolitikailag Amerika-, Szaúd-Arábia- és Izrael-ellenes nem kell hogy *részünkről* jó pontokat kapjon. Ugyanis minden ilyen rendszer nagyon helyes pontokat is felhasznál a saját legitimációja miatt, pláne, ha olyanokkal kerül konfliktusba, mint az USA és [társai], akik a helyi [szövetségeseikkel] együtt bedöntötték az egész térséget. Nekem egyik sem kell […], illetve mondjuk Obama „igazságai" sem valós igazságok, hanem egy rendszeren belüli blokkos és hierarchikus konfliktus termékei. A valódi baloldal globális és lokális osztályalapon ezeket a rendszereket és konfliktusaikat mind meg akarja haladni. A papi rezsim nagy erőforrása, hogy van egy jól szervezett állam (történeti okoknál fogva), de ez egy elnyomó papi-kapitalista-olajbulis konzervatív állam (amelynek a történeti vagy térségbeli szekuláris tesói sem jobbak, csak mások egy kicsit), és […] csak az a kérdés, hogy ezek miért erősödtek meg. Mondjuk a választ tudjuk erre. És közben nagyon drukkolok minden valóban progresszív világi erőnek a térségben. Pl. Rojava.[53] […]

[53] Lásd ehhez: Lugosi Győző: Forradalmak Rojavától Washingtonig. I. Történelmi háttér. *Eszmélet,* (2021), 129. 132–137.

Igazad van: a „papi diktatúra" (legalább te érezd a fogalom durván eurocentrikus és primitíven leegyszerűsítő jellegét!) fő erénye, hogy a forradalom „thermidorizálásával" egyidejűleg helyreállította az állam szilárd szerkezetét, ami a térség állami struktúrái elleni neokon hadjárat közepette önmagában hatalmas adut jelent. De nem csak erről van szó. Az iszlám forradalom anno valódi társadalmi forradalom volt, erőteljes antikapitalista vonásokkal, és éppen ezért az iráni nép, köztük a legszegényebbek nagyarányú támogatásával. Ezt az [USA] azonnal [megértette], ezért uszították Iránra Szaddam Huszein Irakját – amire aztán az iraki nép fázott rá, de nagyon… Ebből az antikapitalizmusból az eltelt négy évtizedben sok minden veszendőbe ment, sajnos, de látni kell, hogy nem minden került ebek harmincadjára. Az iszlám forradalom legfőbb ígérete az elszegényedés megállítása és a szegénység megszüntetése/csökkentése volt, összhangban az iszlám 4. pillérével (Zakāt). Nem vitathatók e téren a rezsim eredményei: Iránban az olajjövedelmek tekintélyes részét síita-iszlám alapítványokon keresztül szociális transzferekbe forgatják. A síita klérus tagjai nem válnak, mert a velajat i fakih rendszerében nem is válhatnak magántulajdonos dollármilliárdosokká, sőt, politikai hatalmuknál fogva ezt a „világi" tőkéseknek, a „bazárnak" sem engedik meg. Reza Pahlavi sah magánvagyona a világon az egyik leghatalmasabb volt, ma – tudtommal – nincs Iránban élő milliárdos, s milliomos se nagyon. A klérus láthatóan gyengülő hatalmával párhuzamosan (ld. „keményvonalasak" és „reformerek" harcát a papságon belül), persze, nő a nyomás, hogy engedjék szabadjára az egyéni gazdagodást, de eddig legalábbis erre nem került sor. Tamás szerint, Chavez, Lula vagy Morales stratégiai partnerségét az iráni rendszerrel egyedül az Amerika-ellenesség motiválta/motiválja. Nem így van: ugyanilyen fontos a mifelénk csak szitokszónak használt „populizmus", azaz a széles tömegek érdekeinek figyelembevétele különféle rendszeres szociális támogatásokkal. Lula rendszere sem volt (s lesz – mert ő az esélyese újból a brazil választásoknak) antikapitalista. Sőt, deklaráltan együttműködött (és kedvezett) a multinacionális tőkével, amelynek megadóztatásából fedezte pl. a bolsa familia projektjét. Miért nem lehet tudomásul venni, kérdezem, hogy a történelem jelenlegi szakaszában ennyi – itt valamivel kevesebb (Brazília), amott több (Venezuela, Rojava, Chiapas) – az, amire antikapitalizmusból futja… Ha Fidel ezt (meg)értette (mert megértette, és soha nem kérte számon Lulán,

miért nem államosítja a brazil nagytőkét), mi itt miért nem értjük ezt meg? Persze – még jó! – hogy a „valódi baloldal" meg szeretné haladni ezeket a rendszereket. De „addig is" vannak rossz, rosszabb és kevésbé rossz rezsimek. A mérce mi lehetne más, mint az, hogy a társadalom mekkora hányadának tud, akar, képes emberhez méltó életminőséget teremteni. Ebből a szempontból az iráni „populista", „papi rendszer" teljesítménye – bár szeretni nem kell – méltánylandó.

Krausz Tamás, 2018. január 5.

Venezuelában volt antikapitalizmus, a papi diktatúra államosítása klasszikus államkapitalizmus. Semmi antikapitalizmus nincs benne. Lula […] áruló az ottani balosok szemében. [A] neoliberalizmus szocdem válfaja, meg is bukott. Ha a tőke tesz pici engedményeket szociális téren, akkor rajongsz a rendszerért, legyen akár egy vallási diktatúra? Castro is az amerikai hegemón ellenfelét látta benne. Ilyen értelemben minden nap Kádár sírjánál kéne imádkoznod. Egyébként a rezsim súlyos gazdasági válságban van. Nem említetted, hogy közmunka is van Iránban, ha megszeged a középkori vallási törvényeket. Egy nagy kultúrájú népet tartanak a sötétségben. Legalább akkora az agymosás, mint Ukrajnában … de mégsem tartják a nőket kötelezően csadorban vagy kendőben. Továbbmegyek, a polgári rezsimekben nincs ilyen agymosás. Legalábbis nem kötelező vallásosnak lenni. […]

Melléklet

Mészáros István
A Leviatánon túl

Az állam kritikája

(Részletek)*

* A teljes kötetet magyar nyelven az Eszmélet Alapítvány fogja kiadni, várhatóan 2024 júliusában. (A Mészáros István által írt előszót, illetve John Bellamy Foster szerkesztői bevezetőjét az *Eszmélet* 127–128. számában közöltük.)

Az állam történelmileg anakronisztikus jellege és szükségszerű meghaladása

Az állam, ahogyan ma ismerjük, sok-sok évszázadon át alakult ki. Az állam, úgy, ahogy ma létezik, egyrészt a tőkerendszer mint a társadalomirányítás strukturálisan artikulálódott és a társadalom szövetébe beágyazódott módjának történelmileg specifikus meghatározottságait mutatja, de másrészt megvannak a maga saját – ugyanakkor szükségképpen korlátozott – hatalmi erőforrásai is.

Minden olyan kísérlet – és a hozzájuk tartozó osztályérdekek – ellenére, hogy az össztársadalmi döntéshozatalnak ezt a módját örökkévalóvá tegyék, olyan körülményeket alakítva ki, melyek között, ahogy mondani szokták, „nincs alternatíva", az állam *inherensen történelmi* képződmény. *Ez igaz* nemcsak az állam *múltjára,* azokra az objektív feltételekre és megjelenési formákra, amelyeken az állam alapul, hanem a *jövőre* is, amely a jövőben kibontakozó történelmi szükségszerűségek és fejlemények révén szükségképpen behatárolja az állam történelmi életképességét.

Amikor korunk államképződményeivel kapcsolatos súlyos kérdések tárgyalásához látunk, akkor életbevágóan fontos, hogy mindent a maga megfelelő történelmi perspektívájába helyezzünk, ellenállva annak a kísértésnek, hogy egyszerűen csak a kapitalista állam viszontagságaira figyeljünk. Ahogyan maga Marx világosan aláhúzta, nem a tőke találta fel a többletmunka termelését és kizsákmányolását.[1] Ugyanígy nem a tőke találta fel az államot sem, és nem a tőke fedezte fel, hogy minden társadalomban elkerülhetetlenül szükség van arra, hogy a társadalom megtalálja az össztársadalmi döntéshozatal valamilyen olyan módját, amely összhangban van a társadalmi anyagcserefolyamat adott követelményeivel.

Az a szükséglet, hogy a társdalom megtalálja és bebiztosítsa az össztársadalmi döntéshozatali folyamat egy *fenntartható módját,* sokkal alapvetőbb meghatározottsága az emberi társadalmaknak, mint az a *konkrét forma,* amelyben ez a döntéshozatali mód artikulálódik,

még ha ez a legátfogóbb méretekben az állam révén történjék is. Az a szükséglet, hogy a társadalom ügyei intézésének legyen egy átfogó és fenntartható módja, az emberiség *meghaladhatatlan* szükséglete, szemben azzal a történelmileg behatárolt formával, ahogyan ezt az irányítási módot intézményesítik és az államon keresztül a társadalomra rákényszerítik. Ha a prioritásoknak ezt a rendjét megfordítjuk, az mélyen érinti azt, ahogy az egész összekapcsolódó kérdéskomplexumot értelmezni fogjuk. Ami ennél is nagyobb baj: ha figyelmünket az állam történelmileg specifikus jelenbéli dimenziójára korlátozzuk, akkor az reménytelenül eltorzítja egész perspektívánkat.

A jelen kontextusban erősen alá kell húznunk, hogy amivel elsődlegesen foglalkoznunk kell, az általában az államnak a maga korszakos meghatározottságaiban megmutatkozó természete és sokféle átalakulása. Ugyanis az állam bizonyos létezési formáiban évezredekkel a kapitalizmus előtt keletkezett. Ennek a ténynek súlyos következményei vannak arra nézvést, ahogy megragadjuk az állam inherens jellemvonásait és szükségszerű határait. Ebben a vonatkozásban emlékeztetnünk kell rá, hogy a kapitalizmus – Marx szavaival – történelmileg *szólva csak tegnapról datálódik.*[2] Ennek megfelelően, amikor kritikusan értékeljük a mai állam akut problémáit, akkor nemcsak a ma világosan beazonosítható politikai ellentmondásokat kell értékelnünk, hanem egy sor mélyen beágyazott és sokdimenziójú történelmi összefüggést is. Ez azért van így, mert a szóban forgó komplex összefüggéseket anyagilag *megalapozott dialektikus kölcsönhatások* jellemzik, amelyekben a *változások* és a fejlődés tényleges kilátásai csak akkor érthetők meg, ha közben teljes mértékben számtásba vesszük a mögöttük rejlő *történelmi folytonosságot.*

Ebben az értelemben, észben tartva tehát a történelem szignifikáns folytonos adottságait is, *az államnak mint olyannak* az alapvető strukturális meghatározottságai döntő jelentőségűek. Éppen a társadalmi létezés folytonosságának és diszkontinuitásának különböző tényezői közötti dialektikus kölcsönös kapcsolatok és egymásrahatások komplexumából keletkező alapvető *strukturális* meghatározottságok – amelyek persze elválaszthatatlanok a társadalom történelmileg kialakult anyagi alapjaitól – azok, amelyek miatt az állam képes betölteni – bizonyos jól definiálható határokon belül – a maga döntéshozó szerepét a társadalomban, egy, a *történelmen átívelő* módon. Ez akkor is így van, ha nagyon nagy történelmi súlya lehet az állam elkerülhetetlenül kialakuló történelmileg specifikus vonásainak is, amelyek a változó történelmi körülmények között beleszólhatnak a történelem alakulásába.

Hogy egy kulcsfontosságú példát vegyünk: a társadalmi reprodukció tőkés módjának viszonyai között mindennél fontosabb szerepet játszik a termelőkre gyakorolt *közvetlenül gazdasági* kényszer, amely mint az össztársadalmi hatalomgyakorlás egy *minőségileg új,* történelmileg specifikus társadalmi jellemzője, ténylegesen meghatározza a tőke és a munka közötti folyamatos osztályelnyomáson alapuló viszonyt – szemben a múlt rabszolgatartó és feudális társadalmaiban gyakorolt gazdaságon kívüli kényszerrel. Mi több, paradox módon a *politika* szférájában ez a *gazdasági* téren domináló újfajta kényszerviszony az, amely segít megteremteni a *demokratikus rendszer* – ideológiailag racionalizált és idealizált – hamis látszatát.

Ámde az igazság az – amit az is mutat, hogy a politikai rendszer bizonyos, az antagonisztikus alapokon nyugvó politikai képződmények minden formájától elválaszthatatlan, a rendszer valódi természetéről árulkodó vonásai állandók maradnak egész korszakokon át –, hogy a kapitalista állam, a maga önmagáról alkotott mindenféle „demokratikus" mítoszai ellenére, történelme során *soha* nem tudta elhagyni azt a vonását, hogy a maga uralmát a társadalom fölött *autoriter* és a az emberekre minden teketória nélkül rákényszerített, kizsákmányoló és *hierarchikus* módon érvényesítse. A mi korunkban ez a hatalom (Marx szavaival) „a tőke megszemélyesítőire" átruházott, mert az ő kezükben van – *politikailag* és akár *katonailag is biztosítva – a tulajdon,* a termelőeszközök tulajdona, amely a társadalmi anyagcserefolyamat újratermelését a maga egészében irányítja. Aligha meglepő módon mindezt úgy kell bemutatni, mint amely teljes mértékben összhangban áll az „alkotmányossággal" és a kifogástalan „szuverenitással", amely mindenkinek a valódi érdekeit szolgálja.

Azonban az a tény, hogy az állam, mint olyan, képes betölteni a maga társadalmi szerepét és érvényesíteni a maga hatalmát a legkülönbözőbb korokon át, mind a mai napig, a maga legproblematikusabb, szükségképpen autoriter meghatározó vonásai ellenére is, nem jelenti, hogy az állam szükségképpen a végtelenségig képes lesz erre, ahogyan ezt az uralkodó rend apologétái hirdetik. Távolról sem. Az állam, mint olyan, és vele együtt persze az összes konkrét formái, *inherensen történelmi* jelenség, amely csak strukturálisan meghatározott átfogó történelmi határokon belül létezhet – de ezeken a határokon túl *végzete,* hogy csak *a történelem ellenében* létezhet (azaz létezése a történelmiség legellentmondásosabb formáját mutatja meg).

Konkrétabban: az állam történelmi jelenség a maga materiálisan megalapozott objektív felépítésében és strukturális meghatározottsá-

gaiban. Miként minden emberi intézmény, az állam maga is történelmileg létrehozott és hosszú korokon át fenntartott képződmény. De ugyanakkor az állam elkerülhetetlenül *alávetett* azoknak a feltételeknek, amelyek szükségesek hozzá, hogy *történelmileg működőképes és fenntartható* intézmény legyen (vagy ne maradjon az, amikor bukása felé közelít). Az össztársadalmi döntéshozó hatalomnak foglalkoznia kell a történelmileg alakított természet *szükségképpen változó* feltételeivel (beleértve az ökológiai feltételeket is, amelyek a szó szoros értelmében az élő természethez kapcsolódnak), úgy, hogy biztosítsa a társadalmi újratermelési folyamat folytatódásának meghatározó feltételeit.

Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az állam mint a történelmileg kialakult „szuverén" hatalom nincs abban a helyzetben, hogy a társadalmi újratermelés rendszerére egyszerűen csak erővel rákényszerítsen valamilyen *történelmi szükségszerűségeket,* az adott kor uralkodó anyagi és strukturális meghatározottságaival összhangban. Az állam bizonyosan megteheti ezt, az egyenlet *egyik oldalán* álló tényezőként – megfelelően az adott történelmi korszakban éppen érvényesülő objektíve meghatározható feltételeknek és intézményes erőforrásoknak. De az állam ugyanakkor, éspedig elkerülhetetlenül, egy ezzel ellentétes módon *szükségképpen alá is van vetve* az újonnan kibontakozó *történelmi szükségszerűségeknek*. Ez nem csak olyankor *evidens,* amikor az állam *már nincs összhangban* a maga behatárolt, történelmileg specifikus korszakának a kialakuló, anyagilag megalapozott szükségleteivel és feltételeivel – tehát amikor valamely *konkrét* állam-képződmény közvetlenül krízisbe kerül. Hanem ez még nyilvánvalóbb akkor, amikor *korszakos jelentőségű* kihívások lépnek fel az állam legmélyebb jellemvonásaival és objektív strukturális meghatározottságaival szemben, ama vonásaival szemben, amelyek révén az állam a történelmi korokon át a maga hatalmát érvényesítette: nevezetesen akkor, amikor *az államnak, mint olyannak,* az általános hatalomgyakorlási képessége kerül kihívások elé.[3]

Ebben az értelemben az állam, ahogy a történelemben kialakult, a *mi korunkban* egy túlhatalmat gyakorló hatalmas *történelmi anakronizmussá* vált, fejlődésének *történelmileg lefelé szálló ágában.* Ez az elementáris történelmi változás pedig nem egy múló trendet jelent, hanem az állam fejlődésének *visszafordíthatatlanul* hanyatló szakaszát. Ekkor az állam normál, a társadalomra rákényszerített működésmódja természetszerűen nemcsak elveszti a maga történelmi legitimációját, hanem *szembekerül a történelem menetével,* az államnak mint olyannak

– és nem egyszerűen ennek vagy annak a konkrét államtípusnak – az átfogó felépítése miatt. Amiatt, hogy az állam *szükségképpen nem tudja* többé – történelmileg életképes módon – betölteni a társadalomban a maga bevett döntéshozói és folyamat-korrekciós funkcióit.

Azok a *korszakos váltást jelentő* és hosszú távon *szükségszerűen érvényesülő* feltételek, amelyek a tőke történelmi útjának ezt a leszálló ágát jellemzik, nem egyszerűen *történelmileg kontingens* jelenségek, amelyek többé-kevésbé könnyen leküzdhetők megfelelő állami eszközökkel, mint például a hagyományos liberális demokratikus állam gyakorlatáról való áttérés valamilyen diktatórikus uralmi formára – amilyen például Benito Mussolini fasiszta hatalomátvétele volt Olaszországban a közelmúlt európai történelmében.[4] Nem, ezek minőségileg új *történelmi szükségszerűségek*, mert *korszak-szintű* változást jelentenek: megmutatják általában a politikának a súlyos *strukturális válságát*, és a végső soron mindig az autoriter államiság struktúráin nyugvó hagyományos társadalom-irányítási módnak a válságát.

A szóban forgó súlyos történelmi szükségszerűségek, ahogy a politika szférájában megjelennek, egyáltalán nem érthetők meg önmagukban és önmagukból (ellentétben azzal, ahogy szabályszerűen értékelni szokták őket, éspedig a társadalmi értékrend és gyakorlat az államot legitimáló ideológiai kereteinek fenntartása érdekében). Ugyanis a valóságban a politika strukturális válsága a mi korunkban a maga területén megfelel a *tőke társadalmi anyagcsererendszere*, mint egész, *strukturális válságának*. Következésképpen ennek a kombinált strukturális válságnak az inherens *korszakos meghatározottságai* felvetik a megfelelő *korszakos megoldások* szükségességét, amelyeket a társadalomnak a megfelelő ütemben tudatosan alkalmaznia kell – összhangban azokkal a *történelmi szükségszerűségekkel*, amelyekkel ma szembesülünk.

I. Antagonisztikus politikai formák

Anyagilag megalapozott közös nevezője *minden* antagonisztikus politikai formációnak – a legrégibb birodalomépítő kísérletektől kezdve egészen a mai „demokratikus" rendszerekig – a többletmunka osztálykizsákmányoláson alapuló létrehozása és kisajtolása a dolgozókból. Minden antagonisztikus politikai rendszer strukturálisan beágyazódik a tulajdon valamilyen társadalmi monopóliumának gazdasági rendszerébe, amely hatékonyan tudja irányítani az anyagi

termelés és társadalmi újratermelés egy adott módját. Hogyha nem lennének ebben a formában gazdaságilag megalapozottak, akkor a szóban forgó politikai rendszerek teljesen képtelenek lennének fenntartani magukat.

Érthető módon az antagonisztikus politikai formákat nem azért alkották meg, hogy kiküszöböljék vagy meghaladják az osztályellentéteket. Mivel ezek a politikai formák mindig a társadalmi reprodukciós folyamat osztályantagonizmusok mentén megszerveződő módján és a többletmunka annak megfelelő kizsákmányoló kisajtolásán alapulnak, meg kell hogy őrizzék ezt a gazdasági rendszert, mint saját *lényegi alapjukat.* Ezt a feladatot pedig csak úgy végezhetik el, hogy a maguk eszközeivel fenntartják strukturálisan beágyazott pozíciójában magának a tulajdonnak a termelést biztosító monopóliumát – a maga történelmileg bármely időpontban megvalósítható működőképes formájában. Ezt az államnak meg kell tennie – bármilyen engesztelhetetlenül tiltakoznak is a létező rendszer kizsákmányoló osztályuralma ellen az emberek, akik a termelés szükséges feladatait végzik. Az antagonisztikus uralmi rendszer *elsődleges* szerepe tehát azok ellen a társadalmi erők ellen irányul, amelyek megkérdőjelezhetnék a társadalmi reprodukció adott körülmények között történelmileg működőképes eszközeinek az uralkodó osztály általi, a termelést biztosító monopolizálását.

Márpedig bizonyos, hogy egy gazdaságilag antagonisztikusan strukturált társadalmi anyagcsererendszernek a politikai irányítása nem lehet más, mint a maga legmélyebb meghatározottságaiban antagonisztikus. Persze az antagonisztikus politikai irányítás egyes konkrét formái a változó történelmi körülményeknek megfelelően változhatnak és változniuk is kell, a szélsőségesen diktatórikustól a formálisan demokratikus változatokig. Hasonlóképpen, miként a történelem feljegyezte, még az uralom és a strukturális alárendelés konkrét osztályviszonyai is változnak, a kibontakozó történelmi változásokkal összhangban, a rabszolgatartó és feudális formáktól a polgári világig. De a többletmunka osztálykizsákmányoláson alapuló kitermelése és kisajtolásának a *lényege* meg kell hogy maradjon, együtt az átfogó döntéshozói hatalom osztályérdeket szolgáló bitorlásával.

Ezenfelül az antagonisztikusan megalapozott és fenntartott átfogó társadalmi döntéshozatal a maga természeténél fogva nem korlátozódhat az uralom *belső* dimenziójára, amelyet az adott társadalom strukturálisan alárendelt osztálya fölött gyakorolnak. Az önmagát a társadalomra kényszerítő döntéshozó hatalom létezésmódjához tartozik, hogy a maga *szuverén korlátlanságában* szükségképpen

kifelé is kell hogy irányítsa a maga uralmi törekvéseit. S elvi kérdés lesz az államok számára, hogy abszolúte semmilyen külső erőnek ne engedjék meg, hogy legitim módon korlátozza a megszilárdult antagonisztikus politikai rendszer hatalmát, s ha ezt mégis megteszi, akkor ezt az állam a magának igényelt „szuverenitása" megsértésének tekinti, amiért megfelelő büntetést kell kiszabni.[5]

Az állam önérdekét szolgáló körmönfont politikai és jogi elméleteket és igazolásokat persze csak a történelmi fejlődés egy viszonylag késői szintjén dolgozták ki. Azonban a valamilyen ellenfél vagy ellenség rovására való területi terjeszkedés – a kisebb törzsi hódításoktól a hatalmas birodalmak létrehozásáig – antagonisztikus és romboló gyakorlata emberemlékezet óta jelen van az emberiség életében.

Ebben az értelemben *kettős ellentétet* látunk magunk előtt: a *belsőt* és a *külsőt.* Az utóbbi a külső uralomra irányul, amely azonban elképzelhetetlen lenne a külső hódításokhoz szükséges belső stabilitásnak az *elsődleges* belső osztályuralommal való biztosítása nélkül. Így az összes antagonisztikus politikai formák belső és külső dimenziói egymástól elválaszthatatlanok. Ennek megfelelően nemcsak a strukturálisan alárendelt osztály *belső elnyomása*, hanem a *háború* is, végső soron *korlátlan* méretekben, elkerülhetetlenül hozzá kell hogy tartozzék az antagonisztikus ellentéteken alapuló össztársadalmi döntéshozatal eme, a hatalmat a néptől elbitorló módjához, ahol a társadalom túlnyomó többségét *lényegileg* ki kell zárni a hatalom gyakorlásából.

Ez így van még akkor is, ha a nem létező „konszenzus" *formálisan legitimált* örve alatt valamilyen kiszámíthatatlanul katasztrofális következményekkel járó háborút – mint a viszonylag közeli *vietnámi háborút,* vagy még közelebb hozzánk az *iraki háborút,* a maguk cinikus igazolásaival együtt – „törvényes" módon kényszerítenek rá a társadalomra, mint ezt bizonyítják a későbbi, állami apologetikát jelentő jogi csűrés-csavarások. Ugyanakkor az uralkodó ideológia uralma mellett a történelmi tudatot általánosságban negatívan érinti *minden országban* az állami apologetika hatása. Részben ez azért van így, mert a háború maga misztifikáló módon hathat és gyakran hat is a történelmi emlékezetre. Éppen ezért marad annyi minden úgy *tisztázandó,* mint *helyreigazítandó* az emberiség történelmi tudatában még akkor is, amikor *korszakos perspektívában* az ismert politikai formák révén végbemenő össztársadalmi döntéshozatal antagonisztikus módja *történelmi anakronizmussá* válik, az emberiség eddigi, osztályelnyomáson alapuló társadalmi rendszere történelmi fejlődésének visszafordíthatatlanul leszálló ágában.

Marx volt az, aki a történelemben első ízben megfogalmazta a társadalmi reprodukciós folyamat eme tarthatatlan antagonisztikus strukturális meghatározottságainak alapvető *korszakos dimenzióját.* Ezt a napóleoni háborúk utáni viszonylagos stabilitásra az 1840-es években következő újabb forradalmi megrázkódtatások tették lehetővé. Ebben az időben Marx a maga teljességében megértette azt, hogy a materiálisan beágyazott és politikailag aládúcolt osztályantagonizmusok évezredein nem juthatunk túl anélkül, hogy radikálisan meg ne haladnánk magát az államot, mint olyat. Ez az oka annak, hogy Marx az állam elhalásának szószólója lett, élete végéig, annak ellenére, hogy mennyire csalódott a munkásmozgalom fejlődésében, amely a lehető legcsüggesztőbben alakult a Gothai program körüli viták idején.

Azok, akik tagadják, hogy Marxnak az államról adott korai kritikájától fogva mindvégig megmaradt ez a meggyőződése az állam, mint olyan szükségszerű elhalásáról, tudatosan vagy öntudatlanul, de teljesen eltérnek nemcsak felfogásának ettől az egy aspektusától, de egész gondolatrendszerétől is. Mert a marxi nézet, miszerint a tőke *a visszafordíthatatlan* hanyatlás *korszakába* lépett, nemcsak a természettel való közvetlen viszonyában egyre rombolóbbá váló tőkés gazdaság tényeire hivatkozott és hivatkozik (aminek Marx a maga korában mindenki másnál jóval előbb tudatában volt), hanem a tőkerendszernek mint egésznek a sajátosságaira is.[6] Marx felfogása szerint a tőke leszálló ágba került fejlődése a maga egészében valóban korszakos értelemben visszafordíthatatlan, tekintet nélkül arra, hogy szükségképpen mennyire nehéz és ellentmondásos lehet az emberiség számára az egész történelmi folyamatot a maga összes dimenzióiban végigjárni.

Ennek megfelelően egyáltalán nem lenne értelme az antagonisztikus politikai alakzatokat kivonni az ilyen vizsgálódás alól. Hiszen a tőke közvetlenül gazdasági reprodukciós rendszerétől elválaszthatatlanul, a rendszer politikai dimenziója is egész működése történelmi útjának korszakos szinten visszafordíthatatlanul hanyatló szakaszába lépett. Valójában a kettő közül az egyik *sohasem* tarthatja fenn magát önmagában, a másik támogató hatalma nélkül. Mi több, a Marx korában kialakult körülmények között a növekvő gazdasági ellentéteket az uralkodó rend nem tudta uralni másképpen, mint hogy a megkísérelt államilag bevezetett korrektív eszközöket – a globális hadviselést folytató modern imperializmus kiépítése révén – a helyzetnek meg-

felelően alakítsa át, mint ennek tanúi lehettünk a XIX. század utolsó három évtizedében. A „vaskancellár", Otto von Bismarck gróf egyike volt e drámai évtizedek legdominánsabb figuráinak. S nem habozott, hogy még némi munkásosztálybeli támogatást is felsorakoztasson hazájában a német imperialista törekvések mellé, igénybe véve ehhez annak a Ferdinand von Lassalle-nak a titkos, a munkásmozgalmat eláruló együttműködését, aki olyan szégyenletes szerepet játszott a német munkásmozgalom meghasadásában.

Tehát az állam elhalása – mint egy ellentmondásokkal teli történelmi folyamatként kibontakozó történelmi perspektíva – nem úgy jelent meg a történelmi horizonton, mint követelés, hogy egyszerűen „meg kell dönteni a kapitalista államot" (ezt a naivan felületes elképzelést, amelyet akkoriban sokan vallottak, már Marx kritizálta), hanem mint válasz a tőkerendszer egészének végzetesen romboló és egyre intenzívebbé váló dinamikájára. A történelmi kihívás tehát úgy jelent meg a szocialista mozgalom előtt, mint annak az abszolút életbevágó szükségessége, hogy a társadalom meghaladja az állam megszabta politikai döntéshozatalnak – mint a társadalmi lét egy elidegenedett és szükségképpen ellentéteket szülő módjának – minden elképzelhető formáját. A tőkének az anyagi termelés területén világosan megmutatkozó romboló hatalma nem győzhető le a maga saját, behatárolt vonatkoztatási rendszerében, kizárólag az anyagi termelés szférájában.

Az állam döntéshozó hatalmának korszakléptékű fennmaradása és a társadalmi anyagcserefolyamat tőkés irányításának anyagi túlsúlya a gazdaságban együtt áll, vagy bukik. Ez a tény jelöli ki az emberiség előtt álló alapvető emancipációs feladatot – és ez lesz a feladat a jövőben is, amíg sikeresen el nem érjük ezt a célt.

Amint az Isaac Deutscher Memorial Lectures részeként tartott *The Necessity of Social Control* című előadásomban hangsúlyoztam, Marx a maga írásaiban már nagyon korán szembesült a tőke korszakléptékű *romboló* dinamikájával.[7] Amikor szarkasztikusan kritizálta Ludwig Feuerbachot a „természet" üres jellemzése és idealizálása miatt, akkor Marx rávilágított azokra az elkerülhetetlen ökológiai károkra, amelyeket a tőkés ipari termelés okoz a valóságosan létező természetben. S ugyanebben a korai munkájában, amely a német ideológiáról szól, erőteljesen hangsúlyozta, hogy a társadalom reprodukciós rendje ama alapvető strukturális átalakításának, amelyért ő síkraszáll, életbevágó történelmi tétje van: az emberiség fennmaradása. Ezt a különböző kontextusokban nála már többször megjelent gondolatot Marx így

fejtette ki egyre erőteljesebb szavakkal: „a termelőerők fejlődésében bekövetkezik egy fok, amelyen olyan termelőerők és érintkezési eszközök jönnek létre, amelyek a fennálló viszonyok között csak bajt okoznak, amelyek többé nem termelőerők, hanem rombolóerők […].[8] Ezek a termelőerők a magántulajdon alatt csak egyoldalúan fejlődnek, a többség számára romboló erőkké válnak.[9] Most tehát odáig jutott a dolog, hogy az egyéneknek a termelőerők meglevő totalitását el kell sajátítaniok, nemcsak azért, hogy eljussanak öntevékenységükhöz, hanem már egyáltalában azért is, hogy létezésüket biztosíthassák."[10]

A kapitalizmus mély gazdasági válságot élt át az 1850-es és a korai 1860-as években. Olyannyira, hogy még a vezető burzsoá elméleti orgánum, a *The Economist* is riadalommal, sőt elkeseredéssel írt a helyzetről.[11] Marx, miközben észrevette a tőkések riadalmát, és egy ideig nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy örvendezzen is rajta, mégis úgy gondolta: a barikád szocialista oldalán nagyon is elkelne néhány óvatosságra intő szó. Ezért ezt írta egy levelében Engelsnek: „Nem tagadhatjuk, hogy a polgári társadalom másodszor élte át a maga XVI. századát, olyan XVI. századot, amelytől remélem, hogy éppúgy megkondítja fölötte a lélekharangot, ahogyan az első annak idején életre hívta. A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiban, a világpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést. Minthogy a föld kerek, Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával és Kína meg Japán feltárásával ez a feladat nyilván befejeződik. A súlyos probléma számunkra ez: a kontinensen küszöbön áll a forradalom és nyomban szocialista jelleget is fog ölteni. Vajon nem fogják-e szükségszerűen eltiporni ebben a kis zugban, mikor sokkal nagyobb területen a polgári társadalom mozgása még emelkedő irányú?"[12]

Erre a megszorításra persze abszolúte szükség volt a történelmi folyamatok elemzésénél. Azonban a dolog lényege az volt, s mindig az is marad, hogy az alaptendencia potenciális, és meghatározott történelmi körülmények között ténylegesen is megvalósuló megfordulása politikai vagy gazdasági téren, nem változtatja meg az alapvető történelmi trendet: azt, hogy a tőke rendszere már a hanyatlás korszakába lépett, jóllehet az ilyen váltások jelentős mértékben módosíthatják a trend kibontakozásának és végső érvényesülésének körülményeit. Ebben a vonatkozásban az anyagi viszonyokban megalapozott nehézség az, hogy a valóságos történelemben nemcsak tendenciákat, hanem elkerülhetetlenül *ellentendenciákat* is találunk. És ezek persze szükségképpen kölcsönhatásban vannak egymással.

Ami a kérdést végső soron eldönti, az maguknak az objektív tendenciáknak és ellentendenciáknak *a belső természete,* és ezek elkerülhetetlen kölcsönhatásainak távolról sem önkényesen vagy kívánság szerint definiálható *jellege és módja.* Mivel itt az ilyen kölcsönhatások az anyagi termelésben megalapozott valóságáról beszélünk, ezért *kölcsönhatásaikat objektív meghatározottságok* jellemzik, melyek elválaszthatatlanok a *strukturálisan releváns* történelmi megfontolásoktól. Más szavakkal: a történelmi tendenciák és ellentendenciák nem mutathatóak be egyszerűen úgy, hogy egyet-egyet megfeleltetünk egymásnak, hanem tekintetbe kell vennünk a tendenciák strukturálisan és történelmileg meghatározott súlyát is egymáshoz képest, amelyet e tendenciák *belső természete* határoz meg. A maguk kölcsönhatásaiban ezeknek a tendenciáknak és ellentendenciáknak emellett differenciáló *hatása* is van egymásra. Ez az oka annak, hogy némelyik tendencia történelmileg maradandóbb a többinél, és ezért lesz némelyik tendencia történelmileg akár teljesen hatástalan, bármennyire is dominál – a maga állami elnyomással kikényszerített, a *történelem ellenében* fenntartott – túlsúlyával az adott társadalmi rendben.

Ezeknek a bonyolult történelmi viszonylatoknak a maguk valódi elméleti és gyakorlati jelentőségében való megragadása csak az anyagilag megalapozott *objektív dialektika* fogalmi keretén belül lehetséges. Mert ha ignoráljuk az elemzésnek ezt az alapvető fontosságú materiális megalapozását és félresöpörjük a dialektikát a maga egészében, akkor az elmélet csak üres tautológiákat nyújthat nekünk, a stratégiailag releváns társadalmi gyakorlat területén pedig reménytelenül dezorientálni fog minket. Például semmiképpen sem véletlen az, hogy a német szociáldemokrata mozgalom végzetes leszerelését, amely az első világháború kitörésekor az imperializmus előtti, katasztrofális következményekkel járó kapitulációban érte el a maga csúcsát, elméletileg előkészítette a Friedrich Lange, Eugen Dühring és mások által a XIX. század utolsó évtizedeiben a dialektika ellen indított támadás, amely teljes összhangban volt a Bernstein-féle revizionizmus későbbi előmozdításával.[13]

Ezt a szellemi hadműveletet nagyfokú cinizmussal és képmutatással vezérelték le az említett gondolkodók. A neokantiánus bölcsesség tudorai látszólag Hegel ellen szórták villámjaikat, azonban valódi célpontjuk Marx forradalmi dialektikája volt, amely bebizonyította a fennálló rend tarthatatlan ellentmondásait és nagy hatása volt a munkásmozgalomra. Ez volt az, amit el kellett vetniük a fennálló rend támogatóinak, akiknek működése oly kétszínű volt, hogy eljárásukat

kénytelenek voltak a munkások ügye iránti állítólagos odaadásukkal leplezni. Ezt az irányvonalat kellett követniük, mert a tőke *rendszerszintű* ellentmondásainak marxi, dialektikus felmutatása a fennálló társadalmi újratermelési rend és politikai formája *anyagi alapjainak életbevágó mélységű* kritikáját jelentette. Ezért kellett Marx ellenfeleinek teljesen kizárniuk a dialektikát – azért, hogy saját álláspontjuknak a hitelesség némi látszatát adják.

Hogy Marx egy levelét idézzük: „Amit ugyanez a Lange a hegeli módszerről és annak általam való alkalmazásáról mond, az igazán gyerekes. Először is, semmit sem ért Hegel módszeréből, és ezért, másodszor, még annál is kevésbé érti azt a kritikai módot, ahogyan én azt alkalmazom… Ugyanígy csodálkozik Lange úr, hogy Engels, jómagam stb. komolyan vesszük Hegelt, ezt a döglött kutyát, holott Büchner, Lange, dr. Dühring, Fechner stb. réges-rég egyetértésre jutottak abban, hogy ők régóta eltemették szegény párát."[14]

Ebben az értelemben a dialektikának a fennálló társadalmi rendszer antagonizmusaira való radikálisan kritikus alkalmazása volt az, amelyet a tőkés társadalom neokantiánus apologétáinak ki kellett küszöbölniük. Eduard Bernstein ugyanezt a felfogást dicsőítette. Elvetette Marx elméletének alapvető tanításait (köztük mindenekelőtt bármilyen *társadalmi vagy politikai forradalom* gondolatát) azzal az ürüggyel, hogy ezek csak „palánkjai" a *dialektikus állványzatnak,* és a „modern társadalomban" többé már nincs jelentésük. Elrettentően alacsony elméleti színvonalon mozgó könyvében, ugyanannak a sértő arcátlanságnak a szellemében, amellyel elvetette Marx forradalmi elméletét, mint amely nem több „dialektikus állványzatnál", Bernstein elveti Marxot mint „dualista gondolkodót" és egy „doktrína rabját", miközben képmutató módon, szavakban dicséri a „nagy tudós szellemét", anélkül, hogy bárhogyan megmagyarázná: „egy doktrína szőrszálhasogató rabjának" „tudós szelleme" mit is számítana valójában az általa idealizált „modern társadalom"-ban. Ráadásul Bernstein, arrogáns, leereszkedő attitűddel a munkások felé, még képes azt állítani, hogy *magas erkölcsi alapokon* áll, mondván: „Éppen azért, mert oly sokat várok a munkásosztálytól, annál inkább helytelenítek mindent, ami megronthatja erkölcsi ítéletüket" – s mondja ezt, miközben ő maga cinikus módon morálisan elárulja a szocializmus ügyét.[15]

Ezek voltak a legárulkodóbb *válaszok* a tőke korszakléptékű hanyatlásától elválaszthatatlan társadalmi és politikai válságra. Mert a tőke történelmi ellenfelét és *hegemonikus alternatíváját, a munkát* a saját, önmagát az ő képviseletének kikiáltó „politikai eszközével" (a munkásmozgalom

szervezeteivel) kellett megakadályozni abban, hogy radikálisan állást foglaljon a rendszer ellen. Ez volt az elsődleges funkciója a Bernstein és követői által minden valóságos alap nélkül propagált „evolúciós szocializmusnak". Végső soron az ő nézeteiknek a legcsekélyebb mértékben sem sikerült közelebb hozni a hamisan posztulált „evolúciós szocializmust" a megvalósuláshoz, hanem éppen ellenkezőleg: sikerült lerombolniuk a német szociáldemokráciát a maga egészében.

Aminek itt úgy az elméleti, mint a gyakorlati fontosságát ki kell emelnünk, az az, hogy sem maga ez a gyalázatos, a Bernstein-félék által propagált, a tőkerendszerhez alkalmazkodó válasz, sem a munkásmozgalmat lefegyverző akcióinak tárgya – vagyis azok a társadalmi erők, amelyek kezdtek az általunk tárgyalt korszakban szembeszállni a tőke uralma és az általa teremtett elnyomó állam történelmi anakronizmusával – nem érthetők meg megfelelően ha egy az egyhez viszonyba állítva fogjuk fel őket. Igazság szerint van egy nagyon jó oka annak, hogy minden olyan társadalomelmélet, amely egyszerűen csak „kölcsönhatásokról" beszél – és persze ezeket mindig úgy gondolja el, vágyálmainak megfelelően, mint „egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó" hatásokat –, a történelmi tendenciák és ellentendenciák vonatkozásában nem eredményezhet mást, mint üres tautológiákat az elméletben, többé-kevésbé leplezett társadalmi apologetikával párosulva. És ez az oka annak, hogy az ilyen megközelítés elfogadásával a vizsgált viszonyon belül szándékosan figyelmen kívül hagyják – annak ellenére, hogy objektív módon meghatározott viszonyokról van szó – a túlsúlyos mozzanatot vagy átfogó tényezőt, azt, amit Marx az „übergreifende Moment"-nek nevezett.

A való világban a velünk szembenálló társadalmi erőknek adott válasz nem formálhatja át annak a történelmi tendenciának az inherens természetét, amelyre választ ad. A történelmi válasz mindig *válasz* (nem pedig valamiféle teljesen önmagát-megalkotó), és anyagi, éppúgy, mint politikai értelemben önmagát megalapozó valóság vagy komplexum. A válasznak, mint időhöz kötött, meghatározott történelmi körülmények között létrejött ellentendenciának, szembe kell néznie annak a valaminek a problémáival vagy veszélyeivel, amelyre a maga erőforrásaival és lehetséges cselekvési módozataival válaszolni akar. De az ellentendencia elsődlegesen szükségképpen *függ* annak a tendenciának az objektív meghatározottságaitól, amelyre válaszolnia kell. Nem törölheti el tetszés szerint az adott történelmi szükségszerűségeket és alapozhatja meg a saját megkérdőjelezhetetlen történelmi szükségszerűségét valamilyen abszolút alapon.

Annyi biztos, hogy valamilyen ellenlépéseket az uralkodó rend mindig ki tud tervelni, még az őt fenyegető legsúlyosabb forradalmi válságban is. Az uralkodó rend oldalán állnak a társadalmi reprodukció hatalmas anyagi erőforrásai – amelyeket sokféle különböző módon használhat fel ellenfelei ellen – és az állam erőszakos, elnyomó hatalma. De mindez nagyon messze van attól, hogy egyértelműen eldöntse a kérdést. Ugyanis a tőkerendszer fejlődésének hanyatló korszakában a valódi kérdés az, és szükségképpen az is marad: vajon az adott feltételek között elfogadott válasznak a társadalmi válság *ellenében alkalmazott eszközei fenntarthatók-e,* és nemcsak pillanatnyilag, hanem *a történelmileg járható* jövőbeli fejlődés során is?

Mint a történelem krónikájából tudjuk, a kései XIX. századi kapitalizmus *válasza* a maga éleződő válságára a *monopolista imperializmus* rendszerének a létrehozása volt. Azaz a rendszer az imperializmus egy olyan formáját intézményesítette, amely egy döntő vonatkozásban nagyon más kellett hogy legyen, mint történelmi elődjei. Ugyanis ennek az újfajta imperializmusnak egyre inkább *monopolisztikus anyagi termelési alapokon* kellett újraalkotnia magát. Ugyanakkor – katonai téren teljesen előreláthatatlan mértékben szaporítva a robbanással fenyegető veszélyeket – a monopolisztikus imperialista tőkerendszer kifejezetten alkalmatlannak bizonyult arra, hogy meghaladja a szokásos katonai összeütközéseket a maroknyi domináns nagyhatalom között, amelyeknek elkerülhetetlenül szembe kellett kerülniük egymással, hiszen ez inherensen hozzátartozott a létrejött és megszilárdult nemzetállamok természetéhez.

A kérdés, amely megválaszolatlan maradt, a következő: történelmileg járható utat jelent-e ez a válasz a rendszer problémáira a tőke fejlődésének – úgy az anyagi termelés terén, mint az állam legitimálta politika szférájában – egyaránt hanyatló korszakában? Mint keserű történelmi tapasztalatainkból tudjuk: a monopolista imperializmus – alapvető objektív meghatározottságaival az anyagi termelés területén, együtt azzal, hogy a politika terén szisztematikusan képtelennek bizonyul kezelni a nemzetállam-alakulatok közötti szükségszerű ellentéteket – magával hozta *két világháború* kitörését, a maguk pusztító következményeivel, beleértve emberek százmillióinak a kiirtását. Ez a tagadhatatlan történelmi eredmény.

Tehát a tőkerendszer *válasza* történelmi fejlődése leszálló korszakának válságaira – melyeket a mindig növekvő *rombolás* jellemez – *végzetesen önellentmondásosnak* bizonyult. Ugyanis a tarthatatlan szisztematikus *romboló jelleg* kihívására, mely vészesen jelezte a tőke

fejlődése hanyatló ágba kerülése korszakának elérkezését és a történelem színpadára hozva a tőke *szükségszerű hegemonikus alternatíváját*, a tőke a *rombolás eszkalálódásával* „adott választ" mind az anyagi termelés területén, a maga a természetre gyakorolt, kontrollálhatatlan következményeivel, mind állami-katonai téren, előrevetítve ezzel az emberiség totális önmegsemmisítésének nagyon is reális veszélyét egy újabb világháború esetén. Nyilvánvalóan semmi *sem lehet* történelmileg kevésbé járható út az emberiség számára, mint ez.

III. A globális kényszer állama?

A mi korunkban a hosszú távú *történelmi életképesség* követelményéhez fogalmilag hozzátartozik a *globális fenntarthatóság* is. A távolabbi múltban ez a korlát persze nem érvényesült. A birodalmi hódítások és az állam elnyomó akciói úgy mehettek végbe, hogy egyáltalán nem kellett figyelembe venni globális következményeiket. De még a tőkerendszer hanyatló korszakának kezdetén is a Föld hatalmas területeit, a rajtuk élő hatalmas népességgel együtt a rendszer „hátrahagyhatta" úgy, hogy ez gazdaságilag produktív volt. Ez egy ideig bőséges lehetőségeket kínált a monopolista imperializmusnak, hogy érvényesítse a maga ellentendenciáit és meghosszabbítsa a tőkerendszer élettartamát.

Bizonyos, hogy röviddel a második világháború után a nukleáris fegyverekkel megjelent az emberiség antagonisztikus ellentétjeinek egy olyan dimenziója, amely *tiltó erőt* jelentett a további konfliktusok gerjesztésével szemben. De még ekkor is az ipari termelés területén az *anyagi pusztítás,* amely a természetet is potenciálisan visszafordíthatatlan mértékben érintette, sokkal kisebb volt, mint amilyenné akkor vált, amikor a tőke *abszolút korlátjainak* működésbelépése révén kirobbant a tőkerendszer *strukturális válsága.*[16] Így korunkban *abszolúte megengedhetetlenné* lett, hogy bármelyik nagyhatalom ne akarjon lemondani arról a reményről, hogy a továbbélő és még egyre erősödő katonai ellentéteket – egy potenciálisan világméretűvé szélesedő – katonai támadással döntse el. Ezért az emberiség antagonisztikus ellentétjeinek semmilyen megoldását sem tekinthetjük *racionálisnak,* hogyha *történelmi életképessége* nem párosul *globális fenntarthatóságával.*

Ámde – habár a további rombolás abszolúte megengedhetetlenné vált – azok, akik a jól beágyazott hatalmi érdekeket szolgálják, szembeszállnak a racionalitásnak még a legelemibb követelményeivel is.

Ahelyett, hogy a globális antagonizmusok *okaira figyelnének* – hogy az emberiség a társadalmi anyagcserében gyökeredző alapjaiknál kezdve le tudja küzdeni ezeket –, ők az állami elnyomás eszkalációját védelmezik, mint a konfliktusok *következményeinek* kényszerű orvosságát. *Mindez* a „szellem a palackba való visszagyömöszölésének" tündérmeséje szellemében fogant, és ezzel próbálkoznak még globális keretben is. Így a *liberális imperializmus* veszedelmes elképzelését – mint a „megbukott államok" elleni fellépésre szolgáló ürügyet – éppen napjainkban hirdetik némelyek, teljesen felelőtlenül. Ugyanebben az értelemben a polgári politikai gazdaságtan egy fontos szerzője, Martin Wolf egészen önkényesen használta „a globális közösség" önigazoló fogalmát – amelynek a nevében ténylegesen az elemi emberi jogok legbrutálisabb megsértéseit követte el az amerikai imperializmus és „készséges szövetségesei" –, ragaszkodva hozzá, hogy szerinte „a globális közösségnek meg kell hogy legyen a *hatalma* és az *akarata, hogy beavatkozzék,* amikor az egyes államok teljesen kudarcot vallottak".[17]

Ezen a módon az erőszakos állami beavatkozást és az elnyomást védelmezik – potenciálisan katasztrofális következményei ellenére is. És senki nem mondhatja meg, meddig mehet el ennek agresszív felmagasztalása. Mert még a „globális kényszerítő állam" lidércálomba illő elképzelését is védelmezik némelyek – figyeljük csak meg – a „racionalitás", mint olyan, nevében. Így azt olvassuk G. C. A. Gaskin Hobbes Leviatán-jának az Oxford University Pressnél megjelent kiadásához írott bevezetőjében, hogy „*racionális* lenne megalakítani egy világállamot, vagy hozzátehetjük, legalábbis egy olyan ENSZ-et, amely *szuverén kényszerítő hatalommal* rendelkezik".[18] Gaskin elképzelése az ilyen „racionalitásról", amely persze teljes abszurditás, Howard Warrendernek egy Hobbesról szóló, az *Encyclopedia Americaná*-ban megjelent cikkén alapul. Természetesen az ilyen veszedelmes „racionalitás" eredeti gyökereinél megtaláljuk a háborúpárti álmodozást arról, hogy az Egyesült Államok gyakorolta világméretű állami elnyomás mindörökre képes lesz betölteni egy „szuverén kényszerítő hatalom" szerepét. Persze nem lehet kétséges, hogy manapság sokan hisznek ebben a veszedelmes elképzelésben, a nagyhatalmú állami vezetőkörökben, főleg az Egyesült Államokban. Az elmúlt évezred vége felé a korlátlan amerikai hatalom agresszív propagandistái azt állították, hogy a XX. század az „amerikai évszázad" volt, és mostantól az előttünk álló egész új évezred is az „amerikai évezred" lesz. Az embert ez emlékezteti Winston Churchill álmára, hogy a *Brit Birodalom* – amely akkor az ő vezetése alatt állt – a maga teljes dicsőségében fennmarad „a következő ezer évben".

Ámde vannak bizonyos kijózanító kérdések, amelyekkel szembe kell néznünk a tervezett „globális kényszer államát" illetően:

1. Hogyan lehetne az *egész világra* kiterjesztett méretekben és *folyamatosan* előteremteni az anyagi erőforrások elképesztő összegét a „globális kényszer" eme államához egy olyan korban, amikor éppen a leghatalmasabb kapitalista államok (bevallani persze nem akart) államcsődjét látjuk. Az Egyesült Államok esetében ez a csőd azt jelenti, hogy az államadósság közeledik a *húszbillió dollár* csillagászati összegéhez.

2. Nem teszik-e az USA romboló, kényszert gyakorló nemzetközi akcióinak *költségei* Vietnámban, Afganisztánban és Irakban – amelyekről *csak* viszonylag szerény mintavétel alapján tudunk biztosat – a maguk elfogadhatatlanul nagy költségeivel önmagukban megengedhetetlenné, hogy bármely állam a jövőben ilyesmivel próbálkozzon? Jóval a vietnámi háborúban való megalázó vereség előtt Dwight D. Eisenhower tábornok már hangoztatta kritikáját a katasztrofálisan pazarló és ellenállhatatlanul növekvő amerikai katonai kiadásokkal szemben. Tette ezt akkor, amikor az Egyesült Államok „gazdasági fekete lyuka" (a mindent elnyelő katonai költségvetés) még nagyon messze volt a mai, tagadhatatlanul csillagászati számoktól.

3. Mindenekelőtt pedig: mikor fogják az állami represszió agresszív teoretikusai elkezdeni *beismerni*, hogy *a szuverenitás elsődleges jelentése* – amely szükségszerű meghatározottságainak *objektív bázisán* alapul – a szükséges belső uralom az adott nemzetállam strukturálisan alávetett tagjain. A szuverenitás bármilyen *kívülre való* kiterjesztéséhez – amelynek az a célja, hogy leküzdjék az államközi ellentéteket, melyekkel az állam valamely más állammal való konfliktusában szembesül – *biztosítani kell* ezt a *belső uralmat,* mint a potenciálisan sikeres külpolitikai cselekvés *előfeltételét.* Ezenfelül az államnak nem egyszerűen a „tulajdonosi individualizmus* politikai elméletének"

* A „tulajdonosi liberalizmus" (possessive individualism) C. B. Macpherson kanadai marxista politikafilozófus által a nyugati társadalmak liberális politikafilozófiai hagyományának jellemzésére alkotott kifejezés. Lényege az, hogy az embert úgy tekinti mint akinek szabadsága az önmagával, képességeivel és tulajdonával való szabad – külső beavatkozástól mentes – rendelkezésében áll, és a politikai közösség feladatát abban látja, hogy ezt a szabadságot biztosítsa. A „tulajdonosi liberalizmus" így elvonatkoztat mind az emberek kötelességeitől a közösséggel szemben, mind pedig attól, hogy egyenlőtlen vagyoni helyzetük miatt ki lehetnek szolgáltatva egymásnak – *a ford. megj.*

megfelelő belső uralmat kell gyakorolnia.[19] A szuverenitás szférájában mindenfajta „tulajdonosi *individualizmusnak*" úgy kell megjelennie, mint *osztályelnyomásnak*, uralomnak azok fölött, akik strukturális okokból meg vannak fosztva a termelést irányító tulajdontól. Enélkül nem lehetne semmilyen jelentése.

Így az az elképzelés, hogy a *politikai elmélet síkján kigondolt* „globális kényszert gyakorló állam" – akár az Egyesült Nemzetek keretében, akár bármilyen más keretben helyezzük el – gyakorolhatná a maga elképzelt kényszerítő funkcióit anélkül, hogy megcélozná és kiküszöbölné azokat a belső antagonizmusokat, amelyek az egyes országok anyagi újratermelési szintjén szükségképpen létrejönnek, teljesen értelmetlen. Ugyanis ehhez arra lenne szükség, hogy radikálisan meghaladjuk az *osztályelnyomásból fakadó belső antagonizmusokat*, amelyek a fennálló társadalmi anyagcsererendszer lényegéhez tartoznak és abba hierarchikus módon beágyazódtak.

IV. Az egyenlőség strukturális korlátai

A történelemben, amíg működött a társadalmi rend autoriter eszközökkel való kikényszerítése, nagyon sokáig a társadalmi problémák hatékony megoldásnak tűnt az, hogy egyszerűen figyelmen kívül hagyták a végletes társadalmi különbségekkel szembenálló erőket. Franciaországban például annak a harmadik rendnek a közrendűjeit, amelyet a tőkés fejlődés korai szintjén túlnyomórészt a polgárság erői alkottak – és akiket egy darabig szívesen láttak a másik két rend, a klérus és a nemesség mellett a rendi gyűlésben –, könnyen figyelmen kívül hagyhatta az autoriter királyi hatalom, oly módon, hogy 1614-től a francia forradalom 1789-es kirobbanásáig egyszerűen nem hívta össze a rendi gyűlést.[20] Ámde a történelem iróniájaként a forradalom idejére a munkások nagy tömegei jócskán felduzzasztották a harmadik rend sorait, ezzel hatalmas problémákat teremtve a jövőre nézve. Ténylegesen ezek a nagy tömegek meghatározó szerepet játszottak a francia forradalom kezdeti szakaszában.

A XVIII. századi felvilágosodás szellemi életének nagy alakjai megpróbáltak megoldást nyújtani a növekvő társadalmi és politikai problémákra úgy, hogy alapjaiban nem akarták megváltoztatni a társadalmat. Ama paradox meggyőződésük miatt tudták megtenni ezt, mely szerint az ész előrehaladása a történelemben összekapcsolódik az egyenlőség és igazságosság egy „természetes" rendjéhez – amelyet

a tőke anyagi-termelési hatalma közvetít. Így Adam Smith például erőteljesen érvelt a felvilágosodás eme víziója mellett:

> „Ahogyan minden egyén [...] szükségképpen arra törekszik, hogy a társadalom évi jövedelmét tőle telhetően növelje. Általában persze nem áll szándékában előmozdítani a közérdeket, s nem is tudja, hogy mennyire mozdítja azt elő. Amikor a hazai iparkodás támogatását részesíti előnyben a külföldiével szemben, akkor csupán a saját biztonságát kívánja elősegíteni; amikor pedig ezt az iparkodást olyan irányba igyekszik terelni, hogy annak a terméke a lehető legnagyobb értékű legyen, akkor csak a saját javát kívánja szolgálni, s ebben, akárcsak sok más esetben, egy láthatatlan kéz vezeti egy olyan cél felé, amely nem is szerepelt a terveiben. [...] Saját érdekét követve általában eredményesebben mozdítja elő a társadalomét, mint amikor valóban ez áll a szándékában." [21]

Ama hitének köszönhetően, hogy az egyéni önérdek és maga a természet egymással harmóniában szolgálja a közjót, Smith egy pillanatig sem habozott, hogy *kizárja* nemcsak az egyes politikusokat, hanem még a fennálló politikai intézményeket is a termelés rendszerének mindenre kiterjedő, eredményes vezetéséből, amelybe szerinte nem szabad beavatkozni. Így húzza alá ezt a kérdést: „Az államférfiú, aki megkísérli megmondani a magánszemélyeknek, hogy hogyan alkalmazzák tőkéjüket, nem csak teljesen fölöslegesen terheli meg magát, hanem olyan hatalmat igényel magának, amely nem csak egyetlen emberre nem bízható, hanem *semmiféle tanácsra vagy testületre sem,* és amely akkor lenne a legveszélyesebb, ha olyan ember kezébe kerül, aki elég bolond és öntelt ahhoz, hogy azzal hízelegjék magának, hogy képes lenne gyakorolni azt."[22]

Ámde az amerikai és francia forradalmak kitörésével nagyon is egyértelművé vált, hogy a tőkés társadalom működéséhez nem elég egyszerűen a régi politikai rend intézményeit háttérbe szorítani. Valami nagyon mást kell a helyükbe állítani politikai téren is, tekintettel az osztályellentétek kiéleződésére. Mert a francia forradalomban a munkások nagy tömegei – akik a társadalom nagy többségét alkották – elkezdték érvényesíteni saját osztályérdekeiket a burzsoáziával való elkerülhetetlen konfliktusaik során.

Ebben az értelemben a francia forradalom kibontakozásával az, ahogyan az osztálytársadalmak nagy válságok idején hagyományosan kezelték ezeket a problémákat – tudniillik hogy az *uralkodó személyek*

egyik osztályát felváltották egy másikkal, például a rabszolgatartó társadalmat a feudálissal, de anélkül, hogy radikálisan megváltoztatták volna magának az osztályelnyomásnak a strukturálisan beágyazott módjait –, enyhén szólva is rendkívül problematikussá vált. És a társadalmi változás szükségességének ez az alapvető társadalmi dimenziója (a dolgozó emberek nagy tömegeinek bevonása a közéletbe) *soha* többé nem tűnt el a társadalmi küzdelmekből. Éppen ellenkezőleg: a XIX. és XX. század nagy forradalmai, az időleges visszafordulások és vereségek ellenére mindig újraélesztették ezt, mindig közelebb jutva a valóban globális méretű forradalomhoz.

A francia forradalom előtt a legradikálisabb francia intellektuel, Jean Jacques Rousseau megpróbálta megvilágítani a szóban forgó antagonizmus megszüntethetetlen társadalmi-strukturális dimenzióját. A létező állapotokat, az uralkodó rend és az azok közötti viszonyt, akik annak elnyomását elszenvedik, a következő erőteljes, szarkasztikus szavakkal jellemezte. A társadalmi szerződés feltételei az emberek eme két rendje között néhány szóban összefoglalhatók: „neked szükséged van rám, mert én gazdag vagyok, te pedig szegény. Ezért megállapodunk egymással. Megengedem neked, hogy abban a tisztességben részesülj, hogy szolgálj engem, azzal a feltétellel, hogy azt a keveset, ami neked megmaradt, rám ruházod, jutalomból azért a fáradságért, amit nekem a te irányításod jelent."[23]

Rousseau javasolt megoldásának a legfontosabb része az volt, hogy a társadalom irányítójaként az Általános akarat-ot kell elfogadnunk, amely az emberi értelem előrehaladásával egyre inkább szembe tud szállni az ember antagonisztikus, romboló hajlamaival. Ez az általa védelmezett gondolat maradt a messze legkomolyabban megvitatott és védelmezett része Rousseau politikai víziójának, minden torzítás ellenére. Rousseau világossá tette, hogy a *Szabadság* eszméje védelmezhető önmagában, azok ellenében is, akik ignorálják a társadalmi egyenlőségre való igényt. Mi több, kategorikusan megállapította még azt is, hogy *nincs szabadság egyenlőség nélkül*.[24] Dél-Amerikának a spanyol uralom alóli nagy felszabadítója, Simón Bolivár a maga tetteivel erőteljesen érvényesítette Rousseau szellemében ezt az emberi egyenlőségbe vetett hitet, annak ellenére, hogy még a saját táborában is erőteljes ellenzésbe ütközött olyanok részéről, akiknek társadalmi érdekeit ez az egyenlőségeszmény sértette.

Mint tudjuk, Rousseau a francia forradalom kitörésekor már nem élt, de előre jelezte annak eljövetelét, amikor figyelmeztetett: „[…] elkerülhetetlennek látom. Európa valamennyi uralkodója a legteljesebb

egyetértésben sietteti a fejlődést."[25] Azonban Rousseau elméletével az volt a maradandó, súlyos probléma, hogy a szóban forgó társadalmi antagonizmus elválaszthatatlan volt a termelés menetét irányító magántulajdontól, a magántulajdon intézménye pedig az emberek túlnyomó többségét *kizárta* a hatalomból. Ez pedig egy *strukturálisan* eltérő választ követelt meg, radikálisan más választ, mint amelyet akár Rousseau radikális elméletének keretei között adni lehetett.

Rousseau rendszerének alappremisszája a *magántulajdon*nak, mint a civil társadalom megszentelt alapjának a feltételezése volt, s a „középrendi állapot" – ő ennek az általános elterjesztésével akarta bevezetni a társadalmi egyenlőséget – szerinte a javak elosztása egyetlen, a magántulajdon szentségével összhangban lévő formája: „Bizonyos, hogy a *tulajdonjog* a legszentebb a polgárok összes jogai között, s bizonyos tekintetben *még fontosabb* mint *maga szabadság* [...]; a tulajdon a civil társadalom igazi alapja, s a polgárok vállalkozásainak valódi garanciája: mert ha az, amit a tulajdonnal tesznek, nem volna számonkérhető az emberektől, akkor mi sem lenne könnyebb, mint megkerülni a kötelességeket és nevetni a törvényeken."[26]

Ami a „középrendi állapotot" illeti, Rousseau szerint szükségessége inherensen benne rejlik magának a társadalmi életnek a követelményeiben. Ezt ő így fejezi ki: „Rossz kormányzat alatt az egyenlőség csak látszólagos és csalékony, s csupán arra szolgál, hogy a szegény nyomorban, a gazdag pedig jogtalan birtokában maradjon. A társadalmi állapot általában csak addig előnyös az emberekre nézve, amíg *mindenkinek van valami, de senkinek sincs túlságosan sok tulajdona.*"[27]

Ami Rousseau nemes társadalomvíziójából hiányzott, az az volt, hogy nem látott bele megfelelően a tőke *kontrollálhatatlanul önmagát bővítő dinamikájába* (amelyet sokkal jobban megértett Adam Smith és a többi polgári közgazdász) és azokba a szükségszerű *materiális hatalmi viszonyokba*, amelyek együtt kell hogy járjanak a tőkének a társadalomban való expanziójával. A tőkének ebből az expanzív dinamikájából és a ráépülő hatalmi viszonyokból az következik, hogy a „középrendi állapotról" mindenkire való kiterjesztésének naiv elgondolását utópisztikus ábrándként fogja elsöpörni a valóságos történelmi fejlődés. Ugyanis az egyenlőség megvalósításához soha nem volt elég, és soha, még távolról sem lesz elég – bármilyen őszinte jószándékkal akarják is – a társadalom vagyonának igazságosabb *elosztását* követelni, hogyha ugyanakkor nem határozzuk meg egyértelműen e gazdagság *megtermelésének* a megfelelő módját. Ezekben a kérdésekben a *termelés* kérdése mindig a legátfogóbb vagy

túlsúlyos mozzanat (a marxi übergreifendes Moment). Ez azért van így, mert ha a termelés módját a társadalomkritika nem kérdőjelezi meg, akkor a termelés jellege könnyűszerrel, a saját fennmaradását szolgáló módon eleve meghatározza, hogy milyen elosztási módok lehetségesek az adott társadalomban.

V. Formális versus valódi egyenlőség

Arra az időre, amikor a felvilágosodás nagy német filozófusa, Immanuel Kant küszködött ezekkel a problémákkal, jóval a francia forradalom kitörése után, a társadalmi robbanások és a katonai erőszak már nemcsak Franciaországot, hanem Európa jelentős részét is elborította, s úgy tűnt, hogy a maga félelmes erejével el fogja borítani az egész kontinenst. A filozófus ezért alternatívát akart nyújtani a folyamatos vérontással szemben, ezen a módon:

> „[A] Föld népei közt egyszer s mindenkorra teljesen beállott valami (szűkebb vagy tágabb) közösség. Annyira jutott a dolog, hogy a Föld *egyetlen* pontján történt jogsértést valamennyi helyén megérzik. Ekként a *világpolgárjog* eszméje nem valami fantasztikus és *túlcsigázott* módja a jog elképzelésének, hanem szükséges kiegészítése mind az állam, mind a népjog megíratlan kódexének a nyilvános emberi joghoz általában s így az *örök béké*hez. Csak ezalatt a feltétel alatt hízeleghetünk magunknak azzal, hogy ahhoz folytonos közeledésben vagyunk. [...] Az, aki ezt a biztosítékot (garanciát) nyújtja, nem kisebb valaki, mint maga a *nagy mester,* a *Természet: natura daedala rerum.* Mechanikus folyásából láthatólag elővillog célszerűség, hogy az egyetértést az emberek meghasonlásain keresztül *akaratuk ellenére is* majdan felvirítsa."

Ezt elképzelni: teoretikus tekintetben kétségtelenül túlzott gondolat. Praktikus szempontból azonban olyan, mint egy dogma, és a maga realitása szerint jól megalapozott. (Így például az *örök békéről* való kötelesség fogalom szempotjából: hogy a természetnek ama mechanizmusát erre felhasználjuk.)[28]

Ezen a módon tehát Kant maga lelkesen mutatja meg nekünk, hogy saját megoldása a valóság nyilvánvalóan kezelhetetlen ellentmondásaira semmi más, mint álmodozás, illetve egy megvalósíthatatlan utópia világának igenlése. Ragaszkodik hozzá, hogy az, aminek a világban

tanúi vagyunk, felfogása szerint paradox módon erőszakos formában, az valójában a *természet teleológiája* (egyfajta gondviselés), a maga az ész által előírt *erkölcsi cél* megvalósulása – az egyének által egymás ellenében kergetett önző célok ellenében –, de különös módon éppen ezeken *keresztül.* Így kiterjesztette az – ilyen módon megszorított – ész fogalmát az erkölcs területére, s tette ezt nemcsak a természet magasztos teleológiájára, hanem a természet ama elképzelt *mechanizmusára* hivatkozva, amely előmozdítja az örök béke kötelezettségét. Nagyon korlátozott mértékben ugyan, de Rousseau szellemében Kant még azt is megpróbálta, hogy elfogadja saját filozófiai céljaira az Általános akarat eszméjét, feltéve, hogy orvosolható lenne az, amit ő az általános akarat „gyakorlatilag hatástalan" jellegének nevezett. Az általános akarat eme átalakítását ezen a módon próbálta elérni, az ész követelményeinek a maga módján való teljessé tételével: „De most a természet a tisztelt, de a gyakorlatra tehetetlen, általános, az észre alapított akaratnak a segítségére jő. Éspedig éppen azokkal az önző hajlamokkal. Tudniillik csak az állam jó szervezetétől függ (ami mindenesetre az emberek hatalmában van) azoknak erőit úgy irányítani egymás ellen, hogy egyik a másikat romboló hatásában fenntartsa, vagy ezt megszüntesse: az eredmény aztán az észre nézve úgy jön ki, mintha egyik se léteznék. Így az ember, még ha nem is erkölcsileg jó ember, mégis kényszerül jó polgár lenni."[29]

Természetesen a tényleges történelmi fejlemények nem alkalmazkodtak Kant nemes, ámde teljesen utópisztikus elképzeléséhez, ama állítólag „természeti mechanizmus" ellenére sem, amelyről ő feltételezte, hogy az önzés erőit egymás *ellen* irányítva hatékonyan *kiegyensúlyozza* őket, hogy az erkölcsi céllal összhangban általánosan létrejöjjön a *jó állampolgárok* világa. A háború és pusztításai évtizedekig folytatódtak, még a forradalom utáni francia és európai kontextusban is Kant örök békéről szóló esszéjének születése (1795) és a napóleoni háborúk vége között, s azóta is, egészen a mi napjainkig *sohasem* tűnt úgy, mintha a háború egyre veszélyesebb uralma életünk fölött véget érhetne. Hiszen néhány évig az első világháború után az emberek őszintén, de nagyon naivan úgy beszéltek róla, mint „arról a háborúról, amely véget vet minden háborúnak". Ám a brutálisan kijózanító valóság az volt, hogy az első világháború után *két évtizeddel,* az emberiség antagonisztikus ellentétektől hajtott erői megint egymás ellen harcoltak, egy újabb *világháborúban.* A mi korunkban pedig az „örök béke" bizonyossága helyett csak az emberiség – egy újabb világháború esetén a nukleáris, kémiai vagy biológiai fegyverek révén

bekövetkező – teljes önelpusztításának bizonyossága adódik még hozzá történelmileg anakronisztikus államaink végső vezérlőrendszere alatt működő antagonisztikus társadalmi anyagcsererendszerünk robbanással fenyegető ellentmondásaihoz.

Kant elképzelésében minden a *politika területén* maradt, a német filozófus morális intései és posztulált teleologikus természeti mechanizmusa ellenére is. Minden ilyen elképzelés kifejezetten esélytelen volt, hiszen a fennálló társadalmi újratermelési rendszer *anyagi-strukturális meghatározottságait* a korban nem lehetett semmiféle *lényegi* – a maradandó, minőségi változást szolgáló – *kritikának* alávetni.

Ez volt az oka annak, hogy az elképzelt „egyetemes világtörvény" gondolata – amely a XX. században még valamiféle intézményes változatban is, a Népszövetségként újjáéledt – pontosan ugyanúgy „a jogról való gondolkodás fantasztikus és *utópikus* módja" maradt, mint Kant elképzelése, bármily ékesszólóan tagadta is maga Kant ezt a vádat. Mert a valóságban a legünnepélyesebben deklarált törvényeket is a legnagyobb könnyedséggel kiforgatják az egymással diametrálisan szembenálló társadalmi érdekek szolgálatában, mikor ezt a háttérben álló anyagi meghatározottságok így kívánják.

Ebben a vonatkozásban a leküzdhetetlen ellentmondás az volt – és az is maradt –, hogy a teoretikusok a maguk vágyálmaiban eltávolítják a társadalmi antagonizmusok *anyagi* dimenzióját, és megpróbálják ezeket átalakítani pusztán *formális jogi meghatározottságokká* és különbségekké, amelyek a deklarált jog állítólagos hatálya alatt állnak.

Kant nagyon világosan kifejtette ezt a fajta megközelítést úgy, hogy egy teljesen elfajult analógiát alkotott a riasztó egyenlőtlenségek valamiféle „természetes" rendjével. Ezekkel a szavakkal próbálta meg igazolni az igazolhatatlant:

> „Az egyik ember jóléte nagyon nagy mértékben a másik ember akaratától függ, ugyanúgy, ahogy a szegények a gazdagoktól függenek, és annak, aki függ, engedelmeskednie kell a másiknak, ahogy egy gyermek engedelmeskedik a szüleinek vagy a feleség a férjének vagy megint csak, ahogy egy ember parancsnokolhat egy másik felett, vagy az egyik ember szolgál és a másik fizet érte, és így tovább. Mindazonáltal minden *szubjektum egyenlő* a másikkal a *törvény előtt,* amely, az általános akarat megnyilatkozásaként csak egyetlen és mindenkire vonatkozó törvény lehet. Ez a törvény annak a tárgynak, amellyel kapcsolatban jogokkal rendelkezhetek, *a formájára és nem a tartalmára vonatkozik.*"[30]

Bizonyos, hogy manapság egyetlen épeszű ember sem kérné a nőket, hogy úgy engedelmeskedjenek a férjüknek, ahogyan Kant szerint kellene, sem nem rendelné el a strukturálisan alárendelt osztályok tagjainak, hogy „engedelmeskedjenek a gazdagoknak, akik fizetnek nekik", az anyagi újratermelés Kant-féle feje tetejére állított víziójának szellemében. De beszélhetünk-e ma a jogilag egyenlőnek deklarált férfiak és nők *valódi egyenlőségéről* a mi társadalmunkban? Vagy tekinthetjük-e jogosnak és helyesnek a rettenetes valóságos egyenlőtlenségeket társadalmunkban az élet minden területén pusztán azért, mert a törvény áldását adja rájuk?

Tragikus módon Kantnak igaza lett abban az értelemben, hogy az államilag kikényszerített jogrend érvényesült és továbbra is érvényesül társadalmunkban abban az értelemben, hogy „az állampolgárok, mint jogalanyok egyenlősége" csak a „formájára és nem a tartalmára" vonatkozik azoknak az életkérdéseknek, amelyeknek abszolút szükséges lenne egy alapvetően másfajta megoldása, mint az, ahogy a mi társadalmunk kezeli őket.

Így Kantnak azzal sikerült „orvosolnia" a „rousseau-i általános akarat gyakorlatilag hatástalan jellegét", hogy kiüresítette ezt a fogalmat, megfosztotta anyagi tartalmától és átfordította az állítólag mindenkire egyenlően vonatkozó törvény pusztán formális-jogi fikciójába. Ekképpen Kant feltételezi, hogy elfelejtjük: Rousseau szerint „[a] társadalmi állapot általában csak addig előnyös az emberekre nézve, amíg mindenkinek van valami, de senkinek nincs túlságosan sok tulajdona."[31] Így Kant számára egyáltalán semmilyen nehézséggel nem jár annak kijelentése, hogy „az emberek, mint szubjektumok általános egyenlősége az államban teljesen jól megfér az emberek *tulajdona legnagyobb mértékű egyenlőtlenségével*".[32]

VI. A valóságos döntéshozói hatalom

Itt eljutottunk korunk egy abszolút alapvető kérdéséhez. Hogyha ezt a döntő jelentőségű kérdést az igazságtalanul elosztott anyagi javak kérdéseként fogalmazzuk meg, ahogyan – önigazoló módon – még a felvilágosodás egyes legnagyobb gondolkodói is tették, mint éppen imént láttuk Kantnál, az annyi, mint „a szekeret fogni a ló elé". Ezzel a gondolatmenetünk nem mehet – és igazság szerint nem is kell mennie – egy lépéssel sem előre. Ugyanis az anyagi javak megoszlása az egyének, éppúgy, mint a társadalmi osztályok között, szükségképpen

magának a *tulajdonnak* a sokkal alapvetőbb fogalmától *függ.* És ennek az egész társadalmat átfogó tulajdonrendszernek a társadalomban érvényesülő hatalma az, amely a sokféle anyagi eszközt oly egyenlőtlenül osztja el az emberek között.

A tulajdonnak ez az alapvető fogalma az, ami ezekben a kérdésekben elsődlegesen számít: ezzel jutunk el a valóságos értelemben vett egyenlőtlenség kérdésének szívéhez, nem pedig azzal, amikor a társadalmat alkotó egyének valódi tulajdonának és valódi egyenlőségének kérdését a tendenciózusan az osztály-kizsákmányolást szolgáló *formális* (jogi) meghatározottságokra redukálják. Nevén nevezve ezt az alapvető fogalmat: nem más ez, mint a társadalmi egyének *valóságos* és nem pusztán formális rendelkezése *a döntéshozói hatalommal* életük minden kérdésében.

Az emberiség története során, amint tudjuk, a maga antagonisztikus társadalmi anyagcsere-reprodukciójának antagonisztikus létezési módjában a döntéshozói hatalomnak ez a *valóságos* hatalma elidegenült a társadalomtesttől, és az állam végső vezérlő struktúrája gyakorolta, a maga szükségképpen hatalmat *bitorló* módján. Mint a társadalomra rákényszerített átfogó vezérlési struktúra – amely a fennálló antagonisztikus társadalmi *anyagcsererendszert* örökíti meg – az állam *nem működhetett és nem működhet* más módon, bármilyen destruktív következményekkel jár ez – akár világháborúk *formájában* – az emberiségre nézve. És a tragikus igazság az marad, hogy *a valóságos döntéshozói hatalom soha* nem került vissza a társadalmat alkotó egyénekhez, még akkor sem, amikor a meghirdetett új típusú állam azt ígérte, hogy a maga radikálisan újszerű társadalmi legitimációját erre fogja alapozni.

Jellemző módon Kant „az emberek közötti egyenlőtlenség fokozatairól" beszélt, ugyanakkor azt állítva, hogy „legnagyobb mértékű egyenlőtlenségük" egészen összeegyeztethető Rousseau – anyagi tartalmától teljesen megfosztott – „általános akarat" fogalmával. Azonban a *fokozatok* fogalma csak a Kant és mások által védelmezett igazságtalan anyagi vagyonmegoszlásra alkalmazható. A valódi probléma, amely éppenséggel teljes mértékben meghaladhatatlan a kanti – vagy bármilyen más – jogi-formális eszközökkel, beleértve az „egyenlő jogokon alapuló demokratikus államnak" és szavazóurnáinak legtöbbet propagált fikcióját is, az, hogy a szóban forgó *legalapvetőbb tulajdonnak nem lehetnek fokozatai.* Mert a tulajdonlás legalapvetőbb típusa nem más, mint a *társadalmi egyének valóságos döntési hatalma* életük összes ügyeiben. Ez az, ami elidegenedett a

társadalomtesttől már azóta, hogy a történelem során, az államalakulatok sokféle változatos formájában, létrejöttek a társadalomban az átfogó döntéshozatal elkülönült szervei.

Igazság szerint vagy rendelkezünk ezzel a *valóságos* – azaz nem kiüresedetten formális és a valóságban semmit sem érő – döntéshozói hatalommal, *vagy nem.* Amikor ennek a *fokozatairól* beszélünk, az önellentmondásos, éppen úgy, mintha megpróbálnánk „a valódi egyenlőség fokozatairól" beszélni. Mert hogyha csak valamilyen *fokozatban rendelkezünk* valódi döntéshozatali hatalommal, akkor elkerülhetetlenül felmerül a kérdés: kié a hatalom többi része? A kérdés pedig önmagában hordja erre az önevidens választ: bárkié is legyen, *nem a miénk*! Mert valójában nem a miénk, hiszen – *antagonisztikus* társadalmi anyagcsererendszerünk strukturálisan beágyazott *rendszerszintű* meghatározása miatt – *maga az állam az, amely bitorolja a döntéshozatali hatalmat*, a maga, az emberi társadalomra rákényszerített létezési módjával, a társadalmi döntéshozatal átfogó vezérlőrendszereként. És ami a dolgot még inkább megnehezíti ebben a vonatkozásban, az az államhatalom túltengésének történelmileg meghatározott szükségszerűsége, ama szükségszerűség, amely miatt az össztársadalmi döntéshozói hatalomnak az állam általi elbitorlása az emberektől nem az „állami túlkapások" – elvileg a *politika területén is* valaminő felvilágosodott politikai beavatkozással korrigálható – önkényeskedő eljárásait jelenti, ahogy még a legjobb liberális politikai teoretikusok is – hiábavalóan – diagnosztizálták. Ugyanis történelmi szükségességének – amelyet maga a történelem kibontakozó folyamata, mint *eltűnő* szükségszerűséget határoz meg – egész időtartama alatt az államnak történelmileg kialakult társadalmi anyagcsererendszerünk *strukturálisan beágyazott antagonisztikus meghatározottságai által éppen azt a feladatot szabják ki,* hogy elbitorolja az emberektől az össztársadalmi döntéshozói hatalmat.[33] Éppen ez az, amit radikálisan meg kell változtatni, a maga *kauzális alapjaiban*, hogyha valamilyen történelmileg járható megoldást akarunk találni társadalmunk – az egész emberiség pusztulásának lehetőségét magukban hordó – ellentmondásaira.

Minden államalakulat a történelemben a társadalmi létezés *lényegi* kérdéseivel kapcsolatos döntéshozói hatalmát egy ennek megfelelő, a hatalom *lényegét* érintő módon érvényesítette – mindegy, hogy milyen ideológiával racionalizálta vagy legitimálta – az emberek „formális egyenlőségére" hivatkozva a maga akcióit. Úgyszintén a történelem minden államalakulatára jellemző, hogy a rivális szomszédállamokkal

való erőszakos, antagonisztikus összeütközések mindig hozzátartoztak ahhoz, ahogy végső soron eldöntötték társadalmuk kérdéseit. Nem a kapitalizmus találta ki a háborúkat, és nem is a kapitalizmus találta ki a többletmunka kizsákmányolását. Ámde bizonyosan a kapitalizmus teremtette meg az *abszolúte megengedhetetlen világháborúk* történelmi feltételeit, nemcsak azzal, hogy könnyen hozzáférhető, és az egész emberiség elpusztítására alkalmas fegyvereket hozott létre, hanem elsősorban azzal, hogy újratermelési struktúráit *anyagi értelemben terjeszkedve globálissá tette* – de úgy, hogy közben az ennek megfelelő globális állam megalkotása nem lehetséges. Magának az állam történelmi anakronizmusának a tőkerendszer tartósan antagonisztikus alapján való fennmaradása szükségszerű kísérőjelensége e fejleményeknek.

A XX. század két világháborúja között még lehetett álmodozni valamiféle kantiánus Népszövetségről, amely az „örök béke" ügyét szolgálná – de már nem sokáig. Ma „a hatalom realistái" csak a *globális állami kényszer* lidércálomba illő megoldását tudják elképzelni korunk nemzetközi problémáinak megoldásaként.

Van-e más útja ennek az antagonisztikus romboló dinamikának, amikor továbbélése – az állam felülről kikényszerített legitimációjának égisze alatt – csak az emberiség öngyilkosságát jelentheti? Ez az abszolút életbevágó kérdés, amelyre korunk sürgős választ kíván.

Jegyzetek

[1] Karl Marx: *A tőke I.* MEM 23. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 234.
[2] Marx (1967): i. m. 254.
[3] Például a liberális állam, a fasiszta állam, vagy akár a posztforradalmi szovjet állam.
[4] Amely Giovanni Giolitti liberális olasz kormányához kapcsolódott, 1922-ben.
[5] Lásd például Hegel messzire nyúló érvelését a nemzetállam mellett.
[6] Egy erről a témáról szóló kiemelkedő, úttörő munka a szocialista baloldalon John Bellamy Foster könyve: *Marx's Ecology: Materialism and Nature* (New York: Monthly Review Press, 200); lásd még John Bellami Foster – Brett Clark – Richard York: *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth* (New York: Monthly Review Press, 2010). A legutóbbi szakaszt illetően lásd Ian Angus erőteljesen érvelő és gazdagon dokumentált könyvét: *Facing the Anthropocene: Fossil Capitalism and the Crisis of the Earth System* (New York: Monthly Review Press, 2016).
[7] Ezt az előadást 1970-ben írtam és a London School of Economics-on tartottam meg, 1971. január 26-án.
[8] Karl Marx: *A német ideológia.* MEM. 3. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 39.
[9] Marx (1976): i. m. 60.

[10] Marx (1976): i. m. 71.
[11] Természetesen Marx és Engels lelkes olvasói voltak a *The Economist*nak.
[12] Marx levele Engelshez 1858. október 8. In MEM 29. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 339.
[13] Engels az *Anti-Dühring* előszavában világossá tette, hogy azért írta ezt a könyvet, mert „készülődtek arra, hogy Dühring elméletét népszerű formában elterjesszék a munkások között".
[14] Marx levele Ludwig Kugelmannhoz, 1870. június 27. In MEM 32. kötet (Levelek 1868–1870). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 670–671.
[15] Eduard Bernstein: *Evolutionary Socialism.* New York, Schocken Books, 1961. 209–213.
[16] Ez az a veszély, amely aggasztóan egyre inkább fenyegeti magát a Föld ökoszisztémáját az *antropocénium* jelen viszonyai között.
[17] Martin Wolf: *Why Globalization Works? The Case for the Global Market Economy.* New Haven, Yale University Press, 2004. 320.
[18] G. C. A. Gaskin bevezetője Thomas Hobbes *Leviathan*-jához (Oxford: Oxford University Press, 1991 xlii–xliii.)
[19] C. B. Macpherson: *The Political Theory of Possessive Individualism.* Oxford, Oxford University Press, 1962.
[20] A Harmadik Rend és a Rendi Gyűlés.
[21] Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága.* II. könyv. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 4. fejezet 9.
[22] Smith (1992): i. m. 4. fejezet 9.
[23] Jean Jacques Rousseau: A Discourse on Political Economy. In *Social Contract and Discourses.* London, K. M. Dent, 1913. 281.
[24] Jean-Jacques Rousseau: *Társadalmi szerződés.* Budapest, Phönix-Oravetz-Kiadás, 1947. 63. Kiemelés tőlem.
[25] Rousseau (1947): i. m. 57.
[26] Rousseau (1913): i. m. 271. Kiemelés tőlem.
[27] Rousseau (1947): i. m. 36. Kiemelés tőlem.
[28] Immanuel Kant: *Az örök béke.* Budapest, Helikon Kiadó, 2019. 34–37.
[29] Kant (2019): i. m. 42–46.
[30] Immanuel Kant: *The Philosophy of Kant. Moral and Political Writings.* New York, Random House, 1949. 418. Kiemelés tőlem.
[31] Rousseau (1947): i. m. 37.
[32] Kant (1949): i. m. 417. Kiemelés tőlem.
[33] „Eine verschwindende Notwendigkeit" (tovatűnő szükségszerűség). Karl Marx: *Grundrisse.* MEM 46/II. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 287.

(Fordította: Szalai Miklós)

Az ősi-kezdetleges egyenlőségtől a valódi egyenlőségig – a szolgaságon át

Ellentétben az *anyagilag megalapozott* és a társadalom életkörülményei által szigorúan meghatározott ősi-kezdetleges egyenlőséggel, az egyetemes és valódi emberi egyenlőség megvalósítása csak a társadalmi-gazdasági előrehaladás egy igen magas szintjén lehetséges, amelynek össze kell kapcsolódnia a társadalmi reprodukció *történelmileg fenntartható* anyagcsererendszerének egy *tudatosan megvalósított nem hierarchikus* (és ezért *nem antagonisztikus*) szabályozásával. Ez egy, az eddigi történelmi fejlődés összes szakaszaitól – beleértve persze a távoli múlt társadalmainak a közvetlenül rájuk nehezedő természeti szükségszerűségek és a túlélésért folytatott harc kemény *anyagi kényszereiben* gyökeredző *spontán-kezdetleges egyenlőségét* is – radikálisan különböző társadalmi anyagcsererendszer lenne, lehetne. Ugyanis az emberiség tudatosságának horizontját drasztikusan korlátozták és fejlődésében gátolták az ősi egyenlőségnek a társadalomra nehezedő súlyos korlátjai. A *történelmi fenntarthatóság* tehát teljesen elgondolhatatlan a társadalmi lét ilyen jellegű meghatározottságai mellett. Az ilyen fajta „anyagi megalapozottság", megkérdőjelezhetetlen valósága ellenére is, nyilvánvalóan nem elég ahhoz, hogy történelmileg fenntartható társadalmi formák alapja legyen. Az emberiségnek más életfeltételeket kell elnyernie ahhoz, hogy a megfelelő módon képessé váljék arra, hogy az anyagilag megalapozott valódi egyenlőség *lehetőségét* történelmileg járható *valóságos* egyenlőségbe fordítsa át.

Ámde az ember esetében, aki létezésének alapvető tartalmában objektíve meghatározott *természeti* lény, alapvető követelmény, hogy lehetséges létformái *anyagilag megalapozottak* legyenek. Az egyenlőséget illetően az anyagi megalapozottságnak eme alapvető feltételét csak bizonyos *idealista* filozófiai elgondolások söpörhetik félre – vagy szeretnék, ha nem lenne –, persze mindig egy árulkodóan diszkriminációló és osztályérdekekhez kötött módon. Ezek olyan elgondolások, amelyek *meghirdetik* valamiféle egyenlőség („Isten előtt" vagy „a tör-

vény előtti" egyenlőség) kívánatos voltát, ugyanakkor – védelmezve egy rendkívül igazságtalan társadalmi rendet – tagadják, hogy az emberek valóságos, anyagi egyenlősége megvalósítható lenne.

A fájdalmas igazság a dologban az, hogy az anyagi megalapozottság és az abból fakadó társadalomirányítási követelmények életbevágó jelentősége nem becsülhető alá az emberiség ténylegesen kibontakozó – és végül vagy megvalósuló, vagy bukásra ítélt – történelmi fejlődését illetően. A mindent átfogó történelmi fejlődés legbelsőbb meghatározottságai ezen a bolygón mindig *objektívek*, még akkor is, ha ezek a meghatározottságok olyan konkrét egyéneken át fejtik ki hatásukat, akik a hamis tudatnak a tudatukat eltorzító hatása alatt töltik be történelmi szerepüket. Ugyanis a szóban forgó hamis tudat nem egyéni szeszélyes/önkényes tudatosság, ahogy jellegzetesen torzító módon Max Weber mutatta be, amikor elképzelte a minden egyénen uralkodó fiktív, ámde végletesen apologetikus célokat szolgáló – és teljesen legyőzhetetlennek nyilvánított – „személyes démon"-t. Éppen ellenkezőleg: a hamis tudat meghatározott objektív érdekeknek felel meg az anyagi ellentétek által meghatározott történelmi fejlődés feltételei között. Ez a fajta ellentétek-meghatározta történelmi fejlődés minden olyan társadalomra jellemző, melyben a társadalmi döntéshozatal átfogó vezérlési struktúrája – sokféle meghatározható okból – elidegenült a társadalomtest egészétől, és a történelem során (beleértve a mi korunkat is) ennek megfelelő, ugyanolyan sokféle elkülönült, a társadalmon uralkodó politikai szervben testesült meg.

I. Antagonisztikus anyagi meghatározottságok

A társadalom antagonisztikus formában mindig tovább élő anyagi meghatározottságának alapvető formái a következők:

1. Korai *rabszolgatartó* társadalmak, amelyeket katonai erővel irányítottak.

2. Feudális jobbágyság, amelyben az eleve meghatározott és még vallásilag is szentesített antagonisztikus osztályuralmat továbbra is rákényszerítették a társadalomra, ahol és amikor szükséges volt, erővel.

3. *„Bérrabszolgaság"* (Marx szavaival), amely a tőke uralma alatt közvetlenül anyagi-gazdasági eszközökkel örökíti meg magát, bármilyen „fejlett" is legyen – és végső soron politikai/katonai erővel biztosítják.

A szolgaság – mindhárom történelmi megjelenési módjában – *strukturálisan beágyazott,* és a tényleges társadalmi döntéshozatali folyamatot tekintve önkényesen hierarchikus. Ez a helyzet még a harmadik fajta szolgaságot, a *bérrabszolgaságot* illetően is, a többékevésbé üresen *formális/választási* szintre korlátozódó politikai „demokrácia" *pszeudo-egalitárius* látszatai ellenére.

Természetesen a szolgaság mindhárom fajtájánál a reprodukció társadalmi anyagcsere-folyamatai fölötti átfogó kontroll külön van választva maguktól a termelőktől. Ugyanakkor a tényleges termelési feladatokat azok kell hogy elvégezzék, akiknek nincs átfogó kontrolljuk az objektíve nekik juttatott társadalmi szerep fölött, miközben a rendszer tényleges irányítói persze képtelenek lennének elvégezni a társadalmi reprodukció ama szükséges feladatait, amelyek nélkül a társadalom, mint egész, összeomlana. Az ilyen reprodukciós struktúra objektív ellentmondásai szembeszökően nyilvánvalók, még akkor is, ha a bérrabszolgaság történelmi korszakában a kiváltságosok oldaláról úgy idealizálják, mint a jóakaratú „láthatatlan kezet", s azok, akik áldásaiban részesülnek, nem érzékelik tarthatatlan ellentmondásait.

Bárhogyan is: a társadalmi reprodukció materiális anyagcsererendszere irányításának ez a módja az egész emberi történelem folyamán nem is lehet más, mint legmélyéig *objektíve antagonisztikus,* a potenciális instabilitás vagy akár a társadalmi megrázkódtatások veszélyeit hozza magával. Folyamatos fenntarthatósága érdekében a társadalomkomplexum *strukturálisan beágyazott hierarchikus kereteit,* amelyekbe a termelőknek be kell illeszkedniük, kezdettől fogva *anyagi osztály-meghatározottságok* kell hogy meghatározzák, és ezeket kell a jövőt illetően *politikailag biztosítani.* Maga az osztálykülönbségek anyagi beágyazottsága – amely ellen az emberek lázadhatnak és lázadnak is – önmagában nem gondoskodhat saját sikeres megörökítéséről.

Ez az objektív *hiátus* hozza magával, hogy *szükség van egy végső, az osztálytársadalom stabilitását kikényszerítő és garantáló* erőre, az adott társadalom *politikai irányító struktúrája* formájában. Ez az irányító struktúra a történelemben úgy artikulálja magát, mint az a „szuverén" hatalom, amely képes kikényszeríteni minden ellenkezéssel szemben is az anyagi kizsákmányolás strukturálisan/hierarchikusan beágyazott rendszerének követelményeit, melyek enélkül félő, hogy nem valósulnának meg a társadalomban.

Jellemző módon *még a kapitalista bérrabszolgaság szintjén is* – amikor az értéktöbblet kisajtolásának és mindig halmozódó többletértékként való, diszkrimináló kisajátításának elsődleges módja a munkások

osztályhelyzetük meghatározta és állítólag „semleges" gazdasági függősége (amely közben „politikai egyenjogúságuk" sőt „szabadságuk" megtévesztő látszatával kombinálódik) – időről időre, a nagy válságok korszakaiban a *közvetlenül autoriter* (sőt akár szélsőségesen diktatórikus) politikai irányítás formáit kell rákényszeríteni a társadalomra. Ezt természetesen a fegyverek erejével teszik, a kapitalista társadalmi újratermelés anyagcsere-folyamatának biztosítása érdekében.

Ennek megfelelően közvetlenül az első világháborút követően a legfejlettebb, „demokratikus" tőkésállamok, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország a félfasiszta Horthy Miklós tengernagy rendszerét kényszerítették rá Magyarországra, jóval Mussolini „római menetelése" vagy Hitler világméretű „kalandra" orientált németországi uralma előtt.[1] Hasonló fejleményeket láthattunk Augusto Pinochetnek az USA által előkészített chilei katonai diktatúrájában (emlékezzünk Henry Kissinger közvetlen szerepére benne), amely a demokratikusan megválasztott Salvador Allende elnök kormányzását döntötte meg, ugyanúgy, mint abban a lehető legaktívabb támogatásban, amelyet az Egyesült Államok magától értetődően nyújtott a többi katonai diktatúráknak is Brazíliában és Latin-Amerika más részein.[2] A rendszernek az anyagi termelésbe való beágyazottságát tehát ki kell egészíteni és biztosítani akár a legelnyomóbb politikai-katonai gépezet végső garanciájával, bármilyen „demokratikus" módon akarják ezt ideológiailag igazolni. Egy antagonisztikus társadalmi újratermelési rendszer nem tarthatja fenn magát enélkül. A kapitalista bérrabszolgaság abszurd módon idealizált feltételei – amelyeknek úgymond „nincs alternatívájuk" – nem jelentenek kivételt ez alól: az ilyen autoriter végső garanciái a rendszernek itt is léteznek. Ez a tény sötét árnyékot vet „az állam túlkapásainak kontrollálása" liberális elképzeléseire, még akkor is, amikor egyes liberális politikai filozófusok őszintén gondolják ezt.

Mindamellett nem tagadható a történelmi fejlődés objektív tendenciája a valódi egyenlőség – anyagilag megalapozott – működőképes társadalmi rendjének intézményesülése felé. E valódi egyenlőség igénye a legdrámaibb formában jelent meg a történelem színpadján a Nagy Francia Forradalom idején, s legalább részleges formában – mint „törvény előtti egyenlőséget" – el kellett fogadniuk még a polgári rend védelmezőinek is. De természetesen az egyenlőség követelése, amely mindig kemény ellenállásba ütközött, számtalan évszázaddal korábbra megy vissza a történelemben. Már az ókorban is egy olyan nagy filozófusnak, mint Arisztotelész, maró megjegyzésekkel kellett

elvetnie ezt az emberi igényt. Sőt, annak ellenére, hogy filozófiai géniusz volt, a társadalmi egyenlőség kérdéskörében a lehető leggroteszkebb kijelentéseket tette; korának *rabszolgáit* beszélő szerszámnak nevezve. Tehát az osztályérdek nyilvánvalóan megdöbbentő irracionalitást eredményez a legnagyobb filozófiai géniusznál is.

II. A lényegi egyenlőség megvalósulása a történelemben

A valódi emberi egyenlőség tudatosan véghez vitt történelmi megvalósítása azon múlik, hogy a társadalomban ténylegesen létrejöjjenek ennek a legátfogóbb értelemben vett egyenlőségnek az anyagi feltételei. E hatalmas történelmi eredmény megvalósításának követelése csak jámbor óhaj, az „úgy kellene lennie" igénye maradna, ha feltételeit az „isteni kegyelem" vagy valamilyen rejtélyes „világszellem" tettének formájában posztulálnánk, ahogyan a múlt idealista filozófiai koncepciói a történelmi fejlődést oly sokszor elképzelték.

De a valóságban a valódi egyenlőség kérdését illetően nem ez a helyzet. Mert a valódi egyenlőség megvalósulása felé irányuló történelmi folyamat kibontakozásának az emberi, természeti alapja maga anyagi jellegű, éspedig a legátfogóbb értelemben, amennyiben minden emberi lényben objektíve közös alapvető természeti lényege, a benne rejlő legváltozatosabb kreatív lehetőségekkel együtt.

Csak a társadalmi anyagcsere emberi eredetű, a társadalom szerkezetébe beépült, önmagukat tartósan újratermelő érdekekből fakadó igazságtalan viszonyai torzíthatták – az osztálytársadalom kialakult, hierarchikus struktúrákba beágyazódott, eleve kizsákmányoló jellegű működési követelményeinek megfelelően – az emberek eme alapvető természeti egyenlőségét az intézményesült társadalmi különbségek valóságává, amit aztán, az alárendelt osztályok tagjait illetően, mélyen sértő módon, fogalmilag úgy ragadtak meg, hogy még csak embernek sem tekintve, a „beszélő szerszám" emberialatti státusába sorolták be őket. Mi több, ugyanezeknek a jól beágyazott osztályérdekeknek betudhatóan az emberek társadalmilag elnyomott osztályának mibenlétét évezredekkel Arisztotelész Görögországa után, a társadalomfejlődés egy sokkal későbbi szintjén, a legabszurdabb rasszizmus formájában fogalmazták meg, mikor a nagy racionális, dialektikus filozófus, Hegel, ellentmondva a saját, valóban úttörő ismeretelméleti „demokratizmusának", saját kora rabszolgáival kapcsolatban „afrikai jellemről" beszélt.[3]

Arisztotelésszel ellentétben Hegelnél az igazolhatatlannak egy sokkal kifinomultabb igazolását találjuk. Ez teljesen érthető is, nemcsak azért, mert a francia forradalomban az egyenlőség követelése – Francois-Noel Babeuf és „az Egyenlők Társasága" esetében még a valódi egyenlőség követelése is – nagy erővel tört be a történelem színpadára, hanem mert maga Hegel is szenvedélyesen támogatta az egyenlőségigényt, amíg az a feudális kiváltságok ellen irányult. Ámde, tekintettel saját gondolkodásának az osztálykorlátok által behatárolt látókörére – amelyben tudatosan és pozitív értelemben Adam Smithhel osztozott –, Hegelben nem merülhetett fel semmiféle olyan társadalmi-politikai rend lehetősége, mely ellentétes lett volna a kialakuló és a forradalom utáni időszakban helyzetét megszilárdító polgári osztály kizsákmányoló lényegével. Ezért Hegel diskurzusa a történelemben kibontakozó Szabadság eszméje körül forgott, az Egyenlőség problémáját abba a szférába utalva, amelyet ő leplezetlen megvetéssel és sommás elutasítással „az üres értelemként" írt le, élesen szembeállítva magának az Észnek az idealizált szférájával.[4]

Ezen a módon a társadalmilag leginkább problematikus, sőt antagonisztikus *anyagi viszonyok* eltűnhettek mindabból, amit Hegel a filozófia voltaképpeni látókörébe sorolt. A háttérben meghúzódó társadalmi problémát és dilemmákat – a szubjektum és az objektum azonossága posztulált „jószolgálatai" révén – át kellett alakítani a dolgok hegeli sémájában az egymástól mindörökre elválaszthatatlan Ész és Szabadság történelemben betetőződő, megkérdőjelezhetetlen eszmei megvalósulásává. Ugyanakkor az *anyagi antagonizmusok* uralkodó strukturális formáit – úgy a *belső*, társadalmilag kizsákmányoló, mint a *külső*, szükségképpen háborúskodáshoz vezető ellentéteket – szervesen be lehetett építeni a világtörténelmi fejlődésről adott monumentális leírásába, amelyet Hegel úgy jellemzett, mint „az igazi teodicea, isten igazolása a történelemben".[5]

Hegel bizonyosan nem tagadta a társadalmi antagonizmusoknak legalábbis a lehetőségét, ahogyan azt Smith a maga nagy művében ábrázolta. De a *Jogfilozófiá*-ban, az általa eszményített Európa, az ő vágyálmai szerint örökké folytatható gyarmati terjeszkedésének fantázia-megoldásával tolta félre a szűkölködő „többletnépesség" elismerten nehéz helyzetéből eredő társadalmi robbanás veszélyét. Mi több, Hegel felfogásában a nemzetközi ellentétek dimenziója, legkorábbi írásainak korszakától kezdve teljesen problémátlan módon jelent meg, és mindig így is maradt. Úgy jelent meg, hogy Hegel nem csak egyértelműen deklarálta: a háborúk, *de facto* szükségszerűek a

történelemben, hanem egyszersmind pozitív értelemben *kívánatosak*. Hegel szerint szükségesek ahhoz, hogy a társadalom elkerülje az erkölcsi tespedést. Ennek megfelelően egy, a *természetjogról* szóló ifjúkori munkájából származó ötsoros szakaszból, melyet Hegel később szóról-szóra megismétel a sokkal későbbi *Jogfilozófiá*-ban, megtudjuk, hogy a megtisztító háborúk szükségszerű bekövetkezése fenntartja „a népek erkölcsi egészségét".[6]

Ebben az értelemben tehát Hegel nagyon is tudatában volt a strukturálisan beágyazott lényegi egyenlőtlenségektől elválaszthatatlan materiális ellentétek mindkét alapvető dimenziójának. De – tekintettel látókörének osztálykorlátjaira – azt kellett hirdetnie, hogy ezek teljes összhangban vannak a Világszellemmel, amelynek ebben a világban teljesen beteljesített művét csak a türelmetlen és „éretlen Ifjúság", de nem a „felnőtt Férfi" kérdőjelezheti meg.[7] Ez az oka annak, hogy Hegel grandiózus történelem-elképzelésében – amelyet a Világszellem végrehajtotta „ész cselének" *(List der Vernunft)* fogalma segítségével fejt ki, mely *puszta szerszámként* használja a világtörténelmi jelentőségű személyeket (mint Nagy Sándor, Julius Caesar, Martin Luther és Napóleon) a maga rejtett céljai elérésére – a *szabadság eszméje* veszi át a lényegi anyagi egyenlőség helyét.

Az ilyenfajta, a Világszellem által használt „világtörténelmi szerszámokat", bizonyosan lehetett „beszélő szerszámoknak" nevezni, éspedig a legnemesebb fajta, ékesen beszélő szerszámuknak is. Arisztotelész bizonyosan meg lett volna döbbenve az ilyenfajta jelentésváltozáson, ha hallja, hogy saját tanítványát, Nagy Sándort is ilyen módon határozzák meg. Ámde, hála Hegel átfogó történelemelképzelésének, az újonnan létrejött igazságtalan polgári rend a „Világszellem Abszolút Csele" (Hegel kifejezése) nevében megszerezhette eszmei jóváhagyó pecsétjét úgy, hogy senkitől sem lehetett számon kérni ellentmondásait, még a nélkülözők – részben tudomásul vett – szenvedéseit sem.[8] Hiszen ki merészelné felelősségre vonni magának a Világszellemnek a bölcsességét, amikor éppen beteljesíti a történelemben sikeresen véghez vitt *theodiceá*-t? Ez lenne az elképzelhető legnagyobb filozófiai ellentmondás.

Az emberi emancipációt illetően az emberi egyenlőség igénye elválaszthatatlanul összekapcsolódik annak anyagi tartalmával. A *formális* egyenlőség a politika területén, az anyagi viszonyok területén való, strukturálisan egyenértékű *tartalmi létezése nélkül* – még ha összehasonlító történelmi értelemben jelentősnek is tekinthetjük a feudális, vagy az ókori rabszolgatartó múlt viszonyaihoz képest – többnyire

üres és megszüntethető lesz, aminthogy az is marad a maga aktuális működésében és behatárolt vonatkoztatási keretei között. Hobbes nem habozott a tartalmi létezést anyagi létezés nélkül önellentmondásnak tekinteni. Ő így fogalmazta meg ezt: „*szubsztancia* és a *test* ugyanazt jelenti, miért is a *testetlen szubsztancia* szavak, ha összekapcsoljuk őket, kölcsönösen éppúgy megsemmisítik egymást, mintha azt mondanánk: *testetlen test*."[9]

Ebben az értelemben bármilyen arra vonatkozó állítás, hogy megvalósult a dolgozók egyenlősége a társadalmi és politikai emancipáció területén azzal, hogy bizonyos formális jogokat kaptak, miközben valójában – a termelőeszközök a tőke megszemélyesítőire ruházott, strukturálisan előre kiszabott és bebiztosított monopóliuma miatt – megtagadják tőlük a társadalmi újratermelés anyagcsere-folyamata irányításának *anyagi-tartalmi* jogát – pontosan ugyanolyan, mintha *testetlen testről* beszélnénk, vagyis önellentmondás.

III. Az idealizmus és az anyagi lét problémája

Bizonyos, hogy senki nem vádolhatja Hegelt – az „afrikai jellemről" tett, leginkább csak megvetésre méltó és a groteszkségig rasszista megjegyzése kivételével – ilyen durva logikai inkonzisztenciával. Hegel esetében máshol vannak a problémák, melyek messzemenő következményekkel járnak történelmi koncepciójának egészét illetően. Mert azáltal, hogy a történelmi haladás problémáját az Egyenlőség – mint a történelemben objektíve meghatározható módon megvalósítható és megvalósuló minőség anyagilag megragadható és tartalmi – kérdésétől eltolta a Szabadságnak mint a történelem misztikus módon eleve elrendelt, önmagát tárgyiasító céljának *eszmei* posztulátuma felé, Hegel arra kényszerült, hogy keressen egy, a Szabadságnak megfelelő eszmei, emberfölötti ágenst is (a Világszellemet), amelynek viszonylatában a valóságos emberi lények – bármilyen nagy jelentőségük is van a hegeli világtörténelmi folyamat keretein belül – csak puszta szerszámként és cselesen felhasznált eszközökként jelennek meg. Így fordítódik át a történelmi fejlődés kibontakozó dinamizmusa a rejtelmes Világszellem Abszolút *List der Vernunft*-jává (az Ész Abszolút Cselévé, melyet expliciten ilyenként ismer el maga Hegel), amely az Ész és a Szabadság két alapvető fogalmát szervesen összekapcsolja a hegeli filozófia monumentális idealista architektonikájában.[10]

Hegel korai filozófiai munkáinak egyikében, a *Jenaer Realphilosophie*-ben a „szegények egyenlőtlenségének" dilemmája felmerül egy röpke pillanatra, s azután logikailag konzisztens, de *teljesen irreális* megoldást kap. Hegel leírja a szegényt a maga nyomorúságos *elidegenedett* létezésében (Hegel szavai), amint belép a katedrálisba, s elképzel számára egy – teljességgel képzeletbeli – „második elidegenedést" a maga ténylegesen elidegenedett létezésétől. Ilyen módon, hirdeti a fiatal Hegel, a posztulált második elidegenedésnek köszönhetően, melynek révén a Hegel által ábrázolt szegény ember a lelkében eltünteti valóságos létezését, mint egy felhőfoltot a távoli horizonton, és a maga katedrálisbeli tudatában „egyenlő a fejedelemmel" *(er is dem Fürsten gleich)*. De persze a szegények valóságos életfeltételei a legcsekélyebb mértékben sem változtak. Későbbi életében „az érett férfi Hegel" nem nyújtott ilyen – különös módon együttérző, ámde tisztán képzeletbeli – elképzeléseket és megoldásokat a szegényeknek. Helyettük, mint imént már említettük, Hegel logikailag konzisztens módon elveti a társadalmi egyenlőség követelményét, mint „az értelem balgaságát" – vagyis mint olyan balgaságot, amelyet a maga kategóriái fogalmi keretén belül joggal ítél el, mint amely az emberi gondolkodás egy alacsonyabb szintű képességéből fakad.

A valódi emberi egyenlőség feltételeinek tényleges történelmi kibontakozása rendelkezik a maga meghatározható, hobbesi értelemben vett „testével" és „szubsztanciájával". Az egyenlőség megvalósításának nyilvánvaló ágense vagy szubjektuma a történelemben létező emberi lény. Következésképpen a történelmi fejlődés megragadható formát ölt, függetlenül attól, hogy mennyire antagonisztikusak lehetnek az objektív lehetőségeinek megvalósulására irányuló valóságos tendenciák. Ezzel szemben a történelmi fejlődést a „szabadság mint olyan" terminusaiban elképzelni, elválasztva azt a vele szükségszerűen összefüggő, materiális értelemben vett valóságos emberi egyenlőségtől, elkerülhetetlenül idealista/misztifikáló eljárás. Állítólagos öntárgyiasító fogalmisága nemcsak egy rejtelmes newtoni „első mozgatót" igényel, hanem egy olyat, aki – Hegel filozófiája esetében – folyamatosan mozgatja a történelmet, amíg az el nem jut „Isten igazolása", *„teodiceája"* végső beteljesítéséig. Így az elképzelt történelmi haladás Hegel *történetfilozófiájának átfogó* körvonalain belül csak úgy ábrázolható, mint egyfajta logikai/konceptuális mozgás, még akkor is, ha ezt gazdag – jóllehet spekulatív módon szelektív és idealisztikusan előre elrendezett, éppígy eleve megítélt – történelmi illusztráló anyaggal mutatja be nekünk.

Ennek megfelelően Hegel a történelmi haladás három fő szintjét mutatja be nekünk, a következőképpen:

1. Az ókori Kelet világában csak *egy* ember szabad – az uralkodó/a despota.

2. A klasszikus görög antikvitásban *néhány* ember szabad.

3. A modern korban – megfelelően „Európának mint a világtörténet abszolút végének", „az ember mint ember", vagyis „az ember mint olyan" szabad.[11]

Arra a kérdésre, hogy mi magyarázza ezt a történelmi fejlődést az „egy"-től a „néhányon" át „az ember mint olyan" logikai-nembéli fogalmáig, az önevidens hegeli válasz ez: maga a Világszellem. De az az elképzelés, hogy „az ember mint olyan" szabad, a legcsekélyebb mértékben sem jelenti azt, hogy „minden ember szabad". Távolról sem. A strukturális függést és az alárendeltséget fenn kell tartani, mint a társadalmi rend szabályozóit. Így az „ember mint olyan" elképzelt „univerzalitása", amelynek önmagában nincs beazonosítható emberi történelmi tartalma, csak *látszólagos univerzalitás.* Aminthogy nem is lehet más a tőke társadalmi anyagcsererendszeréből kiindulva elgondolt filozófiai fogalmi konstrukciókban, amikor az univerzális áruvá-válás fetisizáló hatása – az ebben a társadalmi rendben egyedül megvalósítható, pervertált és mindent leigázó „egyetemesség" – az önmagát kiterjesztő csereérték tisztán formális egyenlősítését idézi csak elő, maga alá rendelve a használati értékeket és az emberi szükségleteket.

Így semmi esetre sem meglepő, hogy a polgárság legnagyobb gondolkodói, Kanttól Hegelig, hiába küszködtek az *univerzalizálhatóság* fogalmával. Legmélyebb filozófiai elgondolásaikban csak úgy tudták elképzelni az univerzalitást, mint amely egy *elkülönült, másvilági szférában* létezik, a maga meghirdetett *ideális erkölcsi szubsztanciájával.* Kant ezt a felfogást úgy fejti ki *A gyakorlati ész kritikájá*-ban, mint a rejtelmes „intelligibilis világ" birodalmának elképzelését, amelyhez az emberek a földi világ *mellett* tartoznak – e filozófiai manőver révén teszi őket szabaddá és felelőssé a maguk indítékaiért és cselekvéseiért. S Kant világosan megállapítja, hogy átfogó filozófiai felfogásának épületében *a gyakorlati ész primátusa* tölti be a döntő fontosságú megalapozó fogalom szerepét. Mégis, úgy Kant, mint Hegel megpróbálták valamilyen módon az elgondolt morális „másvilágit" azonosítani az erre a földre képzelt posztulált eszménnyel: Kant esetében ez a „morális politikus" „legyen"-ként elgondolt áldásos munkája, élesen szembeállítva a „politikai moralistával", Hegelnél pedig a magasztos hangnemben meghirdetett, ámde teljesen megvalósíthatatlan, az

osztályokat megőrző, antagonisztikus „erkölcsi állam". Így, hasonlóan Kanthoz, Hegel felfogásában is – az „etikai impulzusról" és az „etikai totalitásról" szóló szavai legkorábbi korszakától eszméinek a *Jogfilozófiá*-ban és a *Világtörténet filozófiájá*-ban való végső összefoglalásáig – egy etikailag idealizált politikai ész tölti be az épületben a megalapozó szerepet. Ez alkotja a „gyakorlati ész primátusának" hegeli változatát.

IV. Az ész és a szabadság körbenforgó azonosítása

A szabadság Hegel által állított előrehaladása a történelemben alapjelentését tekintve a történelem során megjelenő főbb állami formákra vonatkozik, ahogy erről szóló filozófiai műve bemutatja őket. Ebben az értelemben pedig a „germán világ" végső állami formája – amely semmi esetre sem egyszerűen csak Németországot jelenti, hanem általában Európa domináns nemzetállamait – teljesen megfelel „Isten útjai" posztulált végső céljának. Expliciten ezt mondja a *Világtörténet filozófiájá*-ban éppúgy, mint a *Jogfilozófiá*-ban.

A nagy nehézség ebben a vonatkozásban az, hogy az idealisztikusan átalakult *nem-evilági* megoldások mögött – amelyeket a polgárság nagy klasszikus filozófusai kínálnak nekünk – nagyon valóságos, ténylegesen égető és gyötrően fájdalmas történelmi meghatározottságokat találunk, amelyek nagyon másfajta történelmi megoldásokat igényelnek. Az emberiség elnyomó – és a mi korunkban a lehető legveszedelmesebbé vált – államközi ellentéteit nem gyógyíthatja be sem a kanti (a másvilágra képzelt „intelligibilis világra" való legnemesebb) hivatkozás, sem pedig valamilyen elképzelt „etikai állam" eszmei posztulátumainak a védelmezése. Mert ezek az ellentétek magának az antagonisztikus politikai rendszernek az önmagát érvényesítő evilági létezéséből fakadnak, amely az államnak a maga történeti valóságában való, elidegenítő, strukturálisan beágyazott átfogó irányító hatalmában, mint a társadalomtól *elkülönült hatalmi szervben* ölt testet. Ez a valóságosan-történelmileg létező állam *szükségképpen* a *valóságos egyenlőség* ellensége, a maga legbelsőbb, objektív strukturális meghatározottságánál fogva. Nem változtathat ezen sem a hivatkozás valamilyen „morális politikus" eszményére, a maga tiszta morális *kell-jével,* mely a kanti „örök békére" irányul, sem az „Isten útjainak" (a hegeli „etikai állam"-ban és azon keresztül való) „földi megvalósulásának" méginkább vágyálomszerű elképzelésére való apellálás.

Legkorábbi írásaitól a legutolsóig Hegel mindig intenzíven foglalkozott a politika problémáival. Koncepciója, mint egész, teljesen elképzelhetetlen lenne enélkül, még ha az 1840-es években az „ifjúhegeliánusok" próbálták is hangsúlyozni a régi mesterük munkásságában rejlő radikálisabb lehetőségeket. Ahogyan tette ezt Lukács György is, majdnem egy évszázaddal később, legnagyobb művei egyikében, *A fiatal Hegel*-ben, amelyet a dialektika védelmében írt a szektás dogmatizmus ellen.[12]

Mint fiatal filozófus, víziója alátámasztására Hegel elképzelte a jóakaratú *Briareósz** szörnyet, aki összekapcsolja őt saját eszméivel a védelmezett „etikai totalitásról" és az „etikai impulzusról", hogy az államban megvalósuljon egy mitikus végeredmény, amelyet valami olyasminek kellene létrehoznia, amit Hegel „a nemzet istenének" tekint. Ha Briareósz később el is tűnt írásaiból, és „a Nemzet Istene" is átalakult a „Világszellemmé", arról szóló víziója, hogy a világ nagyon is valóságos – mi több, nyilvánvalóan antagonisztikus – problémáira valamilyen etikai megoldást kellene találni, mindig egyértelműen része maradt gondolatrendszerének. Mivel kategorikusan elvetette az anyagilag megalapozott valódi egyenlőséget, csak idealista, etikailag igazolt államkoncepciót kínálhatott. Ezt a koncepciót pedig csak a *Szabadság* és az *Ész* körbenforgó azonosítása révén lehetett megfogalmazni, mert az egyenlőség egyetemesen érvényes követelését – amelynek formális dimenziója beépült francia forradalomnak az „Egyetemes emberi és polgári jogok"-ról szóló nyilatkozatába, még ha bizonyos, világosan beazonosítható radikális társadalmi erők sokkal többet is követeltek – Hegel osztálya félre kellett hogy söpörje mint teljességgel elfogadhatatlant.

A Szabadság és az Ész azonosítása *körbenforgó* kellett hogy legyen, mert el kellett hogy fedjék és „meg kellett, hogy haladják" (a hegeli „Aufhebung" hármas értelmében) azokat az alapjukat képező antagonisztikus társadalmi meghatározottságokat, amelyeket a filozófiának említenie sem volt szabad. A valóságban a „Szabadságnak mint olyan-

* Az „eredeti" Briareósz a görög mitológia szörnye, ötvenfejű, százkezű isten, a hekatonkheirek egyike, Uranosz és Gaia gyermeke, aki részt vett a titánok Zeusz elleni harcában, de később, amikor az istenek összeütközést szőttek Zeusz ellen, akkor Zeusz segítségére sietett. Briareosz elképzelésével Hegel a politikai közösséget szemléltette, amely az egyes rendi szervekre tagozódik úgy, hogy mindegyikben az „egész" nyilvánul meg – *a ford. megj.*

nak" nem lehet jelentése a saját magába zárt vonatkoztatási rendszerében. A szabadság csak *arra való* szabadság lehet, hogy tegyünk valamit, vagy *megvalósítsunk valamit* azért, hogy életünk valamilyen emberi jelentőséggel bíró tartalomra tegyen szert. S ezt hozzá kell hogy kapcsoljuk az emberek közötti egyenlőség vagy egyenlőtlenség valamilyen megragadható és problémát jelentő feltételéhez. Még a „valamitől való" szabadság egyoldalú és behatárolt koncepcióját is valami olyasminek a fogalma segítségével kell meghatározni, ami előmozdítja vagy korlátozza az emberi egyenlőséget.

Azonban Hegel filozófiájában (összehasonlítva a távoli múlt gondolkodóival) a fejlődés történelmileg előrehaladó és anyagi tartalmában beazonosítható – jóllehet a valóságban az uralkodó erők által élesen elutasított és „hatályon kívül helyezett" – egyenlőség eszméjének a hiányát találjuk. Ámde a történelem *objektíven kibontakozó egalitárius trendjét* nemcsak némely nagy forradalom előtti gondolkodó (mint a Hegel számára is jólismert Rousseau) írásai bizonyítják, hanem a francia forradalom tényleges összeütközései is, bár eredményük, az osztályerőviszonyok miatt behatárolt volt. Amint Marx erőteljesen aláhúzta, a kialakuló burzsoá államban megtestesült osztályjelleg már a francia forradalom egy nagyon korai szakaszában kezdett elnyomó jogi formát ölteni a munkásokkal szemben. Így ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb az volt, hogy:

„A francia burzsoázia rögtön a forradalmi vihar kezdetén elég merész volt ahhoz, hogy a munkásokat frissen kivívott egyesülési joguktól ismét megfossza. Az 1791. június 14-i rendelet a munkások minden egyesülését »a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek« nyilvánította, amely 500 livre pénzbüntetéssel és az aktív polgári jogok egyéves megvonásával büntethető. Ez a törvény, amely a tőke és a munka konkurencia harcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok közé szorítja, túlélt forradalmakat és dinasztiaváltozásokat. Még a rémuralom* is érintetlenül hagyta. Csak nemrégiben törölték a Code pénalból [büntetőtörvénykönyvből]."[13]

Ilyen kibontakozó történelmi fejlemények mellett Hegel persze boldogan elfogadhatta a születő nagy társadalmi átalakulás antifeudális elemeit; de abszolút nem fogadhatta el az átalakulásban objektíve benne rejlő olyan egyenlőség szükségességét, amely társadalmilag/

* Rémuralom (terreur) – a jakobinus forradalmi demokratikus diktatúra időszaka (1793. június – 1794. július).

materiálisan meghaladná az újfajta osztályuralmat, a burzsoázia osztályuralmát.

Ennek megfelelően Hegel csakis azt állíthatta, hogy a „Szabadság diadala" a „német állam" születésében áll, amely megfelel a Világszellem „erkölcsi állama" eszmei valóságának – Hegel azon az alapon hirdeti ezt, hogy ez végre „racionálisan megszervezett" állam. És amikor bizonyítania kell, hogy a Világszellem most megvalósult modern világában „az ember mint olyan szabad", akkor csak úgy teheti ezt – mivel gondolatvilágából szükségképpen hiányzik a materiálisan megragadható egyenlőség eszméje –, hogy azt állítja: a racionálisan szervezett német erkölcsi állam teljesen adekvát értelemben szabad, merthogy „racionálisan a szabadság eszméjére alapozódik". Így „az ember mint olyan" szabadságának és az állam, mint olyan teljesen megvalósult szabadságának fogalmaival megragadva a „racionálisan megszervezett" és a racionálisan a szabadság elvén alapuló" állam definiált tulajdonságainak egybe kellett esniük. E fogalmak együtt alkották a *„körök körét"*, amelyet oly ékesszólóan ajánl nekünk Hegel nemcsak a hatalmas *A logika tudományá*-ban, hanem legnagyobb munkái egyikében, *A szellem fenomenológiájá*-ban is.

V. A hegeli „körök köre"

Paradox módon a körök eme köre – az, hogy fogalmai egy kört alkottak – nem logikai hiba volt Hegelnél, hanem a tőke társadalmi álláspontjáról elérhető lehető legnagyobb filozófiai teljesítmény. Mert habár említetlenül hagyta azt, ami az osztálymeghatározott társadalmi viszonyok között említhetetlen volt, mégis lehetővé tette egy mélyen dialektikus társadalomkoncepció kidolgozását, még ha a lehető legabsztraktabb formában is – hiszen rendszeréből szükségképpen hiányzott az a társadalmi valóság, amelyre a fogalmai vonatkoztak. Bízvást állítható, hogy Ész és Szabadság nemcsak hamis módon azonosíthatók egymással, hanem *csakugyan* ugyanazt a dolgot jelentik a történelemben, ha ezeket a fogalmakat kiegészítjük *alapjukkal a valóságban*: vagyis a történelemben objektíve kibontakozó, s végül is feltartóztathatatlan *emberi egyenlőség* anyagi valóságával. Ilyenképpen a történelemnek nincs szüksége semmiféle elkülönült és rejtélyes *emberfölötti Mozgatóra.*

Bizonyos, hogy a tőke társadalmi anyagcsererendszerének álláspontjáról ezt nem lehetett beismerni. Ez volt az oka annak, hogy

Hegel rendszerében egy logikai-metafizikai dialektikának (a filozófiai fogalmak minden anyagi tartalomtól megtisztított ideális világában lebegve, a korábban említett, spekulatív módon rögzített, önmagát megvalósító világtörténelem *egy*-étől a logikailag konzisztens *némely* közbenső kategóriáján keresztül „az ember mint olyan" és „a Szabadság mint olyan" absztrakt filozófiai végcéljáig eljutva) kellett átvennie a történelmileg meghatározható anyagi folyamatok és a valóságos történelmi fejlődés helyét – ezáltal némely, Hegelnek „kényelmetlen" osztályviszonyokat átalakítva eszmei, ámde morális jelentéssel bíró fogalmakká, hála az elképzelt dialektikus előrehaladás érvényességének a rendszer logikai vázán belül.

Ilyen módon a spekulatíve átalakított objektív igazságból sok mindent kifejthetett Hegel az emberi tapasztalat különböző területein, a Logikától és az Esztétikától az enciklopédikus történelmi tudásig és a többé-kevésbé távoli múlt állami-legitimációs eszméinek és gyakorlatának szigorúan jogi dimenziójáig. Még a Hegel által javasolt állam szükségszerűen *etikai meghatározottságához* való abszolút ragaszkodásnak is megvan a maga *relatív filozófiai érvényessége*, feltéve, hogy ezt az „etikait" szigorúan megszorítjuk úgy, hogy a ténylegesen létező társadalom anyagi alapjait is tekintetbe vesszük. Ugyanis az emberi társas kapcsolatok bármilyen történelmileg fenntartható rendszere elgondolhatatlan anélkül, hogy az egész társadalom közösen el ne fogadjon bizonyos életbevágóan fontos és morálisan ajánlatos átfogó szabályokat. De persze a szükséges normatív meghatározásokat nem valamilyen emberfölötti Világszellemnek kell megszabnia, hanem az emberiség *valóságosan egyenlő* tagjainak, a mostanitól radikálisan eltérő, nem antagonisztikus társadalmi önújratermelésük létezési módjának alapján, túljutva a történelemben kialakult, elkülönült és a társadalomra strukturálisan rákényszerített politikai/katonai államszervezeteken.

Hegelnek teljesen igaza volt, amikor hangsúlyozta: ahhoz, hogy történelmi fejlődésről beszélhessünk, szükségünk van valamilyen mércére, amelynek segítségével lemérhetjük az előrehaladást a racionálisan fenntartható történelmi állapot felé. Az ő esetében ez a mérce, az állam fentebb említett idealizálása miatt, nem lehetett más, mint maga a Szabadság. A baj azonban az, hogy a „Szabadságnak mint olyannak" is szüksége van valamilyen mércére, amelynek révén a fogalmat megfelelően alkalmazni lehet a tényleges társadalomfejlődés előrehaladására, vagy éppen ellenkezőleg, a visszafelé haladásra.

Senki sem tagadhatja a szabadság jelentőségét az emberben rejlő lehetőségek megvalósítását illetően. De az emberi lény esetében, amelynek alapvető létezési közege a természet, ez a követelmény csakis az emberiség önmegvalósítási igényének objektív kielégítését jelentheti, beleértve ebbe a kibontakozó anyagilag biztosított és emancipáló jellegű történelmi feltételeknek megfelelő kulturális/szellemi feltételeket is. Következésképpen a történelemben az előrehaladás nem mérhető absztrakt módon, a „Szabadság mint olyan", vagy „maga a szabadság" általánosságaiban – mindegy, hogy ez milyen tökéletesen konzisztens az „észszerűség, mint olyan" ugyanilyen általános meghatározásával.

Az emberi emancipáció és emberi előrehaladás vonatkozásában a Szabadság elismerten szükséges követelményével kapcsolatban az alapkérdés nem a Szabadság és az Ész elválaszthatatlansága – függetlenül attól, hogy a hegeli kör csapdáját elkerülve is mennyire egyetérthetünk azzal, hogy a kettő elválaszthatatlan egymástól. A döntő kérdés inkább a *tényleges előrelépés a szabadság valóságos létezését* illetően. Csakis ez nyújthatja az emancipáció megvalósulásának megfelelő mércéjét. Más szavakkal: a szabadság megvalósulásában való előrelépés *a szabadság megvalósulásának objektív feltételei vonatkozásában való* történelmileg meghatározható *előrehaladást* jelent, ami egyenértékű az *emberiség lényegi egyenlősége* történelmileg kibontakozó megvalósításával.

VI. Az állam és az „ész csele"

A hegeli kettős „körök köre" – azaz az emberiség mint olyan akkor szabad, amikor az állam racionálisan a Szabadság alapelvén alapszik, és az állam etikailag akkor valósul meg összhangban a Világszellem által végrehajtott „Ész Cselével", amikor a Szabadság és Ész kombinált racionális alapján jön létre – többé nem tartalmaz semmiféle, az államhoz korábban, a forradalom előtt kapcsolt burzsoá utópisztikus illúziót. Hegel egyáltalán nem szimpatizál Rousseau-nak a politikai döntéshozatallal kapcsolatos, az „általános akaratra" hivatkozó radikális-demokratikus elképzeléseivel. A francia forradalom utáni időszakban, amely a napóleoni háborúk pusztító forgatagával párosult, Hegel csak szarkasztikusan utalhatott Kant az „örök békéről" alkotott nemes posztulátumára. Bizonyos értelemben Hegel érzékeli azt az ironikus helyzetet, hogy az egymással a napóleoni háborúkban hadakozó álla-

mok, tényleges társadalmi jellegüket tekintve, ugyanazon az oldalon, a burzsoázia oldalán állnak, annak ellenére, hogy fegyveresen állnak szemben egymással. Ennek megfelelően, jóllehet a legemelkedettebb hangnemben magasztalja Napóleont, mint egyikét a legnagyobb „világtörténelmi alakoknak", akiket a Világszellem saját céljai eszközéül választott, Hegelnek nincs semmi nehézsége azzal, hogy a legfőbb „gyarmatosító briteket" – Napóleon ősellenségeit, akiket ő *perfid Albionnak* hívott – szintén belevegye az idealizált „német" erkölcsi állam fogalmába.

Persze, ezek nem filozófiailag korrigálható egyéni tévedések, hanem egy különösen ellentmondásos kor ellentmondásai nyilvánulnak meg bennük, jóllehet ezek az ellentmondások nem korlátozódnak kizárólag erre a korszakra – tekintettel arra, hogy nagyjából ugyanazon a módon fejlődtek hosszú előtörténetük során éppúgy, mint Hegel után, egészen a mi korunkig. Mint fentebb láttuk, Hegel szemében nagyon felháborító lenne a Világszellemet felelősségre vonni proklamált, meghaladhatatlan világrendjének – melyet a világtörténelem „emberi szerszámjainak" eszközével intézményesített – a belső ellentmondásaiért és kudarcaiért. És ez távolról sem olyan önkényes megközelítés Hegel részéről, mint amilyennek tűnik. Mert a hegeli világszellem Nagy Terve valóban megfelel egy, a valóságban létező társadalmi rendnek. Annak a társadalmi rendnek, ahol a *felelőtlenség intézményesült*, abban az ellentmondásos értelemben, hogy a felelősséget szigorúan *részleges* felelősséggé tehetik és kell is tenni, mely a rendszer centrifugálisan működő *mikrokozmoszaira* korlátozódik. De az átfogó felelősség, mint a tőke társadalmi anyagcsererendszerének alapvető strukturális meghatározója, nem létezhet ebben a világban.

Nem Hegel az egyetlen nagy polgári gondolkodó, aki idealizálja ezt a meghaladhatatlan rendszerszintű állapotot és annak ellentmondásait. Ebben a vonatkozásban emlékeznünk kell Smith megdöbbentő elképzelésére, amiből ugyanígy szükségképpen hiányzik az átfogó felelősség, amikor Smith posztulálja a – Világszellemhez hasonlóan mitikus – „láthatatlan kezet", melyről azt állítja, hogy végül jóindulatúan elrendez mindent. A nagy különbség kettejük között az, hogy Smith élesen elvetette a Láthatatlan Kéz – legbelsőbb természeti meghatározottsága eszményének megfelelő – működésébe való bármilyen *politikai beavatkozást*, és ezt a spontán társadalmi/gazdasági reprodukciós rendszert „a tökéletes szabadság és igazságosság természetes rendszerének" nevezte.[14]

Ezzel szemben Hegel a történelmet a maga módján szilárdan a „természet" fölé helyezte, és meg kellett hogy találja a politikailag biztosító emberfölötti Szubjektumot a Világtörténelem-koncepciójához. Ennek megfelelően ő – a nagy forradalmi válság és a régi újratermelési rendszer történelmi korszakában – nem zárhatta ki az Államot és annak funkcionáriusait a dolgokról adott sémájából. Mert ezt az összeomlást – amely alapvetően maga után vonta a neki megfelelő, távolról sem racionális, „a Szabadság elvével megalkotott" államot – a legélesebb politikai és katonai összecsapások követték, amelyeket még rosszabbá tett Hegel számára az a világosan észlelt veszély, hogy az anyagilag is lehorgonyzott egyenlőségre orientált radikális társadalmi és politikai erők még felül is kerekedhetnek a társadalmi konfliktusokban.

Ezért ragaszkodott ahhoz Hegel, hogy „[a]z isteni az államban az eszme, ahogyan a földön létezik".[15] Úgyszintén világossá tette, hogy „[a] világtörténet keletről nyugatra megy; mert Európa teljességgel vége a világtörténetnek, Ázsia a kezdete",[16] ugyanakkor minden szégyenkezés nélkül meghirdetve a maga eltorzult „univerzális" igényét: a történelem végét jelentő német gyarmatosító állam eszméjének abszolút érvényességre való igényét. Ennek megfelelően azt írta: „szükségszerű sorsa az ázsiai birodalmaknak, hogy az európaiaknak vannak alávetve, s Kínának is valamikor bele kell nyugodnia ebbe a sorsba."[17]

Így a belpolitikai és nemzetközi vonásban egyaránt antagonisztikus és kizsákmányoló *partikularitásnak* a Világszellem Istentől intézményesített és szankcionált rendjében a teljesen megvalósult Német Állam megváltoztathatatlan *univerzalitásaként* kell érvényesülnie mindörökké, ekképpen *rendelte* a világtörténelem kezdetétől fogva az Abszolút Szellem örökkévalósággá emelt *körkörös időbelisége.* Mert Hegel felfogásában: „A Szellem egymást követő szakaszainak alapelvei, melyek szükségszerű fokozatokban áthatják a nemzeteket, maguk is csak lépések az egyetlen, univerzális Szellem fejlődésében, mely rajtuk keresztül emeli és teljesíti ki magát önmagát-felfogó *totalitássá.* […] A Szellem halhatatlan, benne nincs sem múlt, sem jövő, hanem csak lényegi *most.* […] Az örök jelenben élő Szellem élete az egymást követő megtestesülések köre. […] A fokozatokat, amelyeket a Szellem úgy tűnik, maga mögött hagyott, még mindig birtokolja jelenének mélységében."[18]

A tőkerendszer antagonisztikus keretein belül elgondolhatatlan lenne megoldást találni ezeknek az anyagi struktúrák által létrehozott és fenntartott ellentmondásokra. Ugyanis a tőkerendszer kétféle strukturális antagonizmusainak – azaz a *belső* osztályelnyomásnak, és a lezárhatatlan *nemzetközi* háborúskodásnak – egyik dimenziója sem haladható meg önmagában, a másik meghaladása nélkül. A Hegel által javallott gondolat, hogy a háborúkat azért kell folytatnunk, mert ezen a módon „a nemzet erkölcsi egészségét őrzik meg", vágyott etikai köntösbe öltöztetett apologetikus ideológiai racionalizáció. A háborúkat ténylegesen azért folytatják, mert semmilyen korlát sem szabható az expanzióra orientált tőkerendszernek, ezért a tőkerendszer belső antagonizmusainak strukturális követelménye rendszerszinten meghaladhatatlanná válik – az emberiségre idézett végső veszélyei ellenére is. Hasonlóképpen az osztálykizsákmányolás belső antagonizmusa is meghaladhatatlan, mert a tőke társadalmi anyagcsererendszerének alapvető strukturális meghatározottságai olyan módon épülnek fel, hogy a társadalmi újratermelés folyamatai fölötti *kontroll* – hála a termelőeszközök monopolizálásának a tőke megszemélyesülései kezében – a csereérték folytonos bővítése érdekében *radikálisan elidegenül és rákényszeríti* magát a termelőkre.

Mivel a belső és nemzetközi antagonizmusok két dimenziója a rendszerben *együtt áll vagy bukik*, ahhoz, hogy történelmileg fenntartható megoldást találjunk az ilyen végső pusztulással fenyegető strukturális antagonizmusokra, meg kell haladnunk magának a tőkerendszernek az átfogó strukturális keretét. Amikor azonban a rendszerbe beépült domináns érdekszempontokat osztják a rendszer – mindegy, hogy milyen nagyformátumú – gondolkodói, akkor az általuk elképzelt megoldásoknak (akár tudatosan fenntartani, akár egyszerűen megkerülni akarják a szóban forgó meghaladhatatlan antagonizmusokat) még a legjobb esetben is csak kifejezetten vágyálomszerű, *deus ex machina* jellegű orvosságokat ajánlhatnak az adott társadalmi anyagcsererendszer működéséből hiányzó átfogó felelősség problémájára. Ezért a feltételezett orvosságokat valami olyasminek kell tulajdonítani, mint a „láthatatlan kéz" vagy az emberfölötti „ész csele".

A tőke társadalmi újratermelési rendjében a *monopólium* – természeténél fogva – pusztító, és végső soron mindent elpusztító jellegű. Ugyanis ez a monopólium a tőkerendszer antagonisztikus önexpan-

ziójának centrifugális erejéből származik. A termelőeszközök fölötti monopólium *belső* dimenziója – amelynek eredetét a vérben született, a tőke megszemélyesítőinek kiváltságos osztálya érdekében végbement „eredeti felhalmozás" fogalma jelöli – a *szükséges elsődleges feltétele* az ilyen rendszer működésének. Következésképpen *mindenáron*, a fegyverek legagresszívabb, diktatórikus erejével is fenn kell hogy tartsa az állam, amikor ezt a legalapvetőbb feltételt bármi fenyegeti. És mivel a tőke rendszeralkotó mikrokozmoszai antagonisztikus, önbővítő centrifugális erejének nincsenek *inherensen korlátozó* alkotóelemei, az országokon belüli szükségszerű belső kizsákmányolás csak úgy tud működni, ha kiegészíti és elősegíti a tőkésállam politikai-katonai működése révén – a hasonlóan szükségszerű *nemzetközi* szisztematikus előrenyomulás a *mindenre kiterjedő monopolisztikus uralom* irányába – a világuralom őrült és nem csak Hitler által elképzelt terve.

Ezért semmiképpen sem véletlen, hogy a tőke, a maga történelmi fejlődésének csúcspontjára érvén a *monopolista imperializmus* formáját öltötte, amely két pusztító világháborúért felelős a XX. században, valamint azóta számtalan más, „közvetítők révén" vívott leplezett háborúért, melyek csak azért maradtak ilyen módon korlátozott háborúk, mert a nagyhatalmak is féltek attól, hogy az emberiség a tömegpusztító fegyverekkel elpusztítja önmagát. Ennek a társadalmi-gazdasági és politikai fejlődésnek a nyomán azt látjuk, hogy a *monopólium és a verseny* két tendenciája ellentmondásos és veszélyes módon összefonódik.

A verseny, ellentétben a monopóliummal, éppenséggel a tőkerendszer egyik legdinamikusabb és többféle értelemben is pozitív hatású összetevője a történelmi fejlődésnek. Elvileg a benne rejlő pozitív potenciál a jövőben is felhasználható – nem ellenségeskedésre vezető módon. Azonban a kapitalista ideológiában a versenyt hajlamosak bálványozni úgy, hogy pozitív hatásainak korlátjait figyelmen kívül hagyják. Ámde a komoly probléma ebben a vonatkozásban az, hogy a mi korunkban, a tőke társadalmi anyagcsererendszere bizonyos abszolút, rendszerszintű korlátjainak aktiválódása miatt, a tőke antagonisztikus strukturális meghatározottságai a monopólium és a verseny *perverz kölcsönhatásának* formájában nyilvánulnak meg.[19] Pervertált jellegű ez a kölcsönhatás, mert a hátterében álló, egyre nagyobb mértékű, a tőke növekvő koncentrálódásának és centralizációjának betudható antagonisztikus centrifugális tendencia miatt a verseny és a monopólium ördögi kört alkotnak. Következésképpen – távolról sem imádatraméltó, jótékony hatású módon – a monopólium felé vezető

elfojthatatlan tendencia egyre agresszívabb versenyt hoz létre, és azután ez az éleződő versengés hozza létre a korlátlan monopóliumra törekvést – s vele az egyetemes pusztulás veszélyét.

Ezenfelül az „áldásos hatású" globalizáció idilli elképzeléseitől ugyancsak távoleső módon, minél inkább globálisan összefüggővé válik a tőke anyagi újratermelési rendszere, annál veszélyesebbé válik ez az ördögi kör, mivel a rendszerből *szükségszerűen* hiányzik az irányítható *globális* állam. Ugyanis a most létező, és a maguk korlátozott keretein belül bizonyos mértékig a problémákat korrigálni tudó nemzetállamok nélkül a monopólium és a verseny perverz kölcsönhatása a gazdasági-társadalmi folyamatok teljes ellenőrizhetetlenségéhez vezetne még az egyes kapitalista országokban is. És hála a monopólium és a verseny pervertált rendszerszintű kölcsönhatásainak, a láthatáron kibontakozó „gyilkos versengés" a bolygó stratégiai anyagi erőforrásaiért – amely rákényszeríti az emberiségre a természet esztelen pusztítását – csak még fenyegetőbbé teszi ezt a veszélyt.

VIII. A tőke meghaladhatatlan államközi antagonizmusai

A történelmileg kialakult államformák egyik leginkább kezelhetetlen problémája a meghaladhatatlan *ellentét az államok között*, amely magával hozza az erőforrások elképesztő mértékű elpazarlását mindenütt, az ellenőrizhetetlen katonai költekezés révén, egy olyan világban, ahol közben megszámlálhatatlan milliónyi ember él nagy nyomorúságban.

Csak Nagy-Britanniát tekintve, a politikai viták egyik fő kérdése a Polaris nukleáris tengeralattjárók tervezett megújítása, amely fontmilliárdok tucatjaiba kerül már azelőtt, hogy a tengeralattjáró-építési program során – ahogyan mindig – ezek tovább szaporodnának. És persze ezeket a kiadásokat masszív költségcsökkentéssel kombinálják – a jóléti állam társadalombiztosítási rendszerének parlamenti reformja révén – hétmillió munkás életszínvonalának a rovására. És persze a Polaris tengeralattjárók, a maguk nukleáris fegyvereivel, csak egyik elemét jelentik a mindenütt jelenlévő és pazarló katonai költségvetésnek. Hogyha globálisan számoljuk a fegyverkezésre pazarolt pénzt, akkor nem lesz messze az évi *kétbillió* dollártól, miközben emberek százmilliói kevesebb, mint napi két dollárból próbálnak fennmaradni. Ami pedig még jobban aláhúzza a fennálló társadalmi újratermelési rend hajmeresztő irracionalitását

– amit Max Weber és sokan mások a „racionális költségszámítás" ideális rendszerének tüntettek fel – az a cinikusan elleplezett tény, hogy az összes kapitalista államok reménytelenül el vannak adósodva (maga az Egyesült Államok 20 ezer milliárd dollár erejéig), mégis továbbra is ilyen gazdasági és politikai diktátumoknak vetik alá a népességüket. Továbbmenve: ha mindehhez hozzátesszük, hogy a katonai kiadások szinte csillagászati nagyságát cinikusan racionalizálják, hivatalosan azzal igazolják, hogy a mi „veszélyesen bizonytalanná vált" világunkban csak a „kölcsönösen biztos pusztulás" valóban „őrült"* katonai egyensúlya nyújthat biztonságot és a „túlélés garanciáját" – ahelyett, hogy megpróbálnák a mélyen beágyazott antagonizmusoknak *az okait megszüntetni* –, akkor láthatjuk csak igazán a tőke uralkodó rendszerének semmihez sem mérhető gazdasági-politikai irracionalitását.

Fontos emlékeztetnünk itt arra, hogy a múltban a tőke *végső szankciója* a *háború* volt, amikor a verseny szabályainak követésével, gazdasági eszközökkel nem tudta elérni a kialakuló monopolisztikus trendekkel összhangban változó történelmi feltételeknek megfelelő eredményeket. Éppen úgy, ahogyan a „szabad piac" eszméje, „a (nagy vagy kicsiny) államok szuverenitásának" elképzelése is mindig fikció volt. Hegel elég becsületes volt hozzá, hogy deklarálja (egyszersmind egy szerinte megfelelő módon igazolja is), a „kis államokat többékevésbé a többiek biztosítják egzisztenciájukban és nyugalmukban; ezért nem igazán önálló államok, s nem kell kiállniuk a háború tűzpróbáját".[20] Mi több, még azt is beismerhette, hogy a háborúknak megvan az a szerinte áldásos hatásuk, hogy megerősítik az állam belső uralmi szerepét. Oly módon ismerte el ezt, hogy dicsérte azt a nézetet, mely szerint: „szerencsés háborúk megakadályoztak belső forrongásokat és megszilárdították a belső államhatalmat."[21]

Később az univerzális állami szuverenitás illúzióit persze minden teketória nélkül félre kellett söpörni, még olyan formában is, hogy nyíltan deklarálták a „hadihajó-diplomácia" erényeit, könyörtelenül érvényesítve a tényleges hatalmi viszonyokat, s maroknyi nagy államot téve meg jogilag (*de jure* és nem csak *de facto*) uralkodóvá az összes többi állam fölött. Ebben az értelemben a monopolista

* A „kölcsönösen biztos pusztulás" (Mutually Assured Destruction) MAD-ként rövidíthető angolul, ami „őrültet" jelent. A szójátékot a fordításban természetesen nem tudtuk érzékeltetni – *a ford. megj.*

imperializmus történetének menete egyáltalán nem tehető érthetővé a felhalmozásra orientált tőkerendszer antagonisztikus kölcsönös meghatározottságai nélkül. Az imperialista uralom és annak apologetikus racionalizálása nagyon jól kiegészítik egymást. A Brit Birodalom mindössze néhány évtizede zárta le a maga hosszú történetét, miután remekül együtt élt kétszáz évig a különböző *liberális* politikai elméletekkel, s igaz ez fordítva is: a minden ízükben szolgálatkész liberális politikafilozófusok is jól együtt éltek a birodalommal.

Azonban a mi korunk igazán nehéz kérdése a következő: mi történjék a tőkerendszer történelmi életképességével, amikor elveszti a maga *végső szankcióját, hogy a tőkésállamok* egy, most már az emberiség öngyilkosságának veszélyét magában hordozó újabb világháborúban *a szükséges méretekben végigharcolják* az expanzió követelményéből következő konfliktusaikat, megmutatva ezzel az államok egyenlő szuverenitásának fiktív jellegét is, amelyet a múltban csak az *anyagi kényszerítő erő* „érveivel" lehetett elfogadtatni?

Bizonyos, hogy az egyenlőség fogalma nemcsak az „állami szuverenitásra" nem alkalmazható, hanem általában az államra sem. *Egyenlőségelvűnek* képzelni el a társadalmi anyagcsererendszer irányításának egy olyan átfogó rendszerét, mely a maga legbelsőbb meghatározottságánál fogva *strukturálisan beágyazott és hierarchikus* kell hogy legyen, csakis önellentmondás lehet. Nem sokban különbözne a „testetlen szubsztanciától" és a „testetlen testtől", amelyet Hobbes oly éles szavakkal vetett el egykor.

Az egyenlőség elvének a rendszer általi vak legázolása a mi korunkban mindennél nagyobb erővel lép be a képbe. Mert még ha az antagonisztikus államközi viszonyokat el is lehetne egyenlő viszonyoknak képzelni – amihez persze hatályon kívül kellene helyezni a tőke kompetitív/monopolisztikus módon önmagát kiterjesztő reproduktív rendszerének objektív dinamikáját –, még ebben az esetben is az állami vezérlés rendszere, ahogyan az egyes államokon *belül* uralkodik, diametrálisan ellentétes lenne a valódi egyenlőség bármilyen eszméjével. Ez pedig kérdésessé tenné magának az államnak a *globális valóságát,* a maga meghaladhatatlan belső és államközi antagonizmusaival, melyek az állam korábban tárgyalt, a monopólium és a verseny közötti perverz kölcsönhatástól elválaszthatatlan strukturális működési követelményeiből fakadnak.

Így, aligha meglepő módon, a még mindig uralkodó átfogó politikai döntéshozatali mód rendszerében azt látjuk, hogy sosem adható fel a háborúnak – mint a tőke által az önkiterjesztés imperatívuszai érvé-

nyesítéséért folytatott harc végső eszközének – az ideológiai védelmezése. Még akkor sem, amikor a legelemibb racionalitás katasztrofális következményeket vetít előre a háborúk esetére. Ám ezt ignorálják, mikor „a nemzetközi biztonságnak" a – nemcsak a nukleáris, hanem a kémiai és biológiai tömegpusztító fegyverek révén való – „kölcsönösen bizonyos pusztulás veszélyével való garantálása" őrült eszméjét a *stratégiai gondolkodás* rangjára emelik. És valójában ki garantálhatná, hogy a „közvetítők révén vívott háborúk", amelyeket a nagyhatalmak az elmúlt néhány évtizedben vívtak egymással, nem fordulnak-e át valamikor a jövőben egy mindent elpusztító világháborúba? Mert azok a relatíve korlátozott háborúk, amelyeket jelenleg vívnak, nem csupán nem elég sikeresek ahhoz, hogy eleget tegyenek a tőke hiányzó „végső eszközének" szerepe megkívánta követelményeknek. Hanem nagyon könnyen *kontraproduktívaknak* bizonyulhatnak, nem csak azért, mert nem tudják betölteni eredeti funkciójukat – a hatalmi viszonyok változó történelmi viszonyoknak megfelelő brutális átrendezését, hanem a természetre gyakorolt közvetlen ökológiai és erőforrásokat pazarló hatásuk révén is.

Melyek a kilátásai a mai nemzetközi konfliktusok valamilyen fenntartható végeredményének (még ha az emberiség pusztulásának veszélyét ignorálhatná is a mai állam)? A liberalizmus és a szociáldemokrácia – történetük némely pontján – megpróbált bevezetni bizonyos szignifikáns változásokat az átfogó politikai döntéshozatali folyamatba (a szociáldemokrácia azzal, hogy megígérte az *evolúciós szocializmus* megvalósítását), de mindkettőjük erőfeszítései kudarcot vallottak. A magasztos liberalizmus prózai valóságában agresszív *neoliberalizmusnak* bizonyult, a szociáldemokrácia pedig szégyenkezés nélkül hátat fordított egykori hitvallásának – a legtöbb országban a kifejezetten retrográd neoliberalizmus oldalára állva. Így az állam egykor elképzelt strukturális reformálhatósága reménytelen illúziónak bizonyult. A valóságban a nagy probléma az, hogy az állam csak olyan típusú reformokkal egyeztethető össze, amelyek *erősítik* átfogó strukturális kereteit, és nagy sikerrel hiúsít meg bármilyen változást, amely a tőke társadalmi anyagcsererendszere alapvető önkiterjesztési imperatívuszai működését megzavarhatná. A *formális* törvényhozói reformok teljesen elfogadhatók – míg nem járnak együtt a strukturális társadalmi változás veszélyével. Kant már nagyon világosan megfogalmazta ezt: „Az emberek általános *egyenlősége,* mint állampolgároké teljesen simán együtt létezik *a legnagyobb egyenlőtlenséggel* tulajdonuk mértékét illetően […]. Ezért az emberek általános egyenlősége szin-

tén együtt létezik specifikus jogaiknak, amelyekből sokféle lehet, a nagyfokú egyenlőtlenségével."[22]

A szóban forgó „specifikus jogok" persze a magántulajdon védelmében lefektetettek. Mert az állam elsődleges feladata a létező rend strukturális kereteinek védelmezése – bármi áron. Adam Smith szintén világosan megfogalmazta ezt olyan szavakkal, amelyek ma ugyancsak zavarba ejtőnek hangzanának: „Amíg a tulajdon létezik, addig nem lehetséges olyan kormány, amelynek célja ne a vagyon biztosítása és a gazdagoknak a szegényektől való védelmezése lenne."[23]

Továbbmenve: a jelentős változások elérése még nehezebbé vált a probléma *globális* jellege miatt. A tőke szüntelen felhalmozásának a rendszerbe beépült imperatívusza, párosulva a monopólium és a verseny egymást erősítő torz kölcsönhatásával, nem korlátozódik valamilyen konkrét országra, amelyen belül orvosolható lenne. Ellenkezőleg, ez meghatározza a tőke uralkodó *társadalmi anyagcsererendszerének* és a tőke államalakulatainak egész működését. Következésképpen: a rendszerhez hozzátartozó *rendszerszintű antagonizmusok* megoldásához globális megoldásokra van szükség. A tőkerendszer három egymást támogató pillérre épül: a tőkére, a munkára és az államra. Ez a három tényező pedig nemcsak mélyen összekapcsolódik az egyes országokban, hanem a mi korunkban teljesen elképzelhetetlen a messzire nyúló globális kölcsönös kapcsolatok nélkül. Ezért a tőke rendszere ellentmondásainak megoldása a szocialista alternatíva mint globális átalakulás megvalósítását követeli meg.

Egy további alapvető kérdés, amely megvilágítja, hogy miért lehet a szükséges alternatíva csakis globális jellegű, azzal kapcsolatos, hogy milyen korlátokba ütközik az alapvető társadalmi és politikai változások megvalósítása bármely forradalmi állam vagy államok keretein belül, miközben a környező államok, ahol megmaradt a tőkés társadalmi rend, felforgató tevékenységgel nyomást gyakorolnak a kérdéses államra, ahogy ez a múltban is mindig történt. Nemcsak az orosz és a kínai forradalmak voltak kitéve az ellenséges tőkésállamok kíméletlen fegyveres beavatkozásának, hanem már az 1871-es párizsi kommünnek is el kellett szenvednie annak pusztító következményeit, hogy Otto von Bismarck kancellár az ellenforradalmi francia kormányzattal való osztályszolidaritásból szabadon engedte a német hadsereg francia hadifoglyait – hogy könnyebb legyen legyőzni a közös osztályellenséget, a francia proletariátust. Mi több, a burzsoá osztályszolidaritás formálisan is intézményesült 1873 októberében a „három császár szövetsége", a Németország, Oroszország és

Ausztria–Magyarország közötti paktum révén, amelynek kimondott célja volt a védekezés bármilyen „európai felfordulás" ellen, amit a munkásosztály okozna.

Természetesen azóta is tanúi lehetünk az elmúlt másfél évszázadban az imperialista hatalmak általi ellenforradalmi felforgatás számtalan példájának *az egész világon*, a társadalom megváltoztatására irányuló szocialista kísérletek ellen. Nem is várhatunk mást, mint hogy az ilyen erőfeszítések egyre intenzívebbé válnak, ahogy a tőke szisztematikus válsága mélyül. Azonban a tőkésállamok részéről jövő elkerülhetetlen ellenségesség és felforgatás azt a veszélyt is magával hozza, hogy a szocialisták ez ellen védekezve olyan stratégiákat tesznek magukévá, amelyekkel végső soron éppen saját céljaikat hiúsítják meg – ilyen stratégia volt az államhatalom kritikátlan erősítése, amely aztán megteremti az országon belül gyakorolt állami elnyomás önerősítő ördögi körét –, ahogyan ez a sztálinizmus alatt történt. V. I. Lenin erőteljesen és prófétai szavakkal hangsúlyozta, hogy egyetlen ország sem lehet szabad, amely más országokat elnyom. Ezért aztán védelmezte a nemzeti kisebbségek „önrendelkezési jogát, amely elmegy egészen az elszakadás jogáig", élesen bírálva Sztálint – akit „nagyorosz fogdmegként" aposztrofált –, amiért az a nemzetiségi területeket „Oroszország hatalmának fenntartásához szükséges határrégiókká" degradálta.

Tekintettel belső és nemzetközi, önmagukat érvényesítő meghatározottságaira, az állam, a maga a történelemben kialakult összes formáival, része magának a megoldandó problémának, nem pedig a megoldása. Éppen ezért nem lehetséges „szocializmus egy országban". A döntő kérdés minden döntéshozói hatalomnak az átadása a társadalomtestnek – beleértve azt is, amelyet az állam gyakorol. A tőkerendszer belső és államközi antagonizmusait csak együttesen lehet meghaladni. Ez az oka annak, hogy Marx forradalom-koncepciója megfogalmazásának egész korai korszakától fogva hangsúlyozta: az államnak „el kell halnia". És mindvégig hű is maradt ehhez a gondolathoz.

IX. A valódi egyenlőség szükségképpen materiális jellege

A francia forradalom és a rákövetkező háborúk történelmi sokkja után a kora XIX. századi fejlemények a burzsoá rend stabilizálódását hozták magukkal. Természetesen félre kellett tenni a forradalom előtti utópisztikus polgári illúziókat, de még így is, megfelelően a közvetle-

nül forradalom utáni ellentétek körülményeinek, az egyenlőség eszméje valamiképpen ott volt „a levegőben". Ez még azt a meghökkentő formát is ölthette, hogy Németországban a legmagasabb katonai kitüntetésnek „a társadalmi különbségektől függetlenül adható" Vaskeresztet nyilvánították, ami megmaradt 1813-tól mind a mai napig.

A XIX. században a maga gazdaságilag leghatalmasabb (és ennek megfelelően messze a legpazarlóbb) történelmileg specifikus formájában a végsőkig igazságtalan polgári rendnek meglehetősen korán sikerült megszilárdítania magát. Szó sem lehetett arról, hogy megadják a valódi egyenlőséget a korábbi „harmadik rend" alárendelt osztályainak, amelyek döntő szerepet játszottak a francia forradalom viszonylagos sikerében. Csak a *formális* politikai jogok területén (teljes összhangban a társadalmi reprodukció burzsoá anyagcsererendszerének anyagi követelményeivel) volt valamiféle egyenlőség elfogadható – hála az egyenlőség vezető liberális védelmezőinek, Jeremy Benthamtól John Stuart Millig és másokig. Még Napóleon angol legyőzője, és egy ideig Anglia konzervatív párti miniszerelnöke, Wellington herceg is elfogadhatta ezt – aminthogy fel is kérték elfogadására az 1831–1832-es korlátozott angol parlamenti reformtörvény idején. Hiszen az osztályegyenlőtlenség strukturálisan beágyazott rendjét és annak hasonlóképpen osztályjellegű, kizsákmányoló jellegű állami kikényszerítését lényegesen nem változtatták meg az ilyen jogi módosítgatások.

Mindazonáltal ebben a korban láthatunk némi előrehaladást a valódi egyenlőség irányába – még ha súlyos konfliktusok és csüggesztő visszafordulások is szakították meg olykor ennek menetét. Ennek eredményeként többé nem lehetett szó a rabszolgaság politikai/katonai kikényszerítésének bármiféle „nyílt" igazolásáról. Az égbekiáltó ellentmondást az 1776-os amerikai forradalom céljai és „alapító atyáinak" rabszolgatartó gyakorlata között végül helyrehozta az amerikai polgárháború, a jobbágyságot pedig szintén eltörölték az egész világon. S ez még semmi esetre sem volt a történet vége. A forradalmi átalakulásra irányuló nyomás a néptömegek részéről folytatódott 1848–49-ben és 1871-ben, később pedig azzal, hogy a népek széttörték „az imperializmus láncát" többfelé is, nemcsak az orosz és a kínai forradalmakkal, hanem azzal is, hogy véget vetettek a *hagyományos gyarmati* uralomnak Indiában és Délkelet-Ázsiában éppúgy, mint Afrikában.

Persze bizonyos, hogy a rabszolgaságnak az emberi történelemben intézményesült leghatalmasabb formája – a tőke *bérrabszolgasága* –

hatályban maradt. Ámde uralmát úgy kellett feltüntetnie, mint amely teljesen összhangban van a Szabadság és az Ész alapkövetelményeivel. Meddig uralkodhat ez a misztifikáció még az emberiségen? Ez a nehéz kérdés. A XX. század legradikálisabb társadalmi mozgalmai őszintén vallották és hitték, hogy a megfelelő politikai/ideológiai felvilágosítás elsöpörheti a bérrabszolgaság igazolását és hatalmát. A megoldandó problémák azonban ennél sokkal nehezebbek. Mert a történelem valódi tétjét korunkban az jelenti: megvalósul-e a *valóságos egyenlőtlenség* fennálló társadalmi anyagcsererendszerének szükséges átalakítása a *valódi egyenlőség* radikálisan különböző rendszerévé. Semmilyen, a múltban zajlott társadalmi vagy politikai változás még távolról sem hasonlítható ehhez a hatalmas feladathoz. Ez a feladat megköveteli létfeltételeink anyagi és kulturális értelemben vett újratermelése irányítási módjának a teljes újraalkotását a termelőtevékenység legkisebb alkotósejtjeitől és mikrokozmoszaitól a legátfogóbb globális kölcsönhatások tudatosan megszervezett, a társadalmi hierarchiát lebontó szabályozásáig.

Mint már korábban említettük: a történelemben a *szabadság* a korban elérhető *egyenlőség* többé-kevésbé korlátozott társadalmi alapjaitól és lehetőségeitől függ. Emlékezhetünk rá, hogy a nagy Kürosz megadta „közrendűjeinek" azt a viszonylag emancipáló jogot, hogy a „kiváltságos harcosokkal" teljesen egyenlő módon vehettek részt a hadjáratokban, úgy, hogy *egyenlőségüket* hangsúlyozta, bámulatos erővel kimondva: egyenlőségük vonatkozik lelkükre is. S ez több mint két és félezer évvel Hegel kora előtt történt.

Korunk nagy kihívása az, hogy a valódi egyenlőség történelmileg életképes új lehetőségeit átfordítsuk az emberi életben önmagát realizáló egyenlőség realitásába. Ez elkerülhetetlenül azt kívánja meg, hogy *teljesen eltávolítsuk* a társadalom szövetéből a történelmileg kialakult államot, mint olyat – amely a valódi egyenlőség strukturálisan beágyazott, szükségszerűen hierarchikus ellenfele –, együtt egyre destruktívabbá váló társadalmi anyagcsererendszerünkkel, a tőke rendjével.

Jegyzetek

[1] Leo Valiani: *Memorie di un patriota: Mihály Károlyi.* Milan, Feltrinelli, 1958, a Magyar Népköztársaság elnökéről az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as összeomlása után. Lásd még Valiani alapvető munkáját *The End of Austria Hungary* (New York, Knopf, 1973).

[2] Lásd erről: Christopher Hitchens: *The Trial of Henry Kissinger.* London, Verso, 2002.
[3] Lásd erről: István Mészáros: *Social Structure and Forms of Consciousness. 2. The Dialectic of Structure and History.* New York, Monthly Review Press, 2011. 241–295.
[4] G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 220.
[5] G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténelem filozófiájáról.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 746.
[6] Hegel (1971): i. m. 345.
[7] Lásd a probléma megtárgyalását: G. W. F. Hegel: *The Philosophy of Mind.* Oxford, Oxford University Press, 1971.
[8] G. W. F. Hegel: *The Encyclopedia Logic.* Indianapolis, Hackett, 1991. 284; *The Science of Logic.* New York, Humanity Press, 1969. 746.
[9] Thomas Hobbes: *Leviatán.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1999. 2. kötet. 26. Kiemelés az eredetiben.
[10] Hegel (1991): i. m. 284.
[11] Hegel (1979): i. m. 192.
[12] Lukács György: *A fiatal Hegel.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Kossuth Kiadó, 1976.
[13] Karl Marx: *A tőke I.* MEM 23. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 693–694.
[14] Adam Smith: *The Wealth of the Nations.* Edinburgh, Adam and Charles Black, 1863. 273.
[15] Hegel (1979): i. m. 83.
[16] Hegel (1979): i. m. 192.
[17] Hegel (1979): i. m. 286.
[18] Hegel (1979): i. m. 146–147.
[19] Lásd: István Mészáros: The Activation of Capital's Absolute Limit fejezetet a *Beyond Capital* című kötetből.
[20] Hegel (1979): i. m. 745.
[21] Hegel (1971): i. m. 345.
[22] Immanuel Kant: *Moral and Political Writings.* New York, Random House, 1949. 418.
[23] Adam Smith: *Moral and Political Philosophy.* New York, Hafner, 1948. 291.

(Fordította: Szalai Miklós)

Tamás Krausz: **Interpretations of Hamas and Israel's war: anti-capitalist or Islamist Left?** 5

Socialism

Paul Le Blanc: **Lenin.** *Introduction, or What is This Book For?*
This article is a foreword to the author's book *(Lenin. Responding to Catastrophe, Forging Revolution)* published in 2023. The main question of Le Blanc's monograph is the relevance of Lenin and, of course, following the example of the great revolutionary, "what to do" in the face of the social and ecological catastrophe of our time... 12

Fikadu T. Ayanie: **Garrison Socialism "From Above":** *The Ethiopian Experiment in the Context of a Non-Capitalist Mixed Economy.*
The author describes the historical background and the course of the socialist experiment organised by the military committee known as the Derg between 1974 and 1991. He discusses the aims and contradictions of each of the comprehensive reforms and transformations (collectivisation, resettlement and ruralisation). He points out that although the socialist policies of land reform, collectivisation, villagisation and resettlement were rational attempts, they were never successful in changing the lives of the target groups, mainly because the regime acted violently and did not take into account the real socio-cultural, political and economic situation. The development potential of the non-capitalist experiment in Ethiopia has not been sufficiently exploited, it has not succeeded in building an artificial mixed economy, but it has nevertheless offered a possible alternative to the highly exploitative feudal capitalist regimes..... 29

Analysis

Ay Salem: **Sand in the Academic Industrial Machine.** *Joyce Canaan's Sociological Practice.*
Sociologist Joyce Canaan has published decades of critical and sensitive analysis of the structural problems facing British academics. This paper explores the main themes and concerns in her thinking on the university system, covering the impact of

government and business profiteering from academic research, the impact of widespread commercialisation and bureaucratic control on the experience of academic work, and the ambiguous status of degrees in the current bleak economic climate. The article concludes with a discussion of the prospects for progressive action and change in the current context, which has been a concern of Canaan's from the beginning 46

Csaba Lakócai: **The Potential Role of Local Currencies in the Transcendence of Capitalism.**

One type of economic monetary supplement is the locally-linked supplementary payment instrument. In the Hungarian literature, the commonly used term for local payments is „local money", although this is not entirely correct. In fact, these instruments perform only one of the classical economic functions of money, namely: medium of exchange. The conclusion of the article is that local currency can only have a meaningful economic and social impact if the institutional context changes, and only if it moves beyond capitalism..... 78

David Lane: **The Ambiguities of State Capitalism and the Rise of Hybrid State-Controlled Capitalism.**

In this paper, I outline and critically examine different interpretations of the concept of state capitalism in the context of societies evolving from capitalism towards socialism. In the paper I distinguish between the state as the owner of the means of production, as a kind of economic coordinator, as the dominant institution of political power, and as a means of extracting and distributing surplus value 84

History

Sándor Roland Krajcsi: **Additional Notes on the Making and Metamorphosis of Cuban Internationalism.**

After the victory of the Cuban Revolution, the new government led by Fidel Castro, which came to power after 1959, set itself a very interesting foreign policy. Havana aided oppressed third world countries (particularly in Africa and Latin America) in their fight to win their freedom on an internationalist basis. The study seeks to point out and understand the main reasons behind this foreign policy, by looking at the various historical, ideological, social and foreign impacts which influenced Cuba and the Cuban people 99

Norbert Tibor Sándor: **The Living Conditions of Cuban Female Workers in State Socialist Hungary.**

The focus of this research is to present the living conditions of Cuban female textile workers who arrived in Hungary within the framework of a Cuban–Hungarian labor agreement in the 1980s. The study describes in detail the eligible candidates for the program, the selection criteria, and the details of the intergovernmental agreement, highlighting the conditions and goals of the young Cubans who came to Hungary. By using new primary sources, this study contributes to a better understanding and assessment of the era of the Cuban–Hungarian labor agreement..... 129

Document

The Middle East in the World System. *Excerpts from correspondence between Győző* Lugosi and Tamás Krausz (2009–*2018).* 169

Annex

István Mészáros: **Beyond Leviathan.** *Critique of the State.* (Excerpts.)
The internationally acclaimed Hungarian philosopher began writing his unfinished work Beyond Leviathan, a multi-faceted critique of the state, after his four-volume work Beyond Capital. Although this is a posthumous work, the corpus of texts clearly shows the author's philosophical radicalism: the transcendence of capital and the state is a joint task, one cannot go without the other 209

(Chapter 1)
The Historic Anachronism and Necessary Supression of the State. 210

(Chapter 3)
From Primitive Equality to Substantive Equality – via Slavery 239

Cover: Mihály Biró: *Against the horrors of war.* Poster, 1918.

139–140. szám (2023. ősz–tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter, Zima Richárd

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary.

A szerkesztőség elérhetőségei:
Telefon: +36 (30) 613 4974; e-mail: eszmelet2017@gmail.com
Honlap: http://eszmelet.hu/home/

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest
Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány
Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:
Szalai László
Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com
Előfizetés könyvtárak számára:
Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):
1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €
IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000
Swift: OKHB HUHB
K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):
1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft
Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.
Csekkszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000